ISSN 0130-7037

Наука і суспільство

3'90

Ми знову згадали проблему скінченності буття через те, що підійшли до межі самознищення...

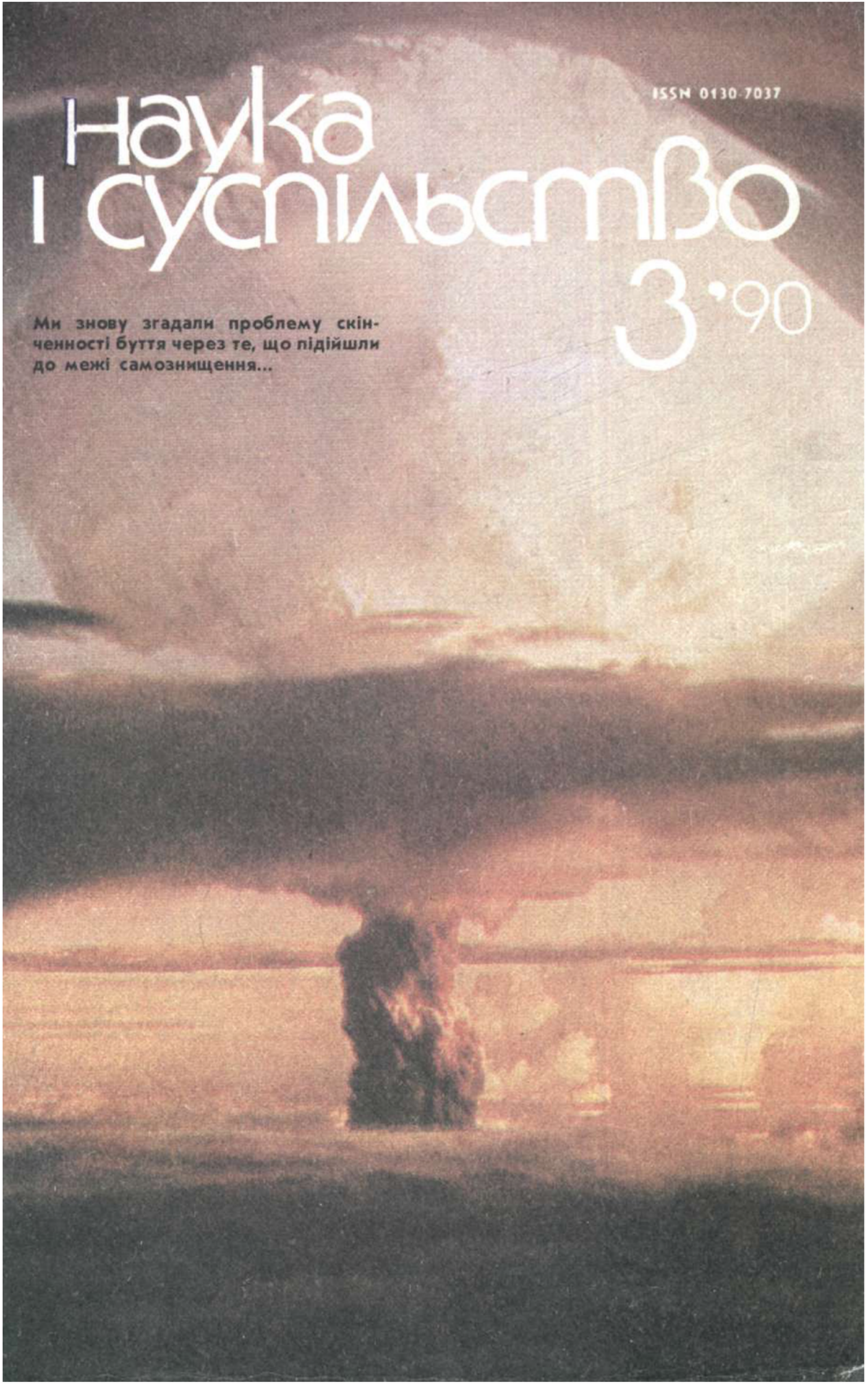

Неллі ПРИСТАЛЕНКО, член Спілки художників СРСР:

— Сьогодні все глибшим стає інтерес широкої громадськості до висвітлення «білих плям» в історії української культури, зокрема, й до трагедії Бойчука і бойчукістів, що трапилася в 30-ті роки й призвела до знищення в республіці монументального живопису як жанру і людей, котрі його обстоювали і творили.

Журнал «Наука і суспільство» вже висвітлював цю тему, проте знову повертається до подій більш як п'ятдесятилітньої давності. Адже кожне нове слово про Михайла Бойчука і його соратників — зі спогадами про них виступає їх сподвижник, художник-монументаліст Григорій Довженко — то ще один штрих до історії нашої культури.

Вступне слово про Г. Довженка та його спогади читайте на стор. 32.

Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Щомісячний науково-популярний журнал товариства «Знання» Української РСР

БЕРЕЗЕНЬ 1990

Заснований у серпні 1923 року.

Видавництво «Радянська Україна» Київ.

© журнал «Наука і суспільство». 1990

НАУКА І СУСПІЛЬСТВО

У номері:

2 МАСЕНКО Л., ШУМАРОВА Н. ОПТИМІСТИЧНИЙ ФРАГМЕНТ У СУМНІЙ МЕЛОДІЇ. Деякі аспекти мовної ситуації на Україні.

5 **Не переступити поріг. Альтернатива.**
КУЧЕР Р., МАКІТРА Р. І ЗРОШУЮТЬ ЗЕМЛЮ КИСЛІ ДОЩІ...

8 **На порозі третього тисячоліття**
«КІНЕЦЬ СВІТУ? ВІН УЖЕ НАСТАЄ...» Круглий стіл журналу

18 **Мозаїка планети**

20 МАКАРЧУК С. СІЧОВІ СТРІЛЬЦІ. Що стоїть за легендою?

25 **Банк ідей**

26 ВОВК Ф. АНТРОПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. Закінчення публікації

29 СЕГЕДА С. ПІСЛЯМОВА. Антропологічні погляди Федора Вовка й сучасна наука

32 ПРИСТАЛЕНКО Н. СЛОВО ПРО Г. ДОВЖЕНКА

33 ДОВЖЕНКО Г. ІЗ СПОГАДІВ ПРО БОЙЧУКА І БОЙЧУКІСТІВ. Сторінки щоденника, публікуються вперше.

36 ОРЛІН В. НЕ ТОМІТЬ СЕРЦЯ В ТЕПЛІ. Про систему природного загартовування П. К. Іванова.

42 **«Гіперболоїд»**

46 **Мистецький словничок.** Розділ ведеться за редакцією мистецтвознавця Валентини Рубан.

48 **Біля домашнього вогнища**

51 КОСТОМАРОВ М. МАЛОРОСІЙСЬКИЙ ГЕТЬМАН ЗІНОВІЙ-БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ

67 ОНУФРІЄНКО І. СОЦІОНІКА. Діагностичні характеристики типів

72 **Доброго вам здоров'я**

74 БІБЛІЯ І ПРО БІБЛІЮ

80 **Під знаком зодіаку**
ДАНКО О. ОВЕН

81 **З гороскопу друїдів**

82 **Рендзю**

84 **«Сміхофразотрон»**

87 **З інших видань**

Оптимістичний фрагмент у сумній мелодії

Деякі аспекти мовної ситуації на Україні

Мовна ситуація, що склалася на Україні, потребує грунтовного соціолінгвістичного аналізу, метою якого має бути вироблення низки рекомендацій у галузі мовної політики. Кілька років тому в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР почалася така робота. Було розроблено кілька видів анкет, що заповнювались у різних областях республіки — Київській, Житомирській, Чернігівській, Черкаській, Полтавській, Сумській, Дніпропетровській, Харківській, Хмельницькій, Тернопільській, Волинській, Одеській, Донецькій, Чернівецькій.

Крім необхідних соціологічних даних — національності, статі, віку, соціального походження, освіти тощо,— опитувані мали відповісти на ряд запитань, мета яких було з'ясувати, наскільки активно користуються українською і російською мовами у різних сферах життя. Наприклад, ставилися такі запитання. Якою мовою ви звичайно розмовляєте: а) у своїй родині з дітьми-дошкільнятами, з дітьми-школярами, з дружиною (чоловіком), з батьками; б) друзями; в) сусідами; г) на роботі з колегами, з підлеглими, начальником, відвідувачами? Якою мовою у вашому колективі проводять збори, випускають стінну газету, видають накази, пишуть оголошення тощо? Зіставляючи відповіді, можна простежити співвідношення індивідуальних мовних навичок людини з мовною ситуацією, що склалася в її виробничому колективі.

Анкетування проводилось, як правило, на тих підприємствах і в установах, які відбивають специфіку економічного і соціального розвитку регіону, а також у вищих навчальних закладах і школах (з українською та російською мовами навчання). Анкети заповнювали люди різних національностей, різного віку, соціального стану. Фактор «національність» доповнювався мовним фактором. Серед опитуваних означилися три найбільш численні групи: 1) українці, що вважають рідною українську мову; 2) українці, що вважають рідною російську мову; 3) росіяни, що вважають рідною російську мову. (З усієї кількості опитуваних лише кілька росіян визнали рідною українську мову, тому групи «росіяни, які вважають рідною українську мову», немає.)

Соціолінгвістичні дослідження на Україні лише починають розгортатися, для глибокого і всебічного аналізу мовної ситуації в різних регіонах республіки потрібні додаткові неодноразові анкетування. І все ж окремі загальні тенденції у функціональному співвідношенні української і російської мов у громадській, виробничій та побутовій сферах різних регіонів України завдяки проведеному анкетуванню вже можна визначити.

Об'єктом нашої розвідки є відповіді українців, які вважають рідною українську мову (за даними перепису 1979 року вони становлять 65,58 процента населення республіки). Це та частина населення, серед якої опитування загалом мали б дати оптимістичні результати щодо користування рідною мовою як основною у спілкуванні. Проте аналіз відповідей маловтішний. Зокрема, фактор «освіта» — один з найбільш значущих з погляду соціолінгвістів у становленні мовної свідомості і поведінки людини — працює не на користь рідної мови. Для прикладу, у Кривому Розі серед українців із середньою спеціальною освітою з дітьми-дошкільнятами українською мовою розмовляє 60,8 процента опитуваних, а серед українців з вищою освітою — лише 39,5. Аналогічні дані засвідчує анкетування груп, виокремлених за соціально-професійним фактором (робітники — службовці), оскільки серед робітників більшість має середню освіту, а серед службовців — вищу. У Кривому Розі серед робітників-українців з дітьми-дошкільнятами розмовляють українською мовою 62,5, а серед службовців — 38,3 процента.

Аналогічну тенденцію спостерігаємо і в інших населених пунктах та областях, де проводилось анкетування. Зокрема, у Полтаві українців-батьків, що розмовляють з дітьми-дошкільнятами рідною мовою — 88,4 процента серед робітників і 55,2 — серед службовців, у Кіровограді — 64 проценти серед робітників і 50 — серед службовців, у Дніпропетровській області — відповідно 72,4 і 42 проценти. Навіть у Волинській області, де показники активного володіння українською мовою високі, спостерігається їх певне зниження в середовищі українців з вищою освітою. Процентне співвідношення становить відповідно 95,9 і 85,2 процента.

Соціологічне опитування виявило і таке небезпечне для майбутнього української мови явище, як спад активності її побутування серед членів однієї сім'ї різного віку у напрямі: старше покоління→молодше покоління. У групі українців, які вважають українську мову рідною, вона переважає у спілкуванні з батьками. У Кривому Розі з батьками розмовляє українською 75 процентів робітників і 70,2 процента — службовців, у Полтаві відповідно 90,7 і 82,1, у Кіровограді — 85,7 і 73,3, у Дніпропетровській області в цілому — 81,4 і 72. Порівняння цих даних із наведеними вище показниками мовного спілкування цієї ж групи опитуваних з дітьми-дошкільнятами засвідчує: відчутно зменшилася роль української мови у сім'ях, де виховується молодше покоління. Спілкуючись з дітьми, значна частина українців переходить на російську мову.

Зазначимо, що певна диспропорція в активному побутуванні рідної мови спостерігається навіть у спілкуванні з дітьми різного віку. Зокрема, показники спілкування українською мовою з дітьми-школярами у багатьох випадках дещо знижуються порівняно із показниками спілкування з дітьми-дошкільнятами. Але це поки що — спостереження і воно потребує додаткової перевірки.

Проведене опитування засвідчує також звуження кола активних носіїв української мови у сфері позародинного спілкування — і побутового (з сусідами, друзями) і, особливо, у професійно-виробничій сфері. Для наочності пропонуємо читачам таблиці, де простежуються коливання ступеня активності користування українською мовою залежно від соціального стану опитуваних у сфері професійного спілкування (цифри позначають процентне співвідношення).

Кривий Ріг

Робітники

мова спілкування	укр.	рос.	обидві мови	без відповіді
з колегами	55,8	43,3	0	1
з підлеглими	37,5	35,6	0	26
з начальником	32,7	64,4	0	2,8

Службовці

мова спілкування	укр.	рос.	обидві мови	без відповіді
з колегами	23,4	72,3	4,2	0
з підлеглими	19,1	76,6	2,1	2,1
з начальником	6,4	91,5	2,1	0

Дніпропетровська область

Робітники

мова спілкування	укр.	рос.	обидві мови	без відповіді
з колегами	64,8	34,5	0	0,7
з підлеглими	50,3	29,7	0	19,3
з начальником	44,8	53,1	0	2,1

Службовці

мова спілкування	укр.	рос.	обидві мови	без відповіді
з колегами	28	68	4	0
з підлеглими	24	72	2	2
з начальником	12	86	2	0

Волинська область

Робітники

мова спілкування	укр.	рос.	обидві мови	без відповіді
з колегами	93,9	1,5	3	1,5
з підлеглими	86,4	1,5	0	12,1
з начальником	84,8	10,6	0	4,5

Службовці

мова спілкування	укр.	рос.	обидві мови	без відповіді
з колегами	79,6	14,8	5,5	0
з підлеглими	74,1	14,8	1,8	9,3
з начальником	72,2	24,1	1,8	1,8

Зверніть увагу: у Кривому Розі і Дніпропетровській області у професійно-виробничій сфері витіснення української мови російською найінтенсивніше відчувається за параметром «спілкування з начальником». Тут спрацьовує, безперечно, психологічний фактор залежності підлеглого від адміністратора. З другого боку, цей факт свідчить про те, що частина адміністративного апарату не враховує україномовних навичок підлеглих і нав'язує їм свій російськомовний режим.

Найбільших утрат зазнала українська мова в офіційній виробничо-професійній сфері. Анкетування в різних областях України показало, що офіційно-ділове життя більшості підприємств і установ іде виключно в режимі російської мови — російською мовою ведуться збори трудових колективів, випускаються стінні газети, видаються накази і пишуться оголошення. Лише на деяких підприємствах (знов-таки переважно в робітничому середовищі) українською мовою проводяться збори. Так, серед робітників Полтави показник проведення зборів українською мовою становить 14 процентів, у Кіровограді — 24 проценти. У діловодстві процент використання української мови фактично дорівнює нулю. Навіть у Луцьку, де робітниче середовище відзначається високими показниками побутування української мови (понад 90 процентів у спілкуванні в родині, з друзями, з колегами), показник проведення українською мовою зборів на підприємствах становить в середньому 36,2, випуску стінгазет — 19,1, наказів і оголошень — 8,5 процента.

Підсумовуючи попередні результати аналізу мовної ситуації, що склалася в обстежених регіонах, можна зробити певні висновки. Тенденція до звуження сфери застосування української мови як основного засобу спілкування відбувається за такою спадною лінією: спілкування в родині→позародинне побутове спілкування→уснорозмовне спілкування у виробничо-професійній сфері→офіційно-ділова галузь виробничо-професійної сфери.

Велику небезпеку для майбутнього української мови слід вбачати також у сумних показниках зміни ступеня активності користування нею в групах українського населення, що виділялися за віковим і освітнім факторами. Падіння участі української мови як засобу спілкування в середині цих груп відбувається у напрямі: старше покоління→молодше покоління і середня освіта→вища освіта.

Отже, найбільшої уваги в плані перебудови державної мовної політики потребують сфери освіти і професійно-виробничої діяльності. В той же час порівняно високі показники функціонування української мови у побутовому спілкуванні певних груп українського населення навіть у таких промислових містах центральної України як Кривий Ріг і Кіровоград дає певні підстави для оптимістичних прогнозів щодо можливості повернення української мови і в інші сфери нашого життя.

Лариса МАСЕНКО,
кандидат філологічних наук;
Наталія ШУМАРОВА,
кандидат філологічних наук.

...зрошують землю кислі дощі...

Роман КУЧЕР,
академік АН УРСР,
Роман МАКІТРА,
кандидат хімічних наук

Ми не розглядатимемо тут глобальних наслідків можливих катастроф, подібних Чорнобильській, виникнення парникового ефекту на Землі, знищення захисного озонового шару, неконтрольованих викидів вуглеводнів, окислів азоту, інших активних сполук, чи свинцевого отруєння всього живого на територіях, що прилягають до доріг. (Тут доречно нагадати гіпотезу, згідно з якою вірогідною причиною загибелі римської цивілізації було хронічне отруєння жителів великих міст водою із свинцевих водопроводів...)

Мета цієї статті скромніша — ще раз привернути увагу і систематизувати відомості про повсякденне явище, яке вже стало звичним,— прогресуюче вигублювання живого на Землі кислими дощами. Вони, зі свого боку, є породженням дедалі зростаючих об'ємів спалювання сірковмісних видів палива, передусім у печах ТЕЦ. Щоправда, дещо привносить у цей процес і природа — під час виверження вулканів виділяється двоокис сірки та сірководень. Але ці явища епізодичні, локальні, і тому не відіграють такої значної ролі, як техногенні процеси.

Хімічний сенс явища кислих дощів простий. При спалюванні сірковмісних сполук утворюється двоокис сірки SO_2 (сірчистий газ). Взаємодіючи з киснем повітря під дією ультрафіолетового випромінювання, він переходить у сірчаний ангідрид SO_3, котрий у свою чергу, сполучаючись з водяною парою, перетворюється на сірчану кислоту. Зрештою, частина сірчаного ангідриду може, залежно від умов, утворюватися вже під час процесу спалювання. Крім того, зростання температури горіння в печах зумовлює часткову безпосередню взаємодію азоту з киснем з наступним утворенням оксидів азоту, які далі перетворюються на азотну кислоту — другий активний компонент кислих дощів. Слабкі розчини кислот, що випадають на поверхню землі разом з атмосферними опадами, ушкоджують рослини не стільки безпосереднім опіком, скільки підвищенням кислотності грунту. Очевидно, не безневинні вони й для людей і тварин, у першу чергу при вдиханні ними кислотних туманів. Зазнають «травм» і будівлі, і металеві конструкції.

Коли на організм людини протягом довгого часу діють, здавалося б, незначні кількості сірчистого газу, розвивається хронічний катар дихальних шляхів, кон'юнктивіт, карієс зубів, змінюється склад крові, з'являється недокрів'я, порушуються функції печінки. Так, наприклад, в Англії через наявність в атмосфері сірчистого газу та окислів азоту (які теж спричиняють кислі дощі) щороку понад 30 тисяч чоловік вмирають від бронхіту. Надто чутливі до кислих дощів діти. Від забруднення біосфери вони у 2,5 раза частіше, ніж дорослі, потерпають від хвороб дихальних шляхів. Дуже чутливі до атмосферних забруднень і люди похилого віку, вагітні жінки.

Та не лише живі організми чи технічні споруди гинуть від контакту з кислотами. Недавно з'явилось повідомлення: димові гази розміщеної неподалік ТЕЦ швидко руйнують величне творіння природи — Великий каньйон річки Колорадо: кришаться й обсипаються скельні виступи, обвалюються яруги. Екологічні організації США розпочали кампанію за те, щоб закрити ТЕЦ або обладнати її очисними спорудами. Так само екологічні організації різних країн ведуть боротьбу з джерелами кислих газів, у першу чергу — з енергетичними та промисловими установками поблизу великих міст: відомо, що історичні й архітектурні пам'ятки в Римі, Афінах та інших містах руйнуються з катастрофічною швидкістю. Одна з причин — прискорене перетворення мармуру і вапняку будівель та статуй у нестійкий, водорозчинний гіпс під дією окислів сірки. Дивує і навіть обурює намір відомчих і міських організацій побудувати у Львові,в безпосередньому сусідстві з містом, нову ТЕЦ, що працюватиме в основному на вугіллі, замість, як пропонується екологічними, неформальними організаціями, використати для цього природний газ.

За даними американських інститутів в Європі (крім СРСР) біологічна смерть, спричинена кислими дощами, спіткала вже понад 31 мільйон гектарів лісу, в першу чергу гірського, ялинового. У НДР різною мірою пошкоджено вже близько 90 процентів лісів, в ЧССР та Польщі — 70 (в Польщі на одному гектарі грунтів осідає щороку близько 100 кг сполук сірки), у ФРН — 54, Швейцарії та Естонії — 50, Великобританії та Греції — 64 проценти. Щодо лісів Альп чи чеських Рудав, то про них можна говорити як про національну екологічну катастрофу. Гори вкриті стовбурами сухих ялиць. А смерть лісів, перетворення гір на пустелю — не лише сигнал про критичний стан атмосфери, яка стає небезпечною для всього живого. Це матиме дальші наслідки: лавинне погіршення кліматичних, метеорологічних умов — ліси втрачають свою роль акумуляторів сонячної енергії, генераторів кисню, запобігання повеням. Оголені гірські схили не становитимуть ніякої перешкоди для повеневих потоків і талих вод, зазнаватимуть швидкої ерозії.

Дослідження, проведені в США у межах національної програми з оцінки кислих дощів, дали невтішні наслідки. Скажімо, в районі Лос-Анджелеса зареєстрували кислотність, рівну кислотності цитринового соку! В результаті більшість озер цієї зони має кислу воду, часом таку, де взагалі неможливе життя. Відповідно спостерігається значне зниження врожайності полів.

Причини забруднення атмосфери кислими сполуками сірки відомі, одначе для успішної боротьби з ними треба встановити їх походження, джерела бруду. Якщо не враховувати сполуки сірки природного походження, то основними джерелами оксидів сірки є їх виділення в промислових процесах металургії, одержання целюлози, в процесах окислення, у тому числі спалювання сірковмісних сполук нафти та продукції її переробки. Але найбільшим за обсягом та найважчим для очищення є двоокис сірки, побічний продукт при спалюванні вугілля. Вміст двоокису сірки в газах таких підприємств відносно високий. Причому, як це не дивно, саме тому їх легше очистити — утилізувати сірку. Відомо, що значну частину так званої супутньої сірки одержують саме з відхідних газів кольорової та чорної металургії. На даний момент вважають, що рентабельною може бути очистка газів з півтора- і навіть півпроцентним вмістом двоокису сірки. Одначе гази, де сірки небагато, утилізувати не можна, їх треба очищати, що в свою чергу підвищує собівартість основної продукції. Тому в основному двоокис надходить в атмосферу у вигляді так званих бідних газів з умістом сполук сірки менше одного процента.

Нині менш відчутне забруднення атмосфери оксидами сірки при спалюванні рідкого та газового палива. Хоча вихлопні гази автомобільних двигунів є одним з основних постачальників смогу в містах і містять такі токсичні речовини, як окис вуглецю, вуглеводні, в тому числі канцерогенні, оксиди азоту, але кількість оксидів сірки в них мінімальна. Це наслідок суворого обмеження, накладеного на вміст сірки у бензинах і запровадженого ще в доекологічний період для запобігання корозії двигунів. Крім того, первинні низькооктанові бензини нині майже не застосовують, а в процесах переробки нафти сірка майже по-

вністю видаляється. Те ж саме, хоч і не такою повною мірою, стосується дизельного палива. Реальним джерелом забруднення атмосфери можуть бути лише високомолекулярні фракції нафти, мазути, використовувані у котельнях, тим більше, що вони вміщують набагато більше сірки порівняно з легкими фракціями і практично від неї не очищаються.

Значно чистішим енергетичним паливом є природний газ. Правда, домішки сірководню, що є високотоксичною отрутою в природних газах чи газах нафтопереробних заводів, можуть бути дуже значними (наприклад у газах Поволжя та Уралу до 20—25 процентів сірководню). Але вони успішно утилізуються, бо є одним із основних джерел технічного одержання сірки.

Мабуть, найбільш загрозливим джерелом забруднення атмосфери сірчистим газом є енергетичні (і побутові) установки спалювання вугілля. Згідно з оцінками, проведеними в Польщі, із загальної кількості 4,3—4,5 мільйонів тонн двоокису сірки, які виділялись у країні протягом 1985—1986 років, 45 процентів слід віднести до силової енергетики, 20 — місцевої енергетики промислових підприємств і 23 — до побутово-комунального сектора. На промислові хіміко-технологічні процеси припадає менше 10 процентів сірчистого газу, а близько двох — на транспорт і комунікацію. Адже спалюване вугілля залежно від сорту і родовища, може містити від 0,1 до семи процентів сірки, яка сьогодні практично не видаляється. В зв'язку з частковим вичерпанням запасів висококондиційного вугілля у світі спостерігається стійка тенденція переходу до гіршого, високосірчистого палива. Тим часом димові гази ТЕЦ містять мало сполук сірки і їх утилізація відомими методами на даний момент не економічна. Ще кілька десятиліть тому вважалося достатнім розвіювати димові гази на можливо більшій площі і тим самим зменшувати місцеву концентрацію шкідливих газів. Але ж абсолютна їх кількість від цього не зменшувалася, а перенос кислих газів на інші райони викликає протести суміжних країн. Недавно 21 європейська країна підписали конвенцію, згідно з якою їхні уряди зобов'язуються зменшити до 1993 року виділення двоокису сірки на 30 процентів порівняно з 1980 р.

Як же очищати атмосферу від сполук сірки — головної причини кислих дощів? Можливих шляхів розв'язання цієї проблеми є кілька. Але, відверто кажучи, жодний з них не є сьогодні ефективним. Так, збагачення вугілля позбавляє його лише частини неорганічної сірки.

Хімічними чи мікробіологічними способами попередньої обробки вугілля можна усунути теж лише неорганічну сірку. Крім того, незважаючи на інтенсивні наукові розробки, ці способи мало економічні і складні технологічно, потребують великих затрат реагентів і дають багато відходів. Існують хімічні процеси, в основі яких лежить окислення сполук сірки різними реагентами: сумішшю повітря та водяної пари, їх відновленням, обробкою вугілля кислотами чи лугами, екстракція їх органічними розчинниками. Обробка вугілля значними кількостями таких агресивних реагентів, як суміш соляної та азотної кислот, теж зменшує вміст органічної сірки. Але всі ці методи вимагають тонкого подрібнення вугілля і супроводжуються погіршенням їх технічних і теплотворних характеристик.

Це ж саме стосується й мікробіологічного методу очищення. Щоправда, найновіші дані вказують на можливість часткового (до 50 процентів) усунення атомів сірки, міцно зв'язаних з органічною масою вугілля, але ці дослідження, здається, ще не вийшли з фази модельних досліджень.

Більш ефективним шляхом слід вважати очищення димових газів від сірчистого газу та модифікацію самого процесу спалювання.

Очевидно, найефективнішим, радикальним, способом розв'язання проблеми кислих дощів буде переведення вугілля у газове чи синтетичне рідке паливо. За цих процесів сірка практично повністю видаляється внаслідок її переходу в сірководень або сульфіди. Таке рішення вимагає цілковитої перебудови технічної бази енергетики. Однак не виключено, що в майбутньому без цього не обійтися. В зв'язку з вичерпанням легко доступних родовищ нафти завершується епоха «дешевої» енергетики. Тому ведуться інтенсивні дослідження з одержання економічно вигідного синтетичного рідкого палива на основі вугілля, переведення його в метанол чи вищі спирти.

Але сьогодні вугілля продовжують спалювати на ТЕЦ, отже ліквідація кислих дощів економічно і технічно мало реальні. Тому перед наукою і технікою постає невідкладна і гостра необхідність — розробити ефективні й економічно вигідні способи зниження вмісту сполук сірки у відхідних газах, у першу чергу в так званих убогих, які нині становлять найбільшу екологічну загрозу. Без перебільшення скажемо: якщо цю проблему не розв'яжуть в найближчі 10—15 років, то під загрозою опиниться або енергетичне і технічне існування цивілізації, або саме життя на Землі.

— Матерія вічна — цього ніхто не заперечує...
— І ніхто не може підтвердити...

— Ніби доведено, що людину створила праця. Але це абсурд: з мавпи не можна створити людину. Скільки б кінь не працював, він конем і залишиться.

— Коли всі прагнуть стати першими, це і є прогрес. А в нас ніхто цього не прагне.

— Кажуть, що коли б кров сучасної людини влити тій, котра жила в минулому столітті, то вона б одразу загинула...

На порозі
третього тисячоліття

Кінець світу? Він уже настає...

— Чому за СРСР, який займає одну шосту частину Землі, затамувавши подих, стежить усе людство! Бо боїться, щоб не сталося щось жахливе. Це буде катастрофою для всього світу. Якщо вибоїна завбільшки в одну шосту корабля, він неодмінно потоне.

— Ми не можемо сьогодні ніяк впливати на хід історії, крім мілітаризму. Тому Афганістан — не просто авантюра Брежнєва. Це певний синдром, тривожний набат нашого загального відставання.

— Людина живе п'ятьма поколіннями: своїм, двома попередніми і двома наступними.

Е. В. СОБОТОВИЧ,
член-кореспондент
АН УРСР.

О. Ф. ПУГАЧ,
кандидат
фізико-математичних
наук.

Е. О. ГУРІН,
кандидат
філософських наук.

Н. В. СУКМАНСЬКА,
редактор відділу журналу
«Наука і суспільство».

Є. М. ФІЛІППОВ,
доктор
геолого-мінералогічних
наук.
О. К. ТЕСЛЕНКО,
письменник-фантаст.

Датування кінця світу на 2000 рік бере свій початок з робіт нашого чудового співвітчизника О. Л. Чижевського. Він написав кілька статей з теорії катастроф у 20-і роки, коли астрологія була набагато крамольнішою від генетики. Серйозно ставився до проблеми і В. І. Вернадський. За даними цих учених, у спектрі космобіоритміки цикли повторюються. Звідси — вони піддаються розрахунку, такому ж строгому, як і інші елементи точної науки — астрономії. Слід лише знати певний ключ — код у розташуванні планет та сузір'їв на екліптиці, як це знали язичники. Прогноз лихоліть для них був питанням життя і смерті. Астероїди та комети з'являються у полі зору теж строго за астрономічним розкладом. Це знали ще наші пращури. Але найкраще обгрунтував цей зв'язок радянський учений Я. Г. Бірфельд. Він звернув увагу на аномальну щільність комет в околі Сонячної системи. Передбачається, що близько 2000 року спостерігатимуться сильніші флуктуації, ніж за 11- та 22-річних сонячних циклів.

Багато дослідників вказують на несприятливі періоди щодо різних катаклізмів у майбутньому десятиріччі — 1993 та 1999 роки.

Зрозуміло, що з наближенням до цього рубікону людина почувається не дуже впевнено. Її погляди, запитання і сподівання звернені до вчених. Що скаже наука? Чи справдиться біблійний прогноз? Чи є передумови для кінця світу?

Слід сказати, що вчені не мовчать. То тут, то там, у газетах, журналах з'являються публікації про кінець світу. Одні запевняють, що ніяких катаклізмів не передбачається, інші передрікають найближчим часом землетрус у Москві...

«Кінець світу» можна розуміти по-різному. То може бути катастрофа у Всесвіті, скажімо, коллапс Метагалактики, коли вона повернеться у вихідну надщільну точку. Це кінець світу у глобальному масштабі. Але ж для людства не байдужа і смерть нашого світила. Або ж зустріч Землі з кометою, можливість якої не виключена. Несуть смерть і потужні землетруси, які останнім часом нерідко стрясають нашу планету. І тайфуни, і забруднення атмосфери і багато, багато іншого. Все може загрожувати людству або значній його частині загибеллю. Для нього це і буде кінець світу. То чи можливе тут наукове тлумачення?..

А от зовсім інший аспект проблеми кінця світу. Через надзвичайний тягар технічного прогресу порушується не лише екологічна, а й геологічна рівновага. А вона настільки тендітна, що, скажімо, вулкани починають вивергатися одночасно із зміною атмосферного тиску. Земна твердь далеко не така стабільна, як гадали раніше. Крім усім відомих землетрусів і дуже повільних вікових рухів, зовсім недавно радянські геологи виявили вертикальні переміщення ділянок земної кори радіусом від десятків до сотень кілометрів, які тривають від десятків хвилин до кількох діб. Їх назвали короткоживучими підкорковими локальними збуреннями. Землетруси виявилися наслідком цих збурень. На щастя, не кожного: один більш-менш значний землетрус припадає на десятки й сотні збурень.

Отже, вони серйозно ускладнюють і без того напружену екологічну ситуацію на планеті. Катастрофа може бути безпрецедентною,— вважають деякі геологи...

Як бачимо, проблема кінця світу потребує обговорення. Тому одного дня в редакції зібралися вчені різного

В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ, доктор філософських наук.

фаху, а також представники творчих професій, аби спробувати... хоч трохи відсунути кінець світу. Взяли на себе цю непосильну ношу: кандидат філософських наук Едуард ГУРІН, кандидат фізико-математичних наук Олександр ПУГАЧ, член-кореспондент АН УРСР Емлен СОБОТОВИЧ, журналістка Нінель СУКМАНСЬКА, доктор філософських наук Віталій ТАБАЧКОВСЬКИЙ, письменник-фантаст Олександр ТЕСЛЕНКО, доктор геолого-мінералогічних наук Євген ФІЛІППОВ. Останній взяв участь у круглому столі заочно — виклав свою думку письмово. Тому з її зачитання й почалася розмова.

Є. Філіппов. За всю історію існування Землі на ній неодноразово відбувалися катастрофи, які спричиняли загибель живих істот, у тому числі й людини. Їх викликали як земні, так і космічні фактори. Так, Сонячна система, обертаючись навколо ядра Галактики, рухається не плавно, а хвилеподібно, перетинаючи приблизно кожні 30 мільйонів років галактичну площину, виповнену газом, пилом, астероїдними та кометними тілами. Під впливом гравітаційних полів Сонця та планет такі космічні тіла збочують із своїх траєкторій і зіштовхуються із Землею. Крім того, перетинаючи галактичну площину, збочують із своїх траєкторій аналогічні тіла, розташовані на периферії Сонячної системи,— у Хмарі Оорта — і так само можуть потрапляти у поле дії гравітаційних сил Землі і падати на неї.

Коли астероїд чи комета влучають у Землю, внаслідок удару об її поверхню в атмосферу здіймається величезна кількість пилу, погіршується її прозорість, а отже настає похолодання на планеті. Оживає тектонізм — землетруси, вулкани, крізь щілини на межі літосферних плит починають просочуватися магматичні розсоли. Разом з ними на поверхню Землі надходять підвищені концентрації радіоактивних елементів, які перевищують нормальні у десятки, сотні і навіть тисячі разів. За інверсій геомагнітного поля планета інтенсивно бомбардується потоками сонячного вітру й космічних променів. Все це спричинює загибель живих істот. Нове падіння потужних астероїдів на Землю, на думку вчених, може статися через 15—20 мільйонів років.

Катастрофи на планеті відбувалися й під дією інших факторів. Так, деякі дослідники звинувачують у цьому комету Галлея. Вона, як відомо, наближається до Сонця через кожні 76 років. Цього століття вона проходила поблизу нашого світила 1910 і 1986 років. За два роки до її появи Землю «відвідали» Тунгуський та Чулимський болиди. Деякі астрономи вважають, що її супроводжує — попереду та позаду — рій сателітів. Наступну появу комети Галлея чекають 2062 року. Чи принесе вона новий болід — покаже час.

Відомо також, що комета Галлея з періодичністю 1770 років підходить близько до Землі. Тоді зростає тектонічна активність планети, гине її населення. 9772 року до н. е. комета наблизилася до Землі. Ця дата дуже близька до іншої — загибелі Атлантиди (9600 р. до н. е.). Радянський геолог Е. П. Ізох (м. Новосибірськ) та в'єтнамський геоморфолог Ле Дик Ан доводять, що приблизно в цей час на Землі стався всесвітній потоп. Він викликаний тим, що у води Індійського океану впало кометне тіло, яке здійняло потужну хвилю-цунамі, котра досягла узбереж Австралії, Індокитаю, Індостану, Південної Америки, а також тих, що омиваються Аравійським морем та Персидською затокою. Наступного разу комета наблизиться до Землі 2706 року.

Сонячна система буквально кишить астероїдними тілами, і деякі з них час від часу наближаються до нашої планети. Так, у березні минулого року астероїд «1989 FC» діаметром близько 100 метрів підійшов до Землі на небезпечну відстань. Якби він зіштовхнувся з нею, то утворився б кратер діаметром близько 1,6 кілометра і завглибшки у кілька сот метрів. Тобто астероїд просто стер би з лиця Землі великий населений пункт. На щастя, цього разу землянам пощастило. Удруге астероїд наблизиться до нашої планети 2015 року.

Згідно з теорією ймовірностей астероїд з кілометровим діаметром може впасти на нашу планету і через тиждень, і через 10 тисяч років. Такі тіла, як Тунгуський болід, зіштовхуються із Землею кожні 20 тисяч років. Однак не слід забувати: астрономи здатні заздалегідь зафіксувати таке небесне тіло. І ми зможемо надіслати до нього ракету, аби збити його з курсу.

Що ж до нашого Сонця, то астрономи вважають — максимум його активності припаде на початок 1990 року. Отже, з цього часу слід чекати найсильніших землетрусів на планеті. А. Д. Ситинський зазначає, що найсильніші землетруси

відбуваються на спаді максимуму (через три роки). Отже, вони мають статися 1993 року. Передбачити їх точну адресу нині немає можливості. Але пости спостережень, розташовані у сейсмонебезпечних регіонах, попередять про це за кілька днів до землетрусу.

А чи буде кінець світу в глобальному масштабі? На підставі досягнень геолого-геофізичних наук на це запитання можна дати відповідь. Все суще на Землі і у космосі, відповідно до законів матеріалістичної діалектики, має початок і кінець. Наша планета разом із Сонцем сформувалася приблизно п'ять мільярдів років тому. Через 1,5 мільярда років запаси її внутрішньої енергії мають повністю вичерпатися. З надр на поверхню більше не надходитиме пара води та вуглекислого газу, і припиниться фотосинтез. З атмосфери Землі зникне кисень, і загинуть живі істоти. Щоб такого не сталося, процес фотосинтезу людству доведеться підтримувати штучно. І все-таки через п'ять мільярдів років (або 3,5 мільярда після остигання Землі) Сонце має збільшити свої розміри до орбіти Юпітера, і всі планети, в тому числі й Земля, потрапивши в його сферу, зникнуть назавжди. Такий невблаганний закон Природи. То буде справжньою всесвітньою катастрофою. Але людство до того часу підшукає собі нове сонце з підходящою планетою і зможе переселитися на неї.

В. Табачковський. Але ж п'ять мільярдів років, поки Сонце перетвориться на червоний гігант, ще треба прожити. Ми до цього не дотягнемо. П'ять мільярдів — не актуально. При тому, що сьогодні коїться, такий термін — вічність...

Е. Соботович. Ясна річ, ми набагато раніше прийдемо до логічного кінця розвитку людства...

Н. Сукманська. Ви маєте на думці екологічний бік проблеми?

Е. Соботович. Так. Ми спаскудимо все навкруги, і людству залишиться єдине — жити в якійсь клітці, аби зберегти свій вид. Причому, все буде обмежене — і кількість населення, і виробництво. Годі сподіватися тоді розвитку, еволюції. Тобто це не прогрес людства, а по суті — його смерть.

Інший шлях — експансія у космос. У принципі навколо Сонця можна побудувати міста, супутники — все, що завгодно. В принципі, це триватиме нескінченно. Тим більше, що у космосі будівельні матеріали є. Якщо обживати ближній космос, нашу Сонячну систему, то нам його вистачить до кінця світу. А до цього часу людство навчиться обживати дальній космос.

Н. Сукманська. Тобто ви вважаєте, що у нас в запасі є п'ять мільярдів років?

В. Табачковський. Але за тисячу років ми занапастили всю Землю, із Сонячною системою ми впораємося значно швидше. Туди буде відток і населення, і різних виробництв, і процес забруднення йтиме дуже швидко.

Н. Сукманська. А взагалі, науково-технічний прогрес може бути безпечним для навколишнього середовища?

Е. Соботович. Так. За однієї умови — невичерпних джерел енергії. Якби в нас її було вдосталь, ми мали б змогу позбутися відходів. Будь-яких. Не було б ні звалищ, ні смітників. Ми вловлювали б CO_2, регенерували кисень і таке інше. Але чого ми ніколи не позбудемося, так це другого закону термодинаміки. Просто кажучи,— тепла. Від нього нам нікуди подітися.

Приміром, ресурси для термоядерного синтезу необмежені на нашій планеті. Тобто ми з його допомогою одержуватимемо енергію доти, поки не спалимо всю Землю. Але під час термоядерного синтезу використовується дейтерій та тритій. Останній не можна утримати в замкненому просторі — він долає всі препони. Отже, він забруднить усе навкруги, і ми просто не доживемо до того, щоб спалити нашу планету. Чомусь ніхто про це навіть не згадує. Мова завжди йде про всілякі технологічні, інженерні труднощі.

О. Пугач. Ми не визначили, що таке кінець світу. Кінець етносу, цивілізації, розуму чи механічна смерть Всесвіту? Якщо ми хочемо розглядати проблему кінця світу як кінця розуму, то ставимо перед собою, як кажуть математики, задачу екстраполяції, тобто передбачення майбутнього. Але ми намагаємося визначити, що станеться з нами, користуючись тими даними, які в нас є сьогодні. Тим часом ми не знаємо, які принципово нові знання допоможуть нам у скрутну годину. І розв'язуючи проблему кінця світу, ми повинні розуміти, про що йде мова: про ситуацію через 100—200 років на забрудненій Землі чи про кінець світу у космогонічних масштабах.

Н. Сукманська. Давайте почнемо з космогонічних масштабів.

О. Пугач. Не думаю, що цю ситуацію можна розглянути як кінець світу. Оскільки відпущено нам тут мільярди років. За цей час людство стане зовсім іншим. Можливо, воно існуватиме в інших планах, аспектах життя. І в цьому розумінні кінець світу ніколи не настане...

О. Тесленко. Матерія вічна — цього ніхто не заперечує...

Е. Гурін. І ніхто не може підтвердити...

Н. Сукманська. Отже, ви вважаєте, що на нас чекає не космічна, а екологічна катастрофа?

О. Пугач. Безумовно.

Е. Соботович. Я теж вважаю, що нашій планеті відпущені якщо не мільйони, то тисячі років. З екологією ж справи набагато гірші. Приміром, світовий океан ми вже так захаращили, що коли так триватиме і далі, то він просто не відбиватиме сонячні промені, а поглинатиме їх. Отже, нагріватиметься, про що я вже говорив. Сам бачив у відкритому океані суцільні поліетиленові мішки.

Правда, академік АН УРСР В. Трефілов стверджує, що підвищення рівня CO_2 в атмосфері не призведе до теплових ефектів. А якщо й призведе, то, мовляв, нічого страшного. Таке вже було в історії Землі, коли рівень вуглекислого газу сягав десяти процентів,— і нічого поганого не трапилося.

Але в ті часи на нашій планеті ще не було сухопутних тварин. Вони жили в океані. І в принципі їх обходила температура на суходолі — на п'ять градусів більше чи менше, хіба не однаково?

Але говорити про це нині, коли в нас обжиті простори, вже не можна. А якщо розтануть льодовики? Навіть не повністю, а частково? Тоді рівень світового океану підвищиться на 70 метрів, і наш Київ опиниться на дні моря...

Правда, існують два протилежних процеси: з одного боку, зростає кількість CO_2 в атмосфері, з іншого — підвищується рівень її запиленості. У нас такі технологічні процеси, що ми постійно випускаємо пил в атмосферу. Отже, вона менше пропускає сонячних променів, а разом з тим і тепла на Землю. Мені здається, що лише завдяки цьому ефекту створюється деяка рівновага. Але вона дуже нестійка.

О. Пугач. Мене свого часу вразив такий факт: вміст кисню в атмосфері 22 проценти. Якби його було 25—27 процентів, то горіла б мокра трава під дощем. Тобто досить було б блискавки, аби все вигоріло на Землі.

Н. Сукманська. Олександре Михайловичу, я знаю, що у вас є своя позиція щодо кінця світу.

О. Пугач. Уже протягом кількох років я глибоко переконаний, що наша цивілізація — продукт чиєїсь діяльності. І контакт з нашими творцями весь час триває. Коли ж насправді життя на Землі — результат цілеспрямованого запліднення, тоді не виключено, що нас навчають на наших помилках. Нас не мають за якихось дітей, що їм треба пояснювати: це добре, це погано. Ми повинні пережити всі напасті і набути досвіду. Ця точка зору живить мій оптимізм: якщо вже ми накоїмо чогось дуже страшного, то людству не дадуть загинути.

Е. Гурін. А яка ж тоді доля чекає на той розум, що нас створив?

Е. Соботович. Це нескінченні запитання: а хто створив той розум і т. д.? Те, про що тут ішлося, має наукову основу. На конгресі, що відбувся десь років із десять тому в Москві, наш видатний астроном С. Шкловський, якого вже немає серед живих, і кілька американських учених наводили разючі розрахунки: ймовірність виникнення життя у Всесвіті 10^{-118} ступені. Кількість частинок у Всесвіті, всіх абсолютно частинок — протонів, нейтронів, молекул тощо,— 10^{110}. Отже, нам їх не вистачить, аби за розумну кількість років перебрати всі комбінації для створення живого. Таким чином, з погляду сучасної науки життя як таке саме по собі зародитися у Всесвіті не могло. Що ж до людини...

В. Табачковський. Це випадковість...

Е. Соботович. Не буває такого. Це антинауково. Академік Арцимович говорив: ясна річ, може таке трапитися — пролунав дзвінок, ви відчиняєте двері, а на порозі стоїть англійська королева. Але вірогідність такого випадку в житті дорівнює нулю.

О. Тесленко. Надзвичайно переконливий приклад!

Е. Соботович. Отже, про людину. Ніби доведено, що її створила праця. Але це абсурд: з мавпи не можна створити людину. Скільки б кінь не працював, він конем і залишиться.

Е. Гурін. Абсолютно правильно: людину створив Всесвіт.

Е. Соботович. Так, людина не виникла еволюційним шляхом, тому що для цього потрібний якісний стрибок. Чим відрізняється людина від коня? Абстрактним мисленням! Такого стрибка в історії ми не спостерігаємо.

О. Пугач. Фізика говорить про те ж саме: молекула ДНК не могла з'явитися в процесі еволюційного ускладнення. Вона повинна бути внесена одразу готовою. ДНК не може розвитися з найпростіших форм шляхом ускладнення.

Англійські астрофізики так охарактеризували ймовірність зародження життя на Землі: швидше ураган, що пронісся над кладовищем відпрацьованих авіалайнерів, складе новий літак, ніж життя виникне в результаті випадкового збігу обставин.

Е. Соботович. Отже, не виключено, що якийсь вищий розум існує. Інша справа, що довести це неможливо. З позицій нинішніх знань багато чого не можна пояснити. І тоді ми говоримо: щось-таки є, Бог чи не Бог, але вищий розум. А, можливо, завтра ми зробимо відкриття і почнемо висівати ДНК. Тоді нам не знадобиться вищий розум, бо ми самі виконуватимемо його роль.

Е. Гурін. А, можливо, навпаки — ми дійдемо такого висновку: якщо ми спромоглися на таке, то чому це не по силах комусь іншому?

О. Пугач. Вашу думку можна розширити: те, що ми не можемо зробити нині, не означає, що хтось не міг цього зробити раніше.

Е. Гурін. Гадаю, що проблема кінця світу має кілька аспектів. І на першому плані тут не природничі та науково-технологічні, а світоглядні проблеми. Мені дуже подобаються слова Ганді про те, що волю треба шукати у стінах в'язниці. Чи не здається нам, що сьогодні ми знову згадали проблему кінця буття через те, що підійшли до межі самознищення, а не знищення природних ресурсів?

Коли в історії людської культури виникала проблема кінця світу? Вона могла виникнути для окремого індивідуума, для роду, для народу, а потім переносилася на Всесвіт. Якщо він має кінець, тоді легше думати й про свою смерть. Коли ж Всесвіт нескінченний, тоді ми маємо право розсувати кордони свого буття. Старі запитання — хто ми? Звідки? — доповнюють новими: звідки Всесвіт? Який він є? В який бік розвивається?

У звичайні періоди свого буття ми про це забуваємо. Але неодмінно згадуємо під час катаклізмів.

Коли вирішується доля чи то роду, чи то народу, чи батьківщини, чи людства в цілому, ми знову починаємо говорити про кінець світу. Причому, і раніше гинули племена і роди і не лише в битвах між собою, але й під ударами природи. Тобто людина завжди проходила крізь селекційні фільтри. Але нині для нас проблема стоїть глобально: чи виживемо ми як рід, чи загинемо всі разом?

Для нас же, як мені здається, ця проблема ще гостріша. Послухайте телевізор: всі навкруги просто живуть, ми ж усі — в проблемах. Тому не випадково саме у нашій країні найбільше говорять про НЛО, відродження релігії. Релігійна свідомість відроджується такими темпами, про які кілька років тому годі було й думати. Саме у нас найбільше говорять про кінець світу. Мені здається, що ми, як східні слов'яни, вже загинули.

От про що ми маємо замислитися. Бо з позиції особистості п'ять мільярдів років — така далечінь, про яку людина просто не замислюється. Ми пережили дві світові війни. У нашій свідомості весь час нагнітали неминучість третьої. А тут раптом Чорнобиль...

Все це відбилося на нашій свідомості і змусило подивитися на все по-іншому. І якщо говорити про кінець світу для нас, то, по-моєму, він у нас настає щоденно. Щогодини. В усякому разі, для нашого етносу.

Е. Соботович. То вже інший бік проблеми. Це сьогодення...

О. Тесленко. Це грані одного кристалу.

Е. Гурін. Якщо ми не вийдемо на межі граничності світоглядної проблематики, то спрощуватимемо проблеми кінця світу, технологізуватимемо їх. А сьогодні нам, по-моєму, не стільки загрожує брак сировини, скільки брак розумних форм організації людського буття.

Екологічна проблема, на мою думку, зумовлена іншими проблемами, а не навпаки.

У нашій країні вони найнебезпечніші, бо ми втрутилися у святая святих — тундру, де рекреаційні процеси загальмовані. Ми порушили один з одвічних законів життя: співвідношення нового і вічного. Певно, є якісь одвічні підвалини людського буття. І нове лиш тоді являє цінність, коли збагачує ці вікові підвалини. Якщо ж вони руйнуються, гине вся культура, а разом з нею і те, без чого вона не може існувати,— природа. У мовах романської групи це дуже чітко виражене: culture та nature. Вони взаємозв'язані: немає культури без натури, але ж і немає натури без культури.

Мені здається, одна з найстрашніших спадщин сталінізму — ми перервали, обрубали довічні підвалини буття. «Мы наш, мы новый мир построим», «мы воспитаем нового человека»,— замість того, щоб просто виховувати людину на одвічних цінностях, людських ідеалах — добра, краси, істини. Ми ж усе це зруйнували. Пішли шляхом новацій і створили навколо себе залізну завісу. Мало того, ми весь час живемо у мілітаристському психозі — боїмося, що на нас хтось нападе. Звідси вся наша енергія, якою б великою вона не була (а саме через це вона і не може бути великою), витрачається на армію.

Екологічна проблема — передусім соціально-політико-культурна, затим — природничо-технологічна: чи може наука дати нам сьогодні безвідходні технології? І врешті-решт, то соціально-психологічна проблема. Я глибоко переконаний, що у нас підірвані екологічні й психологічні основи розуміння того, що

таке природа. Коли все не моє, з'являється психологічний синдром зневаги до всього. Ми природу знищуємо не лише гігантськими промисловими комплексами, але й на кожному кроці. У нас помити автомобіль у чистому джерелі — за звичай.

Я далекий від того, щоб усі проблеми екології звести до культури, але від цього багато що залежить. У нас же ставлення до культури підірване. Вже майже не залишилося в живих людей, які здобували освіту в царській Росії — мене це просто жахає. Адже то було покоління не лише з багажем гуманітарних знань, але й з гуманними почуттями. Вони віддали свої знання учням, яким нині 60—70 років. Це вже менш гуманізоване покоління. Крім того, його змусили виконувати сталінські мілітаристські плани, і ці люди не змогли передати свої знання наступним поколінням. Сьогодні, як не прикро мені, викладачеві, говорити, але факт лишається фактом: найменше гуманітарної інтелігенції працює у вузах. Решта — на військових підприємствах або десь у НДІ. Вона відірвана від молоді. Тим часом процес дегуманізації суспільства посилюється, і це жахливо.

До того ж ми атеїзм перетворили на якесь чудовиськo. Не треба ідеалізувати Захід, але дитина там з пелюшок ходить до храму. Церква — осередок найвеличніших творів гуманітарної культури, чи то у вигляді скульптури, чи живопису і неодмінно — у формі музики. Тут виховується в дітях повага до старших, у чоловіків — до жінок і таке інше.

Дитина може не відвідувати музичну школу, не слухати спеціально Баха і Бетховена. Але, потрапивши до храму, вона їх неодмінно слухає. А що ми зробили? Хто з наших дітей слухає Баха чи Бетховена?

Недавно прочитав в одному з журналів про те, як два професори — радянський та американський — летіли в одному літаку. Американець відкрив портфель і почав щось писати. Радянський поцікавився: «Ви колись відпочиваєте?» А той відповів однією короткою фразою: «Я протестант». І для всього світу вона зрозуміла, крім нас: протестант — людина, яка не визнає порожнього дозвілля.

А що ми сьогодні можемо сказати про себе: я — комсомолець? Я — комуніст? Про що це говорить? Ми підірвали підвалини буття і нам треба повертатися до своїх витоків.

Я ще не сказав про вплив Чорнобиля на молодь. На ту молодь, якій було 10—12 років, коли пролунав його грім. А ми ще й досі не говоримо про те, якого психологічного удару завдали цій молоді. Людина має бути впевненою в тому, що стане дорослою. Коли потоком лились промови про можливість ядерної катастрофи, це сприймалось як далеке майбутнє. І раптом виявилося, що можна без війни, використовуючи так званий мирний атом, позбавити молодих можливості стати дорослими. І в цьому — одна з найсильніших причин аномалій у середовищі нашої молоді.

Е. Соботович. Я не певен, що саме тому...

Е. Гурін. Я теж так не думав, поки моя студентка не показала мені листа. То був серпень 1986 року, коли дітей вивезли з Києва. Читаю: «Мама і тато, заберіть нас звідси. Ви там усі загинете, а ми не хочемо без вас жити».

Без цього листа я б не розпочинав такої розмови. Я знаю, що робили 13—14-річні дівчата й хлопчики, котрі вважали, що дістали таку дозу радіації, яка не дасть їм змоги стати дорослими. Вони поспішали спізнати все...

Е. Соботович. А чому ж тоді під час революції, в 30-і роки, коли був голод, молодь такою не була?

Е. Гурін. Голод і репресії теж виховали свій синдром. Синдром антиморальності, синдром павликів морозових. Сьогодні це вже розвінчано.

О. Тесленко. Крім того, в ті часи все було інакше. Не була глобально порушена екологія. Смерть загрожувала індивідууму, а не людству.

Н. Сукманська. А, може, ми даремно хвилюємося? Можливо, аморальність і безкультур'я не приведуть до кінця світу? Просто внаслідок природного добору виникне нова популяція, яка задовольнятиме свої фізичні потреби і більше їй нічого не буде потрібно...

Е. Соботович. До речі, західна філософія до цього й закликає: чим більше ти прагнеш своєї користі, тим краще для суспільства. У нас же це було витруєно зовсім. І виявилося, що нам немає чого прагнути. Чого в нас може досягти навіть дуже працьовита людина? Ну, купить дачу, машину — все! Не може вона сподіватися того, що створить свою технологічну династію, скажімо, таку, як створив Форд. Нехай не кожний зміг би цього досягти, але всі мають до цього прагнути. Коли всі прагнуть стати першими, це і є прогрес. А в нас ніхто цього не прагне. Депутатом Верховної Ради ніхто не хоче бути!

О. Пугач. Не треба прагнути до того, щоб стати Фордом!

Е. Соботович. Згоден, не треба! Нехай прагнуть вдосконалюватися морально, стати, скажімо, пророком Мойсеєм.

У кожної людини є своя межа бажань. Якщо, скажімо, вона хоче бути директором заводу, то повинна знати, що може здійснити цю мрію. Бо інакше не буде прогресу.

О. Пугач. Прагнення до влади ганебне!

Е. Соботович. Я не про владу, а про здійснення мрії.

О. Пугач. Ми говоримо про якийсь прогрес. У моєму розумінні це — справедливість. А як можна її досягти, коли кожний прагне до своєї мети?

Е. Соботович. Без прагнення до своєї мети ми одержимо мурашник, а не людство: всі рівні, крім маток. І ніякого прогресу!

О. Пугач. Наше суспільство, наша цивілізація стала технологічною, оскільки її веде вперед основна еволюційна лінія — технічний і науковий прогрес. Але можливі й інші цивілізації?

Е. Гурін. Я гадаю, що наше суспільство не технологічне, а розпутно-технологічне.

В. Табачковський. Хижацько-технологічне...

О. Пугач. Приміром, цивілізації країн Латинської Америки за рівнем техніки поступалися європейським. Але культура там на вищому рівні.

Е. Соботович. А жертовні вогнища?..

Е. Гурін. Без прогресу технології не може бути прогресу моральності. Остання не існує сама по собі, поза сферами суспільного буття. Вона пронизує всі сфери. Моральність не можна законсервувати.

О. Пугач. Виходить, прадавні суспільства були аморальними, оскільки не прагнули науково-технічного прогресу?

Е. Гурін. Не було таких суспільств! Була спроба давнього Китаю силою законів відвернути новації. Але він загинув. Більше того, навіть всередині держави не вдалося зупинити науково-технічний прогрес. Оскільки заборонялося лише винахідництво, а не раціоналізаторство. Останнє згодом переросло у винахідництво.

Е. Соботович. Я вважаю, що це незалежні речі — моральність і науково-технічний прогрес.

О. Пугач. Я вбачаю причини нашої екологічної розбещеності у моральній і культурній розпусті. А ви закликаєте задовольняти свої бажання стати директором, більше виробляти продукції. Наше екологічне лихо і є наслідком абсолютизації науково-технічного прогресу.

Е. Соботович. Не треба його абсолютизувати. Слід бути моральним. Але застій — смерть суспільства.

О. Пугач. Я не закликаю до застою. Просто вважаю, що науково-технічний прогрес серед усіх інших має стояти на 20—30 місці. Бо від того, що ми виробляємо більше автомобілів, магнітофонів, холодильників, людство ні на грам не стало щасливішим.

Е. Соботович. А хліб?

О. Пугач. А хліба раніше було більше, ніж нині.

Е. Соботович. Значить, хліб ви все-таки залишаєте? Бо якщо не буде продуктів харчування, ні про яку моральність людства говорити не доведеться. Всі поїдатимуть одне одного. Та якщо ми сьогодні знищимо трактори, добрива і таке інше, то кількість продуктів харчування зменшиться в десять разів!

О. Пугач. Ми вже стали технічною цивілізацією, і я не закликаю її знищити, оскільки це буде катастрофа. Я говорю про те, що з самого початку цивілізація могла піти іншим шляхом. Приміром, техніка середньовіччя не знищувала природу. Тоді міг загинути один рід, але його місце заступав інший. Але проблеми: чи виживе людство? — не існувало.

Е. Гурін. В історії людства не було такого періоду, коли техніка не знищувала б природу. Позаду немає золотого віку, немає і високої моральності.

О. Пугач. Це не техніка знищувала природу, а вівці та кози з'їдали траву. Наш технічний вік привів нас до тої проблеми, яку ми сьогодні обговорюємо. У XIII столітті вона не стояла на порядку денному.

Е. Гурін. Я гадаю, що проблема значно глибша. І коріння її не в технічному прогресі. Сам по собі він байдужий. Але існують організаційні структури суспільства, які змушують використовувати науково-технічний прогрес з тією або іншою метою. Проблема екології — то передусім соціально-політична проблема. Що означає сьогодні перевести завод на екологічно чисту технологію? Майже подвійне подорожчання продукції. Невже ви гадаєте, що ми відважимося зробити дорожчою сталь, яка використовується для виробництва танків та ракет? Якщо ми вже розглядаємо екологічну проблему, то давайте копати глибше... Без зруйнування системи конфронтації у всесвітньому масштабі цю проблему розв'язати не можна. Я абсолютно впевнений у цьому.

Е. Соботович. Можу лиш додати: підраховано, що коли б усе людство

споживало стільки кисню, скільки США, то його б нам вистачило лиш на 50 років. Якщо всі п'ять мільярдів почнуть виробляти стільки ж продукції на душу населення, як у США, це означатиме крах.

О. Пугач. Корені екологічної проблеми — в моральності. США теж діють аморально.

Е. Гурін. Ви гадаєте, що існує абстрактна моральність, відірвана від соціально-політичного буття? Це може бути в окремого індивідуума, але не в цілого людства.

О. Пугач. Я зрозумів так: з одного боку, ви виправдуєте науково-технічний прогрес і неминучість варварського ставлення до природи. З іншого — прагнете знайти вихід із цього становища. Я такого в принципі не розумію.

Е. Гурін. Я не виправдую сучасний технічний прогрес у перекрученій політиками формі, політизований. Але я завжди за науково-технічний прогрес, контрольований організаційними структурами. Нинішня ситуація з НТП не виникла сама по собі, вона результат певних соціально-політичних катаклізмів в історії.

О. Пугач. Чи навпаки: соціально-політичні катаклізми — наслідок технічного прогресу, який і може привести нас до загибелі.

В. Табачковський. Ще з біблійних часів у нас лишилася якась звичка уявляти собі, що кінець світу настане під звуки фанфар. Ми гадали, що він буде такий видовищний, щось загуркотить, бабахне — і все загине. Мені здається, що нині ми потрапили в дещо складнішу ситуацію. Кінець світу настає зовсім не так, як ми собі уявляли. Ніякої урочистості. Ніхто не оголошує: товариші, громадяни, панове, настає кінець світу!

Небезпека стала незримою, невідчутною. І ми до цього не готові. Ще й досі чекаємо, доки грім ударить.

Кажуть, що коли б кров сучасної людини влити тій, що жила в минулому столітті, то вона б одразу загинула...

Е. Соботович. Не знаю, звідки у вас такі дані.

В. Табачковський. Основна проблема яку нам доводиться розв'язувати — і чим далі, тим важче це буде,— невідчутність небезпеки. От ударив Чорнобиль по генофонду. Хто може сказати, у що це виллється?! Народилося десь теля з трьома вухами...

Е. Соботович. До Чорнобиля теж таке траплялося. Кількість каліцтв у Житомирській, Могилівській та Гомельській областях і сьогодні менша, ніж в інших. Може, ще рано, але кількість їх не зросла, хоч ми й перенесли всі легкий СНІД. Просто ми хапаємося за кожний такий факт.

В. Табачковський. А тому, що знову-таки шукаємо чогось зримого. Тим часом небезпека стає дедалі незримішою. І маємо ситуацію, коли людство не зникне за один день. Можливо, йдеться навіть не про знищення людей як живих істот, а про якусь трансформацію людського роду. Тут уже говорили про нову генерацію. Не обов'язково то будуть істоти неморальні, егоїсти абощо. Не виключено, що відбудеться якась поступова трансформація, і людство перейде в нову якість. Я не знаю, чи буде то прогрес. Кінець світу, очевидно, розтягнеться на століття чи тисячоліття. То, власне, буде кінцем передумов, що спричинили існування сучасного типу людини.

Тут можна бути і оптимістами, і песимістами, оскільки нам не байдужі всі ці мутації. Я б особисто не хотів такого, аби ми, сьогоднішні, припинили своє існування. А з іншого боку, можливо, у цьому весь сенс, і це дає підстави для оптимізму.

Е. Гурін. Мені здається, що думка Віталія Георгійовича перегукується з недавно опублікованими роботами нашого генетика Бєляєва: соціальне буття впливає на генофонд людини. Нинішня суспільна ситуація така, що вона може призвести до мутагенних змін, наслідки яких сьогодні передбачити неможливо. Кайдани нашого соціального буття такі, що вони можуть покласти край генофонду людини в тому вигляді, в якому він існував десятки тисяч років. Він сьогодні вступив у конфронтацію з іншою культурою, а, можливо, її слід назвати антикультурою, тобто культура загинула, а цивілізація лишилася. Ця цивілізація тисне сьогодні на той старий генофонд, який поки що тримається, так сильно, що може його розчавити і створити інший ген. Тобто відбудуться необоротні мутагенні процеси. І людство зникне так само безшумно, як і з'явилося на Землі. Саме через цю безшумність і тривають пошуки отієї самої мавпи, яка започала рід людський. А її-то якраз і немає...

Е. Соботович. Мені здається, проблема кінця світу залежить від самої людини. Від прогресу її сірої речовини. Ми можемо віддалити кінець світу. Людина розумна може організувати ноосферу, сферу розуму. Тоді ми відсунемо кінець світу на ті 5 мільярдів років, доки світить наше Сонце. І це буде не кінець світу, а кінець нашої домівки. Ми ж відшукаємо іншу планету.

Н. Сукманська. Вам здається, що ми рухаємося в цей бік? Щось робимо для цього?

Е. Соботович. Робимо. В усякому разі кричимо, що робимо. Бо в нашій системі важко щось зробити. Тут правильно говорили: спробуйте зробити металургійне виробництво екологічно чистим, і це позначиться на нашому шматкові хліба. Все це дається дорогою ціною. Набагато дешевше, як я вже говорив, поїдати стіни власного будинку: видобувати вугілля, рубати дерева, будувати Дніпровський каскад. Коли ми збагнемо, що не можна їсти стіни своєї будівлі, бо вона завалиться, тоді ми перейдемо, образно кажучи, на іншу їжу.

Н. Сукманська. А що коли вона впаде раніше, ніж ми збагнемо це?

В. Табачковський. Або одночасно: тільки-но збагнули, а вона...

Е. Соботович. Але ж є вже позитивні приклади: скажімо, США відродили Великі озера. Вони були отруєні, в них риба не водилася. Нині там найчистіша вода, плаває форель. Те ж саме в Західній Європі. Там є ліси, де бігають кабани та лосі. Вони все зберегли.

А ми все знищуємо. А чому? Тому що в нас безкраї простори Сибіру, на Колимі вдосталь алмазів, нам природа не потрібна. Нам ще їсти і їсти свій дім. Якби ми припинили це робити, то стали б найбагатшою країною у світі.

В. Табачковський. Боюся, що наше уявлення про безкраї простори — перебільшення. Чи є в нас карта екологічної ситуації по всій країні?

Е. Соботович. Ясна річ, немає.

В. Табачковський. Потрапив я на Забайкалля. От, думаю, де чисто! Дивлюсь: кожна друга сопка руда. Запитую: чому? Відповідають: не знаємо, певно, дерева хворіють. Одне слово, Забайкалля забруднене, Тюмень теж. Я боюся, що коли скласти екологічний реєстр, то від наших безкраїх просторів нічого не залишиться. Наші філософи, наприклад, Бердяєв, говорили, що біда Росії — її пристрасть до екстенсивного господарювання — саме й пов'язана з цими просторами. Нам би їх поменше, все було б інакше. А тепер наша перевага обертається бідою нашою: нам треба навести лад на такій величезній території, що й подумати страшно. Це вам не Данія, не Норвегія. Йдеться про одну шосту частину нашої планети.

Чому за нами нині, затамувавши подих, стежить усе людство? Бо боїться, щоб не сталося щось жахливе. Це буде катастрофою для всього світу. Якщо вибоїна завбільшки в одну шосту корабля, то він неодмінно потоне.

Н. Сукманська. Чи є вихід? Чи можемо ми врятувати весь світ?

Е. Гурін. Вихід є. Згадаймо слова Бердяєва: в гонитві за щастям не загубіть волю. Ми ще ніколи не жили у вільній країні. Якщо прагнути безсмертя, то передусім треба демократизувати наше суспільство. Я знову згадую Бєляєва і думаю, що він саме це мав на думці, коли говорив про мутагенні процеси. У нас народжується найбільше дітей — олігофренів, недоумкуватих. І ми тільки-но почали обговорювати цю проблему. Добре пам'ятаю, що раніше в Полтаві була одна школа для розумово відсталих дітей на три області — Харківську, Полтавську, Сумську. А нині скільки їх! І це наслідок не лише пияцтва і наркоманії, а й невлаштованості суспільного буття.

Я був на семінарі в Москві. За їхніми даними, в столиці народжується від 7 до 14 процентів олігофренів. Це жах! Діброва, заражена на 14 процентів, без допомоги людини опиняється на межі життя і смерті. Тобто ми наблизилися до критичної точки.

Людина — істота суспільна, хочемо ми цього чи ні. Вона не може зберегти моральні підвалини, якщо не створені демократичні форми суспільного ладу. Рано чи пізно історія ставить на цьому хрест.

Нас роздирають протиріччя. З одного боку, ми сформувалися як велика нація, з іншого,— не можемо сьогодні ніяк впливати на хід історії, крім мілітаризму. Тому Афганістан для мене — не просто авантюра Брежнєва. Це певний синдром, тривожний набат нашого загального відставання. Ми не створили організаційних структур, які б змушували нас працювати інтенсивно.

Коли ми не захочемо відставати від інших, то треба відшукати свої організаційні структури суспільства, які були б на сучасному рівні розвитку. Тобто ми маємо йти шляхом демократизації. Проблеми смерті й безсмертя пов'язані з демократією й політикою.

Н. Сукманська. Здається, так здалеку починали: з Всесвіту, Галактики, Сонячної системи. І все-таки звернули на політику...

Е. Гурін. Цього слід було чекати. Адже не може людину цікавити лише те, що станеться через 5 мільярдів років.

Е. Соботович. Її цікавить те, що буде з нею та її дітьми.

Е. Гурін. Людина живе п'ятьма поколіннями: своїм, двома попередніми і двома наступними. Хто пам'ятає свою прабабусю? Ніхто. А бабцю й діда знають усі, не кажучи вже про батьків, від яких залежить твоя доля. І тебе цікавить, що буде з твоїми дітьми та онуками. Далі вже важко щось передбачити.

Мозаїка планети

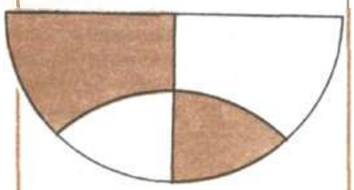

СИНТЕТИЧНІ М'ЯЗИ

У лабораторії молекулярної фізики Бірмінгемського університету (США) створено препарат, з якого виробляють незвичайний синтетичний матеріал. Його можна пересаджувати замість ушкодженої м'язової тканини. Реакції відторгнення поки що не помічено.

ПЕРЛИНА ІНДІЙСЬКОГО ОКЕАНУ

Шрі-Ланка з'являється під крилом літака зеленацька і згори нагадує зелений листок, що загубився серед смарагдово-синіх вод Індійського океану. Більша частина острова вкрита густими тропічними лісами, помереженими звивистими лініями численних ланкійських річок. До екватора рукою подати і це відчуваєш з першого кроку по землі острівної країни. Хоч і дуже жарко, але дихається напрочуд легко: острів провітрюється в усіх напрямках мусонами і пасатами.

Аеропорти Шрі-Ланки не схожі на індійські: навкруги — ідеальна чистота і немає кричущої злиденності, дітей-жебраків. У Шрі-Ланці живуть заможніше і, може, тому всміхаються тут частіше. Щира усмішка остров'ян — візитна картка Шрі-Ланки. Але як це часто трапляється в житті, безтурботна посмішка і смертельна туга ходять поруч... В аеропорту, що неподалік столиці Коломбо, встановлена невеличка дерев'яна скринька з щілиною у верхній частині. На скриньці напис англійською мовою: жертвуйте на дітей, що хворіють на рак!

Коломбо — красиве сучасне місто, що потопає у зеленому буянні тропічних дерев і яскравій гамі дивовижних квітів. Тут багато штучних озер, розкішних парків і чудових майданчиків для гри у теніс. Одне з найпопулярніших місць відпочинку жителів столиці і гостей її — парк Вікторії, біля входу до якого вас зустрічає величезна статуя Будди. Поруч з суперсучасними будинками багато старовинних, зведених свого часу ще португальцями, голландцями та англійцями, які протягом століть вели відчайдушну боротьбу за володіння багатим і прекрасним островом.

Звідси сміливі купці, незважаючи на жорстокі шторми і напади піратів, везли у трюмах своїх вітрильників незвичайні для Європи прянощі — корицю, яка користувалась високим попитом у європейських монархів.

Зрештою перемогла володарка морів, і ланкійська земля надовго стала її колонією. Таке поєднання різних стилів та епох надають Коломбо надзвичайно привабливого вигляду. У центрі міста стоїть старовинна колона з гербом португальського короля. А чепурненький будинок міського муніципалітету, збудований ще у XVII столітті голландцями, чимось нагадує Білий дім у мініатюрі. Чимало вулиць зберегли свої назви ще з часів панування Англії: Йорк-стріт, наприклад. У столиці Шрі-Ланки є два університети — державний і буддійський. До речі, навчання в острівній країні — від початкового до вищого — безплатне.

Надзвичайно популярне серед ланкійців та туристів місце — сад спецій біля Канді, древньої столиці Шрі-Ланки. Працюють тут учені, досвідчені садоводи, вирощуючи старі і створюючи нові сорти найрізноманітніших відомих і невідомих нам спецій — перцю, кориці, ванілі і багато-багато інших — терпких, гострих, духмяних. У цьому дивному і чарівному саду, де саме повітря мовби спресо-

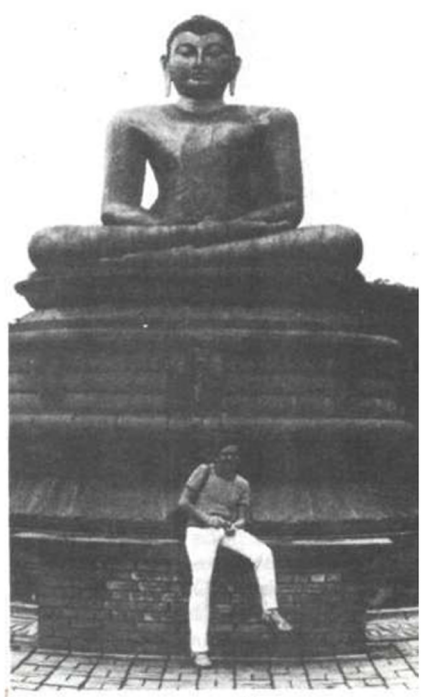

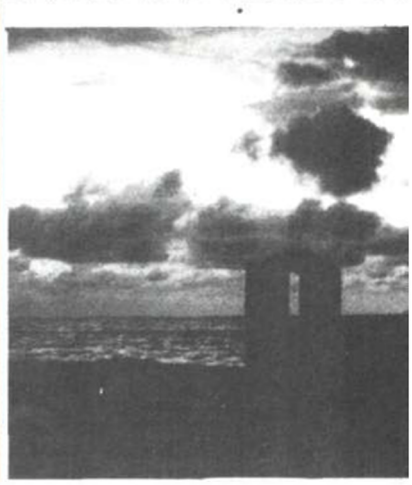

вані з найпрекрасніших ароматів планети, вирощують також рослини, з яких потім виготовляють ліки проти найрізноманітніших тяжких хвороб.

Якщо Шрі-Ланку без найменшого перебільшення можна назвати перлиною Індійського океану, то Канді — перлина Шрі-Ланки. У древній столиці ланкійців розташований найбільший в Азії ботанічний сад. Багато дерев посаджено тут визначними людьми планети, є серед них і дерево Юрія Гагаріна.

У центрі міста, на березі озера, височить найвідоміший у країні храм Зуба Будди. У релігійні свята сюди з'їжджаються сотні тисяч прочан-буддистів, у тому числі із сусідньої Індії. У ці дні біля храму відбувається урочистий хід слонів. Сотня велетнів неквапно проходить крізь величезні натовпи прочан, і один з них везе на собі дорогоцінну скриньку із «справжнім» зубом Будди. Ланкійці — люди дуже сердечні, але спробуйте піддати сумніву, що зуб справжній...

І радість, і горе населення різних країн відзначає по-своєму. В ланкійських містах часом можна побачити таку картину — від будинку через вулицю протягнуто гірлянду з прапорців приглушених кольорів. Це ознака того, що в будинку велике горе — померла людина...

У Канді працюють ювеліри найвищого класу. Шрі-Ланка — країна коштовних каменів, і місцеві ювеліри володіють таємницею, як змінювати їх колір. Камені обробляють кислотами або витримують у свіжовипеченій хлібині, або... Зрештою — це таємниця! На світовому ринку добре знають ціну коштовному камінню Шрі-Ланки.

Та древня столиця ланкійців славетна не лише своїми ювелірами, буддійськими храмами чи такою привабливою архітектурою. У двох університетах Канді, сільськогосподарських школах, гомеопатичному коледжі, де вивчають тібетську медицину, навчається близько п'яти з половиною тисяч студентів... Більше, ніж у нинішній столиці.

Прекрасна природа, різноманітні фауна і флора країни. Вас ваблять зарості манго? Але будьте обережні! Щороку в цьому райському куточку планети від укусів отруйних чорних скорпіонів і гадюк гине до 700 чоловік.

Природа Шрі-Ланки, її розкішні барви, мабуть, знайшли своє відображення у зовнішності ланкійців. Люди тут дуже симпатичні. Тендітні, навіть мініатюрні жінки з величезними променистими очима на засмаглому обличчі. Одяг ланкійок оригінальний і яскравий. Коротенька блузка, а після неї — тоненька смужка оголеного живота і довга спідниця, часто з національним орнаментом. Чоловіки значно вищі і вдягнені більше як європейці.

Ланкійці люблять пісню. Якось у готелі, що на березі Індійського океану, мені припало почути у виконанні молодіжного хору різдвяні пісні. Юнаки і дівчата співали так прекрасно, так злагоджено, і диригував ними ланкієць похилого віку настільки майстерно і невимушено, що присутні були впевнені — перед ними професійний хор. І яке ж було здивування мешканців готелю, коли вони дізналися, що прекрасний концерт на березі океану їм подарувала обслуга готелю, а диригував шеф-повар... До речі, страви, які готував цей ланкієць, — неперевершена «пісня»!..

Закінчувалася захоплююча подорож по острівній країні. Знайомий аеропорт. Знайома вже скринька з написом англійською мовою: жертвуйте на дітей, хворих на рак! Справді, безтурботність життя і смертельна туга ходять поруч. Збирався привезти додому на згадку ланкійську монету, та краще вкину її ось у цю скриньку...

Володимир КОЛОДЯЖНИЙ.

Фото автора.

Коломбо — столиця країни. Пам'ятник першому президенту Бандаранайке.

Статуя Будди біля входу до парку Вікторії.

Сутінки над Індійським океаном.

ЦІНА КОМПЛІМЕНТУ

Вміння робити компліменти — неабияке мистецтво. Відомо, що галантність у всі часи цінувалась високо. Однак виявляється, що в деяких випадках за компімент треба розплачуватися шлюбом. Приміром, у країні Того чоловік, який зробив комплімент жінці, має одружитися з нею — такий звичай. Не дивно, що дотепні й спостережливі мужчини в Того далеко не завжди схильні до залицяння, хоча закони країни не забороняють їм мати до чотирьох дружин.

І ТАКІ БУВАЮТЬ КЛУБИ...

У Голлівуді вже кілька років існує клуб, членами якого стають жінки, що брали шлюб не менш як п'ять разів. На значку членів цього клубу зображено п'ять переплетених обручок, наче на Олімпійському прапорі. У Нью-Йорку, навпаки, є клуб розлучених чоловіків, який має філіали у 30 містах США.

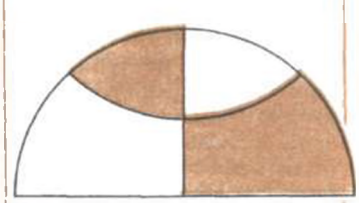

Мозаїка планети

Січові стрільці

Що стоїть за легендою?

Відродження історичної пам'яті народу якось раптово збудило посилений громадський інтерес до історії січових стрільців, їхньої ролі в національно-визвольній і революційній боротьбі в роки громадянської війни на Україні, а особливо на західноукраїнських землях.

Від 1914—1919 років у Карпатах і на Прикарпатті, навколо Львова, в Городку і Судовій Вишні, в околицях Нестерова (Жовкви), Рави-Руської, Сокаля, в багатьох інших місцевостях височіли братські могили, які в народі називали могилами «січових стрільців». На окремих із них скромні надгробки достояли аж до застійних часів. У Городку, наприклад, до 1981 року. Адміністративно-командна система прагнула стерти з лиця землі все, що бодай ненароком нагадувало б нашим сучасникам про особливу історичну традицію.

І в цій справі досягнуто було багато. Штамповані схеми шкільних підручників з історії, спотворення і замовчування важливих подій минулого впродовж десятиріч вилилися або у майже підсвідомий національний щем в однієї частини суспільства, або ж у відвертий нігілізм щодо національної історії — в іншої. Знання конкретного ходу історичної минувшини залишилося прерогативою маленької частини фахівців чи ентузіастів. Це було дуже показовим і щодо знань про січових стрільців. Відтак у пам'яті широких народних мас не стало відповіді на те, за що ж ушановувати стрільців? Чи всі вони заслужили тої шани?

Уперше термін «Січ», а згодом і січовики на західноукраїнському грунті з'явився 1900 року, коли один з лідерів Русько-Української Радикальної партії, коломийський адвокат Кирило Трильовський виступив ініціатором створення молодіжних товариств протипожежно-спортивного типу, об'єднаних назвою «Січів». Раніше у Східній Галичині (етнографічно-українська частина «коронного краю» Австрії Галичина і Володимирія) вже від 1889 року існували аналогічного типу товариства під назвою «Соколи». Назва «Січ» засвідчувала, що західноукраїнські радикали прагнули надати молодіжно-спортивному рухові національної традиції і характеру. Незважаючи на географічну віддаленість Галичини від історичної Запорозької Січі, остання була свого часу на ділі, а на початку XX століття в народній пам'яті рідною справою також і західних українців. Досить згадати ватажка селянсько-козацького повстання Северина Наливайка родом з Гусятина нинішньої Тернопільської області, славетного гетьмана Петра Сагайдачного, що народився в Кульчицях, неподалік Львова, проживання і навчання у Львові Богдана Хмельницького, щоби будь-які сумніви з цього приводу розсіялися. Поява «Січів» спочатку на Покутті й Гуцульщині, а потім і в усій Галичині безумовно була симптомом національного відродження і виявом споконвічного прагнення до єдності всього українського народу.

Рух «Соколів» і «Січів» стає масовим. З огляду на фізичне загартування й туризм, а також розвиток національної свідомості молоді він мав позитивне значення. В руслі загальної політичної обстановки українсько-польських суперечностей у Галичині, що мали й класовий характер, січовий рух набрав антипольського характеру. Організатори руху поширювали пісні антипольського спрямування, що легко сприймалися в середовищі української молоді, оскільки на кожному кроці панувало засилля польських поміщиків, урядників, жандармів, ксьондзів. У відповідь органи влади, що в більшості своїй представляли польських панів і підпанків, намагалися залякати уряд Австрії небезпекою руху «Січів». Наприклад, 14 травня 1904 року надвірнянський староста у своєму донесенні до намісництва залякував, ніби члени «Січів» «повинні вважати себе козаками і готовитись різати поляків». Керівники ж «Січів» і «Соколів» також апелювали до уряду, який використовував українсько-польські суперечності в Галичині для зміцнення своєї позиції. В міру того, як небезпека війни з Росією зростала, спортивно-молодіжний рух набирав воєнізованого характеру, і уряд Австро-Угорщини враховував його як можливий резерв військової сили проти Росії.

Саме це давало підставу Кирилу Трильовському мало не в дусі старого козацького жанру писати до своїх «січовиків» такі настанови:

«Дорогі товариші!

Ви ані війта, ані нікого в світі не повинні боятися. Най собі війт грозить, що уб'є, най і пукне разом з своїми хрунями із великої злості на «Січ». А все-таки йому до вас зась! Він до вас жодного права не має, коли ви будете добре обходитися.

Здорові були, хлопці-молодці!
Д-р К. Трильовський».

1911—1914 років воєнізований рух «Січів» і «Соколів» набрав проавстрійської і антиросійської орієнтації. На його основі виникають чисто воєнізовані товариства «Пласт», формуються загальнокрайові товариства Українське Січове Стрілецтво, Український Січовий союз, у рамках яких організовуються і проводяться військові муштри. Навесні 1913 року на зборах у Львові створили товариство Українських Січових стрільців — УСС. У травні до УСС вступили студентські воєнізовані товариства. На початку 1914 року товариство УСС робітничої і сільської молоді закупило 100 карабінів. На околицях Львова проводились «стрілецькі маневри».

До початку першої світової війни під впливом «Січів» і «Соколів», у тому числі їхніх воєнізованих товариств, перебували тисячі юнаків і немало дівчат, яких називали стрільчинями.

Керівники українських буржуазних партій, які вже 1912 року заявили про свою вірність Австрії і на випадок війни обіцяли їй цілковиту підтримку проти Росії, не приховували свого наміру підготувати для війни на боці Австрії також українську молодь, нібито з метою визволення російської України з-під панування російського царату і приєднання її до «благодійниці» Австрії. Насправді ж з української молоді готували «гарматне м'ясо». Одразу ж з початком війни «українські політики», згуртовані в Головній українській раді, звернулися до уряду з проханням і пропозицією створити в структурі австро-угорської армії бойову одиницю з числа солдатів української національності. Це відповідало інтересам Австро-Угорщини, яка не відкидала надії на захоплення східної України і приєднання її до Габсбурзької монархії.

Уряд відповів позитивно. Лідери української буржуазії в Галичині Кость Левицький та на Буковині Николай Василько звернулися після цього до брата митрополита Шептицького — графа Станіслава Шептицького з проханням очолити таке формування. Але граф відмовився від пропозиції. Формуванню було дано назву «легіон Українських січових стрільців». На заклик вступати до легіону добровільно відгукнулися близько семи тисяч юнаків. Однак легіон УСС був створений лише з двох тисяч чоловік. Решта ввійшла до так званого запасного куреня. Після вступу росіян до Львова у вересні 1914 року легіон опинився в Стрию, потім у Закарпатті. 1915 року в лініях австро-угорських військ був сильно пошматований на російському фронті біля гори Маківка. Вдруге легіон УСС зазнав великих втрат на фронті в районі Бережан восени 1916 року. В одній із битв у російський полон потрапили офіцери Євген Коновалець та Андрій Мельник. Проте легіон УСС (іноді він називався полк) залишався у складі австро-угорських військ аж до краху Австро-Угорщини, опісля ж як найбільш вишколена бойова одиниця влився в ряди Галицької Армії Західно-Української Народної Республіки.

Інші січові стрільці з'явились на Наддніпрянській Україні 1917 року як збройне формування Центральної ради. Організаторами стали Євген Коновалець та Андрій Мельник, які після звільнення їх Лютневою революцією з полону в таборі під Царицином з'явилися в Києві перед очі Центральної ради й запропонували їй свої послуги як військові спеціалісти. Коновалець став командиром, Мельник — начальником штабу полку січових стрільців (СС). Частину сформували переважно з військовополонених галичан, але в неї влилося чимало наддніпрянців. Обом організаторам надали звання полковників.

Якщо легіон УСС-ів був знаряддям у руках загарбницької політики Габсбургів, що прикривалися ідеєю визволення України з-під панування Росії, то полк СС Коновальця став знаряддям в руках Центральної ради для боротьби проти радянського руху на Україні. Найганебніша сторінка в діяннях частини Коновальця — жорстоке придушення Київського січневого збройного повстання 1918 року, що переросло в шестиденну оборону робітників заводу «Арсенал». Головним душителем повстання стала команда Коновальця. В бою було вбито близько 700 робітників, ще 300 розстріляно. Бої тривали з 29 січня до 4 лютого.

Гетьман і німці, які не дуже церемонилися з українськими націоналістичними претензіями, розформували Центральну раду, а заодно й полк СС Коновальця. Але вже у вересні 1918 року невгамовний вояка добивається від гетьмана згоди на формування нового полку у Білій Церкві. З падінням Скоропадського й захопленням влади Директорією Винниченка-Петлюри полк, а перегодом — бригада, корпус СС (із шести полків) став ударною силою петлюрівської контрреволюції. Та коли Петлюра пішов на союз з Польщею, що ніяк не могла довіряти галичанам, він фактично продав Коновальця. У грудні 1919 року розташування СС Коновальця в Любарі на Поліссі було зненацька оточене польськими військами, стрільців роззброїли й інтернували, помістили в табір біля Луцька. У нашого покоління не може бути якогось пієтета стосовно Коновальцевого напрямку січових стріль-

Стрільчиня Галицької Армії ЗУНР Олена Степанів (фото часів перебування її в легіоні Українських січових стрільців в роки імперіалістичної війни). Після Великої Вітчизняної війни працювала науковим співробітником у системі АН УРСР. Була репресована, десять років перебувала в таборі.

Гринь Коссак — отаман Українських січових стрільців, головнокомандуючий УСС в 1915-1916 роках, комендант Української військової команди у Львові з 5 листопада 1918 року, командуючий Українською Галицькою армією. Пізніше — начальник командирської школи старшин (офіцерів) у Харкові. Репресований 1933 року разом з усіма вихованцями школи.

Обслуга панцерного поїзда «Січовий стрілець» (із загону Є. Коновальця) після взяття Києва. Грудень 1918 року.

Сільські хлопчики у шерензі січових стрільців.

Легіон Українських січових стрільців і військова частина австро-угорської армії напередодні походу.

ців. Навпаки, йому дана інша оцінка: збройні сили української контрреволюції, сили, що знехтували ідею соціалізму і стали на захист капіталістичних порядків на Україні.

З іншими оцінками ми повинні підходити до січових стрільців Галицької Армії Західно-Української Народної Республіки. Формально їх просто називали жовнірами ГА, тільки звання рядового жовніра було стрілець. І лиш через те, що в цю армію влився згаданий уже легіон УСС, в побутовому вжитку, в народній поезії й пам'яті жовнірів ГА також називали січовими стрільцями. Вже навіть 1920 року, коли ЗУНР упала, а ГА пройшла через гіркий кривавий шлях союзу з Петлюрою, війни від липня і до кінця серпня 1919 року з Червоною Армією, підпорядкування генералу Денікіну від 17 листопада 1919 року і до січня 1920 року і аж по цьому влилася в Червону Армію, жовнірів цієї армії, що

дістала назву Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА), продовжували називати січовими стрільцями. Наприклад, наказ про призначення Михайла Барана командиром 1-ї бригади ЧУГА формулювався як «наказ по 1-й бригаді ЧУСС» (Червоних Українських січових стрільців — С. М.).

Щоб правильно зрозуміти історичну місію, яку відіграла в історії України Галицька Армія (від листопада 1919 і до січня 1920 року — Українська Галицька Армія, і від січня 1920 — ЧУГА), необхідно бодай у порядку оцінки сказати про західноукраїнську державу, що існувала як реальність від 1 листопада 1918 року до 17 липня 1919 року під назвою ЗУНР.

Фактично від 30-х років в українській радянській історіографії була насаджена різко критична, несправедлива, національно самопринизлива оцінка ЗУНР аж до таких, наприклад, як «цей викидень західноукраїнської буржуазії», засіб «обману народу, насильства над ним» (Маланчук В. Ю., Історія однієї зради, Львів), антинародна акція «української контрреволюційної буржуазії, яка завжди була найлютішим ворогом українського народу» (УІЖ, 1958, № 3) і т. д. Подібні оцінки однобокі, необ'єктивні. Вони звучать незрозумілим дисонансом з загальноприйнятим позитивним поглядом радянської історіографії на всі національно-демократичні революції на території монархії Габсбургів і Гогенцоллернів у жовтні-грудні 1918 року. У промові на VI Надзвичайному з'їзді Рад 8 листопада 1918 року В. І. Ленін назвав революції, що «пройшли через Австрію і дійшли до Німеччини» робітничо-селянськими.

Український народ в Австро-Угорщині був найбільш гнобленим, умови його життя були чи не найважчими, мізерія державних коштів виділялася на його культурно-національні нужди. Досить сказати, що крайові асигнування по всій Галичині (Східній і Західній), де чисельність українців і поляків була приблизно однаковою, на «польські цілі» (освіту, науку, культуру, товариства) в 10 разів перевищували асигнування на такі ж «українські цілі». І от відродження Польської держави восени 1918 року цілком правильно і без застережень визнавалося як прогресивне явище з точки зору світового процесу. Так само оцінювалося утворення на руїнах Габсбурзької монархії буржуазних республік Чехословаччини, Угорщини, Австрії, Королівства сербів, хорватів і словенців. І лише ЗУНР не вміщалася в цю схему, бо, мовляв, пішла на союз з винниченківсько-петлюрівською Українською Народною Республікою у січні 1919 року. При цьому забували, що 1 листопада 1918 року, коли було проголошено західноукраїнську державу (Українську Державу, з 13 листопада — за Тимчасовою Конституцією — Західно-Українську Народну Республіку), на східних землях України Радянської влади не існувало, а був маріонетковий режим гетьмана Павла Скоропадського. Радянська Росія до 13 листопада дотримувалась умов Брестського миру, а Другий робітничо-селянський уряд України був сформований лише 28 листопада 1918 року. Отже західноукраїнський листопад 1918 року і з відносної точки зору був видатним кроком уперед. Через п'ять з половиною віків іноземного поневолення на західноукраїнських землях відродилась національна державність у формі буржуазної республіки. Під керівництвом національної буржуазії Західні українці декларували поширення своєї державності на Східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття, Лемківщину. Держава Західної України стала суб'єктом міжнародних відносин і міжнародного права.

З позицій листопадового акту 1918 року народ Західної України не припиняв боротьби за національну державність і возз'єднання в 20-30-х роках.

Проголошенням Української Держави у Львові 1 листопада 1918 року завершився збройний виступ українізованих підрозділів австро-угорської армії (в кількості близько 2400 чоловік), яким керувала Українська військова команда, очолювана сотником Дмитром Вітовським. Штабом повстання обрали Руський Народний Дім (нині Окружний Будинок офіцерів). За наказом команди відповідні підрозділи арештували намісника краю Гуйна, коменданта міста маршала-поручика Пфеффера, взяли під контроль адміністративні будинки, в тому числі намісництво і ратушу, також державний банк, головний вокзал, військові склади, пошту, телеграф, інші урядові об'єкти. В повіти були направлені уповноважені утвореної ще 19 жовтня з представників політичних партій Української Національної Ради та Військової Команди для встановлення нової влади на місцях. В ряді місцевостей передача влади відбулася мирним шляхом, проте в Тернополі, Перемишлі, Бориславі, Рудках, Бережанах, Стрию, Турці, Гусятинському повіті і Самборі владу було взято завдяки селянським виступам, а в Дрогобичі — виступу робітників.

Зазначу, що новоутворений ЗУНР з першого дня її існування довелося вступити у смертельну боротьбу з польськими збройними силами, які керувалися

експансіоністськими гаслами щодо західноукраїнських земель. Хоч у цілому у Східній Галичині польське населення за підрахунками сучасного польського історика Тадеуша Домбковського становило тільки 14,1 процента, у Львові воно мало більшість — 50,5 процента. Через це вже першого листопада польські збройні формування, які очолював генерал Розвадовський, розпочали бої за залізничний вокзал. 13 листопада польські збройні загони захопили Перемишль і організували посилку збройних загонів із Західної Галичини до Львова залізницею. І все ж не ці загони принесли перемогу полякам. «Здобули» Львів «для Польщі» збройні загони з Варшави, з колишнього Королівства.

Через довгий час після листопадових подій 1918 року, в серпні 1923 року, Й. Пілсудський під час свого відвідання Львова розкаже, що не львівський доброволець і не добровольці з Західної Галичини були головною силою, що відвойовувала Львів для Польської держави, а батальйони і дружини, в кількості 50 тисяч бійців, створені в Королівстві з неовяків (членів Польської організації військової — С. М.). «В обороні Львова,— говорив Й. Пілсудський,— зосередилась у свій час більшість зусиль всієї Польщі. Якщо їх візьмемо під воєнним кутом зору, то чотири п'ятих таких сил».

22 листопада 1918 року Галицька Армія (ГА), як офіційно було названо збройні сили ЗУНР, залишила Львів. Уряд переїхав у Тернопіль, а згодом у Станіслав. Штаб ГА розмістився у Ходорові під Львовом. Відступ зі Львова не означав занепаду ЗУНР і її армії. Остання продовжувала зростати й міцніти. В січні 1919 року в рядах ГА числилось близько 40 тисяч жовнірів, а до весни того ж року вона виросла до 100 тисяч чоловік. «Чотири п'ятих» збройних сил Польщі аж до травня 1919 року не змогли розширити трикутник Перемишль-Львів-Рава-Руська. І тільки тоді, коли на український фронт було перекинуто з-над Сени 80-тисячну армію генерала Галлера, озброєну і навчену французькими імперіалістами, стрільці ГА почали відступати. В обороні рідного краю наклали головою тисячі мужніх українських жовнірів — січових стрільців. Та у велику політичну гру світовий імперіалізм пустив інші козири. З-поміж двох антирадянських держав — Польщі і ЗУНР — імперіалізм зробив свою ставку на Польщу як на сильнішого партнера і 25 червня 1919 року «уповноважив» її тимчасово окупувати Східну Галичину. Очевидно, ГА і після цього не втратила боєздатності. Тим більше, уряд Радянської України тричі (в березні, 7 травня, 15 липня) пропонував уряду ЗУНР створити спільний фронт проти наступаючих польських загарбників. Але «станіславський уряд,— писала пізніше газета «Червоний стрілець» — лише розпечатував наші ноти і зведення і не доводив їх змісту до відома мас». «Директор» ЗУНР Євген Петрушевич злякався іти проти волі всесильної Антанти і 17 липня 1919 року видав наказ по ГА залишити Галичину, перейти Збруч.

Після цього історична місія ГА різко змінюється. «Доки галицька армія обороняла Галичину перед наїздом шляхетсько-буржуазної Польщі,— писав пізніше один з провідних політиків ЗУНР Михайло Лозинський,— дотоди роля її була національно-революційна. Переходячи Збруч, Галицька армія стала на роздоріжжю...»

Однією з причин того, що уряд ЗУНР не прийняв союзу з УРСР, звичайно, був її союз з Українською Народною Республікою від 22 січня 1919 року. Той союз був природним виявом класової позиції західноукраїнської буржуазії, але для долі західноукраїнського народу він виявився фатальним. Восени 1919 року Петлюра остаточно схилився до союзу з Пілсудським коштом Східної Галичини. Керівники ЗУНР усвідомили трагізм свого «союзу», та було вже пізно. У грудні 1919 року вже на еміграції, «диктатор» Є. Петрушевич зібрав у Відні вище керівництво і представництво вже формально існуючої ЗУНР, аби визначити ставлення до акту 22 січня 1919 року в Києві, тобто до так званого «з'єднання» УНР і ЗУНР. Нарада відкинула і засудила петлюрівські переговори з поляками, відмову «головного отамана» від Східної Галичини на користь Польщі, переглянула акт «з'єднання» й ухвалила скасувати навіть назву ЗОУНР і повернутися до первісної назви західноукраїнської буржуазної держави — ЗУНР. Рішення віденської наради від грудня 1919 року дає отже недвозначну відповідь навіть з формальної точки зору на питання, чи можна вважати, що возз'єднання українського народу відбулося в січні 1919 року, чи не відбулося. Відповідь напрошується тільки негативна. Питання про возз'єдання було вирішено Народними Зборами Західної України 27 жовтня 1939 року та наступними рішеннями Верховної Ради СРСР І листопада та Верховної Ради України 15 листопада 1939 року.

Степан МАКАРЧУК,
доктор історичних наук,
професор.

(Фото з Центрального державного Історичного архіву УРСР у Львові).

Космічні промені — реактивні двигуни

Уже із самої назви цієї замітки випливає, що на зміну тривіальним уявленням про джерела випромінювання (спалахи наднових) та механізми прискорення (галактичними та їм подібними зовнішніми полями) космічних частинок надзвичайно високих енергій (атомних ядер, протонів та електронів) пропонується «божевільна», «жахлива» ідея про те, що навподіб до фотонів, нейтрино та гравітонів, вони довільно розганяються до швидкостей, близьких до швидкості світла, не зазнавши щонайменшого впливу з боку будь-яких зовнішніх (електричних та ін.) полів.

Виникнення цієї гіпотези зумовлене не тільки недосконалістю існуючих уявлень, але й набагато глибшими фізичними та філософськими міркуваннями. Інтуїція фізика підказує, що в природі існує якийсь узгоджений з принципом мінімуму потенційної енергії, еквівалентний йому фізичний закон, згідно з яким елементарні частинки та атомні ядра (ми поки що далекі від того, щоб долучити до них і галактики, що розбігаються) довільно прагнуть набути стану з максимальною кінетичною енергією або, інакше кажучи, самі розганяються до швидкості світла.

Виховані на принципах фізичного мислення,— уявленнях про інерцію, закони збереження, причинності тощо, ми прагнемо не стільки діалектично, скільки фізично обгрунтувати неможливість спокою у природі (рух за інерцією). Але, якщо для філософів уявлення про те, що все «тече, все змінюється» було істиною ще тисячі літ тому, то для фізиків наша гіпотеза все ще є якоюсь нісенітницею.

Повертаючись до фізики, насамперед зауважу, що, як однозначно витікає з фактів, самочинно розганяються космічні частинки не за рахунок їхньої власної маси спокою, а завдяки взаємодії із зовнішнім матеріальним середовищем, нехай вакуумом (у сучасному розумінні цього поняття), з котрим пов'язаний (і не тільки за допомогою «реліктового фону» або неба нерухомих зірок) абсолютний простір, відносно якого (а не «геометричної порожнечі») ми і вестимемо мову про рух частинок.

Хоч якою є взаємодія космічних частинок з вакуумом, (електромагнітним, ядерним, гравітаційним і т. п.), в будь-якому випадку «засмоктують» вакуумну матерію вони зусібіч, а випромінюють її по деякім часі (або продукти «горіння») переважно тільки в одному напрямі — вздовж осі їх «обертання». Таким чином, елементарні частинки являють собою реактивні двигуни, котрі ми умовно назвали ядерними, хоч до такої їх взаємодії з вакуумом, як електромагнітна, ця назва навряд чи підходить.

Більш-менш ізотропно (в усіх напрямах) поглинаючи матерію середовища (вакууму) і переважно анізотропно викидаючи її після «згоряння», елементарні частинки і ядра поступово розганяються до швидкості світла. При цьому суворо дотримуються закони збереження енергії, імпульсу і таке інше.

У Всесвіті — міріади зірок, і всі вони, так само як і наше Сонце, випромінюють неполяризовані частинки, що їх потоки поступово перетворюються на дифузний фон поляризованих частинок високої енергії.

Як часто буває: ми довго шукаємо те, що лежить у нас перед очима...

Віталій МИГУНОВ.

Жаби на продаж

Для розведення риби потрібно багато води, а для жаб — мізерна її кількість. У долинах річок, на прилеглих до лиманів землях, котрі ніяк не використовуються: тут пасуться кози, телята, іноді ходять гуси,— можна зробити величезні тераріуми для розведення жаб. Іноземні фірми їх охоче купують за великі гроші. Отже, на негодящих землях можна одержувати чималі прибутки.

Тераріуми влаштовують на левадах урівень із землею. Їх будують з каменю-вапняку, котрого у нашому районі необмежена кількість, з бетону і металевих сіток. Годують жаб простими, дешевими кормами — личинками мух, які вирощують на свинячому гної. Потрібна за раціоном кількість кормів промивається з гною і розподіляється по тераріумах такими само транспортерами, як і корм для птиці на фермах. Обслуговувати площу в 10—20 гектарів тераріума можуть всього четверо-п'ятеро чоловік, автомати.

Відловлювати жаб теж можна за допомогою автоматів та електричного світла. Навіть калібруватиме їх перед відправкою теж автомат, обладнаний спеціальними решетами.

Карликові тераріуми по розведенню істівних жаб я бачив 1945 року під час війни в Австрії. Як розповідали австрійці, за реалізацію жаб вони більше мали прибутків, ніж від продажу зерна, м'яса великої рогатої худоби, свиней. Ідея незвична для наших людей і навіть держави, але ж вона прибуткова, нешкідлива.

Леонід КОНДРАЦЬКИЙ,
Миколаївська область,
Березанський район,
смт Березанка.

Професор Федір ВОВК

Антропологічні особливості українського народу

6. Носовий покажчик

Хоч українці всі взагалі майже вузьконосі (лепторини), з середнім носовим покажчиком 70,9, але серед них, явна річ, помічаються певні, не дуже, правда, великі відхилення в бік мезориній (розширення — ред.). Найцікавіше те, що найбільш вузьконосе з усіх українців є населення **північної** смуги (середній покажчик 69,0), при тому тільки чернігівці виказуються дуже малими мезоринами (71,2 — 71,9). В **середній** смузі носовий покажчик вищий, ніж у північній (70,9); при тому найменшої висоти досягає він на Київщині (64,1) та на крайньому заході, у колишніх угорських русинів (66,0), а в інших місцевостях він переходить також до малої мезориній, що не перевищує, однак, 77,7. Нарешті, в **південній** смузі носовий покажчик знову невисокий (69,0), за винятком Катеринославщини (75,2—76,4), де, мабуть, дає себе відчувати довгочасне сусідство з татарами. На жаль, ми позбавлені змоги порівняти український носовий покажчик з покажчиком великоросів та білорусів, тому що майже всі російські антропометричні дані, наведені в Івановського, засновані на промірах довжини носа від перенісся (між очима) до носової переборки, в той час, як ми, йдучи за французькою методикою та правилами міжнародної згоди, брали довжину носа від nasion'a, тобто від лобно-носового шва.

7. Профіль носа

Значення профіля носа серед етнічних ознак, на нашу думку, й досі недостатньо оцінене, і, мабуть, це сталося тому, що він, на жаль, не дається до проміру та має означатися на око. Однак, різниця між вгнутим, рівним та орлиним носом така різка й виразна, що навряд чи дає багато волі суб'єктивізму при означенні,— в усякому разі суб'єктивізму тут мусить бути менше, ніж, наприклад, при означенні барви волосся чи очей. Щодо українців, то ця ознака не тільки цілком виразна, але й значно вільніша від винятків, ніж усі інші ознаки. Розглядаючи відсотково кількості підрахованих нами трьох форм профілів в усіх трьох смугах України, бачимо, що за винятком українських повітів Курщини (46,1%), центральної Галичини (44,1%) та галицьких гуцулів, уся решта українського населення в значній більшості має рівні носи, притому в галицьких гуцулів порівняно невеликий відсоток рівноносих (41,2%) пояснюється дуже великим відсотком людей, що мають вигнутий (орлиний) ніс. Географічно профіль носа розподіляється в наявному зв'язку з іншими етнічними ознаками,— зростом та покажчиком голови. Вгнутий ніс трапляється порівняно часто на самій тільки Курщині та в центральній Галичині; далі, в досить значній кількості трапляється він на Чернігівщині (27,5 та 32,5), на Вороніжщині (25%), у південно-західній та центральній Волині (30,1%), на Катеринославщині (29,2), на Поділлі (27,8%—34,3%) та у гуцулів (25,4% — 46,6%), тобто в місцевостях, що зазнали впливу чи великоросів та білорусів, чи поляків; щодо Катеринославщини, то тут можна припускати і якийсь монгольський вплив. Рівний профіль носа, що переважає скрізь, за винятком Курщини, треба зачислити до характеристичних ознак чисто українського типу. Нарешті, вигнутий (орлиний) ніс, найбільш рідкий, найчастіше трапляється на Вороніжщині (18,7%), на Кубані (32,5%), у галичан (20%—25,1%) та у галицьких гуцулів, причому у перших двох місцевостях можливий вплив іранських племен, а в гуцулів — найбільше правдоподібний — вплив румунський та циганський.

8. Довжина верхньої кінцівки (руки)

Щодо довжини верхньої кінцівки, то нам, на жаль, бракує цифр для певних місцевостей, де височину acromion'a не можна було дістати з причини чисто випадкових умов. У **північній** смузі України, для якої маємо найбільше цифр, ця довжина хитається між 43,0 та 45,3; у **середній** смузі — між 43,4 та 44,7, а в **південній** — між 44,2 та 44,4. Тобто взагалі середню довжину руки в українців можна вважати за середню, що наближається до малої, при цьому рука українців коротша за руку великоросів (46,02) та білорусів (45,06), але трохи більша за руку південних слов'ян (у герцеговинців — 44,1). Найбільша довжина руки українців на Курщині (44,9) та на Вороніжщині (44,7), що наявно вказує на вплив великоросів; а більша довжина руки у волинян (44,8—44,9), мабуть пояснюється впливами білорусів чи поляків.

9. Довжина нижньої кінцівки (ноги)

Довжину нижньої кінцівки ми обчислювали, зменшуючи зріст людини, коли вона стоїть, на її зріст, коли вона сидить. Довжина, що її одержуємо таким способом щодо точності, мало в чому різниться від проміру великого trochanter'a, але дає змогу обходитись без проміру голої людини, бо це на практиці викликає великі труднощі та ще більше зменшення кількості людей, що годяться бути

Закінчення. Початок у № 1—2 за ц. р.

проміреними. Ця остання обставина примусила нас змиритися і з тим, що наші цифри не можуть бути порівняні з цифрами, що їх дістають проміром височини великого trochanter'a і які включені у зведення антропометричних даних А. А. Івановського. Цифри, які ми одержали, показують, що довжина нижньої кінцівки щодо зросту майже в усіх українців однакова (середня довжина 47,5) з дуже невеликими хитаннями (від 46,0 до 47,9), при тому ці хитання, коли взяти їхній географічний розполог, очевидячки, аналогічні з хитаннями інших антропологічних ознак. У **північній** смузі України найменшою довжиною нижніх кінцівок відзначається населення північної Волині (47,3), та Радомишльського повіту на Київщині (47,4), а найбільшою довжиною — українці Холмщини (48,8), північних повітів Курщини (47,9), південнозахідної частини Чернігівщини (47,9) та населення Овруцького повіту на Волині (47,8). В **середній** смузі найменшу довжину нижніх кінцівок знаходимо в українців Вороніжщини (46,9), а найбільшу — у лемків (48,0), у подолян (48,3), у північносхідних галичан, у Звенигородському і Таращанському повітах на Київщині (49,1) та у південно-західних полтавчан (51,4). Нарешті, в **південній** смузі найкоротша нижня кінцівка виказується у кубанських козаків (46,7), а на Херсонщині, особливо на Поділлі, вона довша (48,0—48,1); у гуцулів вона хитається між високими цифрами (47,5—47,9). Для порівняння з поляками, білорусами та великоросами можемо взяти цифри, наведені в Івановського, з цих цифр з'ясовується, що довжина нижніх кінцівок в українців (53,66) переважає довжину їх у поляків (52,07), у білорусів (51,7), а особливо у великоросів (50,5). За обчисленнями А. А. Івановського українці відносяться до групи племен з найдовшими ногами.

10. Довжина нижньої кінцівки щодо погруддя чи скелічний покажчик (index skelique)

Скелічний покажчик, що вичислюється з довжини ніг супроти погруддя (тобто височини тулуба + височина голови), як виказали недавні праці Manouvrier заслуговує дуже великої уваги і, без сумніву, має більше прав на зачислення до особливо важливих антропологічних ознак, ніж, наприклад, обсяг грудей, що не має жодного антропологічного значення. Даючи довжину нижньої кінцівки щодо інших складових частин зросту, цей покажчик треба вважати за фізіологічний і, як довів це Manouvrier, він мусить мати дуже важливі практичні пристосування, не кажучи вже про його етнографічний інтерес. Щодо цієї довжини, то всі українці виявляються досить однакові, причому скелічний покажчик у них своєю височиною майже цілком аналогічний з довжиною ніг щодо зросту: цей факт вказує на те, що взагалі високий зріст українців залежить не стільки від довжини тулуба, скільки од довжини ніг, через те українці й мають бути заведені до числа племен малоскелічних. Найвищим скелічним покажчиком у **північній** смузі України відзначається населення **південно-західної** частини Чернігівщини (91,8), яке водночас відзначається і найбільшою довжиною ніг щодо зросту; а населення північно-західної Волині, що має найкоротші щодо зросту ноги, відзначається й найменшим скелічним покажчиком (87,0). У **середній** смузі вороніжці, що мають найкоротші щодо зросту ноги, відзначаються також найменшим скелічним покажчиком (87,0), а в подолян, що мають найдовші щодо зросту ноги, покажчик цей досягає 93,5. У **південній** смузі найменший скелічний покажчик найкоротконогіших кубанців (87,7), а найбільший, знов-таки, у подолян (92,5).

Розглянувши отак головні антропологічні ознаки українського населення і резюмуючи все вищесказане, ми мусимо прийти до таких висновків:

I. Українці є досить одноманітне плем'я, **темноволосе, темнооке, вище за середній чи високого зросту, брахіцефальне [круглоголове — ред.] порівняно високоголове вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довшими нижніми кінцівками.** Сукупність цих ознак ми вважаємо за можливе визнати українським антропологічним типом.

II. Відхилення від цього етнічного типу, в нечисленній кількості осіб можна спостерігати, головно, на скрайках території, заселеної українцями, їх легко пояснити сусідніми етнічними впливами, а це виключає можливість припущень про різноманітний склад українського племені в його первісному і найдавнішому вигляді.

III. Посилюючись з північного сходу на північний захід, український тип найбільше виявлений в середній, а особливо, у південній смузі України. Зіставляючи антропологічні дані про українців з лінгвістичною картою Михальчука, ми бачимо, що площа білоруських впливів майже цілковито покривається площею поширення поліських діалектів, тоді як середня смуга захоплює територію українського діалекту, а південна — слобідська — українські діалекти. А Поділля з Галичиною відносяться до площі поширення червоноруського діалекту.

IV. Порівнюючи антропологічні особливості українців з такими самими особливостями інших слов'янських народів, ми бачимо, що українці безперечно найбільшу спорідненість виявляють з південними та західними (за винятком поляків) слов'янами, і згідно з поглядами Амі та Денікера їх слід зачисляти до так званої **адріатичної** або **динарської** раси, яку ми воліли б назвати слов'янською.

V. З огляду на брак даних, щоб припускати, ніби первісне українське плем'я витворилось із двох рас (темної, високої і короткоголової та ясної, низькорослої і довгоголової), а також з огляду на досить, на нашу думку, ясні і всіма визнані ознаки етнічної мішанини у великоруського, білоруського та польського племені, мішанини, що сталася за порівняно недавніх, майже історичних часів, ми гадаємо, що й припускати склад первісного слов'янського племені з двох вищезгаданих елементів — немає достатніх підстав. Різницю, між слов'янськими племенами, що її вперше сконстатував Амі, слід відносити тільки до

Антропологічні області України (за В. Д. Дяченком).
1. Центральноукраїнська. 2. Карпатська. 3. Нижньодніпровсько-прутська. 4. Валдайська, або Деснянська. 5. Ільменсько-дніпровська.

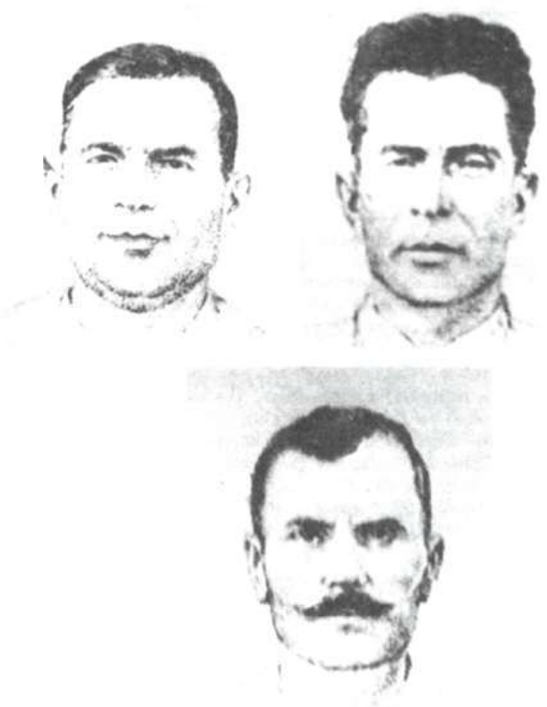

Українці центральної, степової зон і Карпат.

сучасних нам слов'ян, беручи цей термін у лінгвістичному розумінні.

VI. Значно складнішим, а тому й важчим, є питання про відношення українського племені до племен білоруського та великоруського, споріднених з українцями лінгвістично і, як гадаємо, й походженням. На думку А. А. Шахматова, лінгвістичні дослідження виказують, що первісна маса східних чи руських слов'ян, в дуже далекі часи, але в усякому разі вже в епоху свого перебування на середньому Дніпрі, диференціювалася на три групи: північну, середню та південну. Наслідком татарського нападу північна група з частиною середньої витворила з себе великоруське плем'я, що проковтнуло масу фінських елементів; а з решти середньої групи та з прилучення до неї сусідніх південно-руських, литовських, польських та західно-фінських елементів утворилося плем'я білоруське; нарешті, південно-руська група, яка «ціліше, ніж всі інші, заховала свій зв'язок з старовинною групою відповідних їй діалектів», витворила групу малоруську, що з утворенням самостійної культури перетворилась в українську. Перекладаючи цю думку А. А. Шахматова з лінгвістичної мови на антропологічну, ми сказали б, що крайнє східне відгалуження адріатичної чи слов'янської раси, зайнявши середню течію Дніпра, верхні течії Західного Бугу та Німану до Волхова включно (здогади про первісну батьківщину слов'ян ми залишаємо цілком в стороні), і змішуючись з племенами, можливо, ще неолітичними, які раніше займали вказані території, та асимілюючи, ці племена, поділились на три групи. Кожна з цих груп і далі зазнавала різних етнічних впливів, які в північній та середній групі виявились передусім у мішаній барві волосся та особливо очей, далі в зниженні зросту та в перетворенні брахіцефального головного покажчика в середній, субрахіцефальний, що постав з **механічної** мішанини основних брахіцефалів з порушеними субрахіцефалами (кругловидими — ред.) і навіть доліхоцефалами (довгоголовими — ред.). А щодо південної групи, яка потім стала українською, то, зазнавши, в свою чергу, впливів іранських і, можливо, почасти й тюркських, але зоставшись порівняно чистішою, вона переховала в собі більше слов'янських рис, ніж північні, споріднені з нею групи. Явна річ, що ми поки що зважуємось говорити не тільки в загальних рисах, але висловлюючи ці загальні думки, ми базуємось на наведених нами вище антропологічних ознаках білорусів та великоросів, які мають в собі безперечні сліди фінських та інших впливів, що будуть встановлені тільки тоді, коли буде проведено хоч скільки-небудь точне вивчення та антропологічний аналіз цих племен*.

* Висловлені тут думки можуть опинитися у великій суперечності з припущеннями про первісну й навіть європейську прабатьківщину слов'ян з теоріями про шляхи їх розселення. Але нам здається, що ці останні припущення поки що тільки припущення, а іноді просто здогади, але крім того, коли б навіть і було доведено, що центром розселення слов'ян було середнє Подніпров'я, то це ніяк не може змінити тих антропологічних фактів, що на них базуються наші висновки. Припускаючи, що розселення слов'ян йшло зі сходу на захід, все-таки доведеться визнати, що відношення між ними зостаються ті самі.

Післямова

Антропологічні погляди Федора Вовка й сучасна наука

Серед друкованих праць Ф. К. Вовка, а їх більше чотирьохсот, антропологічний нарис, донедавна відомий лише вузькому колу фахівців, посідає особливе місце. І річ не лише у тім, що тут уперше подано розгорнуту характеристику фізичних рис другого за чисельністю народу Східної Європи, а в тому, що жодна інша наукова розвідка вченого не дістала таких суперечливих оцінок, діапазон яких коливався від захоплення до повного заперечення основних положень.

Серед опонентів Ф. К. Вовка досить чітко вирізняється три категорії. Одні з них, як, наприклад, визначний російський учений Д. М. Анучин, критикуючи антропологічні погляди Ф. К. Вовка, вдавались до суто наукової аргументації. Інші — переважно дослідники 30-40 років, не обтяжуючи себе науковим аналізом, обмежувались навішуванням політичних ярликів. І, нарешті, останні, головним чином українські суспільствознавці 60—70-х років, в оцінках антропологічної діяльності Ф. К. Вовка намагались сором'язливо поєднати позиції своїх попередників, хоча у приватних розмовах наголошували на шанобливому ставленні до творчого доробку вченого.

Загалом, аргументацію опонентів Ф. К. Вовка (мається на увазі суто науковий бік справи) можна звести до кількох положень, сформульованих Д. Н. Анучиним в рецензії, опублікованій на сторінках «Русского антропологического журнала» ще 1918 року.

Перше. Ф. К. Вовк буцімто опирався на неякісний вихідний матеріал, зібраний на підставі недосконалих методичних засад, а тому припустився помилок в характеристиці фізичних рис українського народу.

Друге. Постульована Ф. К. Вовком теза про відносну антропологічну однорідність українців є помилковою.

Третє. Так само неправильною є думка вченого про праслов'янський характер динарської раси, до якої він відносив «український антропологічний тип».

Думається, що перш ніж розглянути ці критичні зауваження, доцільно хоча б коротко ознайомити читачів зі сучасним станом антропологічного вивчення українців.

Наймасовіші обстеження фізичних рис мешканців нашої республіки, які охопили близько ста етнотериторіальних груп, провела Українська антропологічна експедиція 1956-1963 років, організована Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР з ініціативи М. Т. Рильського, чиїм ім'ям названо тепер цей інститут, та К. Г. Гуслистого. Її керівник — В. Д. Дяченко узагальнив зібрані відомості в окремій монографії, що є головним джерелом з антропології українського народу.

На основі аналізу географічного розподілу соматологічних (від грецьких слів «сома» — тіло та «логос» — наука, поняття) ознак В. Д. Дяченко виділив у межах України п'ять антропологічних областей, а саме: центральноукраїнську, карпатську, валдайську або деснянську, нижньодніпровсько-прутську та ільменсько-дніпровську.

Більшу частину давньої етнічної території українського народу (центральні та південні райони Київщини, Черкащину, Полтавщину, Вінниччину, Хмельниччину тощо) охоплює центральноукраїнська антропологічна область, мешканці котрої (мається на увазі сільське населення) характеризуються високим зростом — близько 170 см у чоловіків, брахікефалією (від грецьких слів «брахікос» та «кефале» — голова), тобто округлою формою голови, відносно темним забарвленням волосся та очей, прямою формою носа. Цікаво, що в деяких регіонах даної області, особливо в Лівобережжі, відчувається вплив давнього іранського, тобто скіфсько-аланського морфологічного компонента, що виявляється у збільшенні темних відтінків очей, колір котрих, до речі, визначається забарвленням райдужної оболонки, яка оточує зіницю, та інтенсивному розвитку третинного волосяного покриву, тобто росту волосся на обличчі та грудях у чоловіків. Крім того, на Правобережжі, зокрема, в Пороссі, де давньоруські літописи фіксують поселення тюркомовних кочівників, помічено певну монголоїдну домішку, пов'язану із збільшенням діаметру вилиць, ослабленням горизонтального профілювання обличчя, відносно слабким ростом бороди тощо. Відзначаючи ці риси зовнішності корінного населення Середньої Наддніпрян-

щини, рішуче застерігаю читачів, а особливо — деяких глибоко шанованих мною представників українського письменства — від надмірного перебільшення ролі кочівницького антроплогічного компонента в етнічній історії нашого народу. А тому вважаю за необхідне повторити висновок В. Д. Дяченка про те, що всім без винятку територіальним групам українців властиві типово європеоїдні риси, а ту дуже незначну монголоїдну домішку, про яку йшлося вище, можна «вловити» лише в порівняльному плані при зіставленні з деякими етнічними групами Кавказу, які за будовою обличчя вважаються «еталоном» європеоїдної раси.

Друга антропологічна область України — карпатська — охоплює Закарпаття й північні схили Карпат. Мешканцям цих регіонів властива найтемніша серед українців пігментація очей, сильний розвиток третинного волосяного покриву, найбільш виражена брахікефалія, найнижчий зріст та переважання випуклої спинки носа над угнутою.

За пігментацією очей та волосся до горян та закарпатців досить близькі буковинці та корінне населення степової зони, зокрема півдня Полтавщини та окремих районів Нижньої Наддніпрянщини, що входять до нижньодніпровсько-прутської антропологічної області. Як видно навіть з її назви, вона складається з двох територіальних варіантів. Крім темної пігментації, визначальні риси населення окреслених вище регіонів — менш округла форма голови, інтенсивний ріст волосся на грудях та бороді у чоловіків, чітко окреслений ніс та найвищий у республіці зріст.

На думку В. Д. Дяченка, в антропологічному складі мешканців останніх двох областей відчувається вплив давнього фракійського морфологічного компонента (вірогідно, близького до іранського), що виявляється в потемнінні очей та волосся, сильному розвитку третинного волосяного покриву, а також у переважанні випуклої форми спинки носа над угнутою.

Валдайська або деснянська антропологічна область обіймає північ Київщини та задеснянські райони Чернігівщини, де поряд з властивою переважній більшості українців брахікефалією спостерігається помітне збільшення світлих відтінків очей та волосся, що можна пояснити впливом балтського компонента. До речі, його присутність помітна й на Волині, і в Західному Поліссі, і навіть у Прикарпатті.

Ще більше світлооких та русявих серед мешканців Ріпкинщини на Чернігівщині, які в етнографічній літературі описані під назвою «будаків». Цей регіон — острівець великої ільменсько-дніпровської антроплогічної області, яка обіймає частину території Білорусії та північного заходу європейської частини РРФСР. В ньому частіше, ніж у будь-якому іншому регіоні України, зустрічається довга форма голови, тобто доліхокефалія, більш вузьке обличчя, трохи нижчий зріст.

А тепер повернімося до праці Ф. К. Вовка. Здавалося б, дані, зібрані на підставі сучасних наукових методів, суттєво різняться з думкою вченого про відносну однорідність антропологічного складу українського народу. Однак, такий висновок, а саме до нього приходить В. Д. Дяченко — один з основних опонентів Ф. К. Вовка, на мою думку, є надто спрощеним. Чому? Та хоча б тому, що центральноукраїнська антропологічна область, котру в фаховій літературі називають ще придніпровською, охоплює майже всі ті історико-етнографічні зони, які в минулому становили ядро етнічної території українського народу, і де нині мешкає понад 75 процентів сільських жителів республіки. Що ж до решти областей — карпатської, нижньодніпровсько-прутської, валдайської та ільменсько-дніпровської, то вони охоплюють відповідно 9, 8, 4 та 0,5 процента корінного населення і, за винятком карпатської, взагалі, навряд чи можуть позначатись терміном «область». А до того ж, як наголошував сам В. Д. Дяченко, всі виділені ним області (цитую) «антропологічно близькі, характеризуються взаємними переходами і багатьма спільними рисами, тому українці загалом антропологічно менш різнорідні, ніж, наприклад, німці чи італійці, південні і північні групи яких дуже різняться за антропологічним складом, пігментацією та рядом інших ознак». Отже, якщо уважно проаналізувати висновки Ф. К. Вовка та В. Д. Дяченка про ступінь однорідності антропологічного складу українського народу, то різниця між ними, виявляється, не така вже й суттєва.

Безпідставними, як на мене, є звинувачення Ф. К. Вовка у невисокому методичному рівні дослідження. Відомо, що його погляди склалися під впливом французької антропологічної школи, авторитет якої в кінці XIX — на початку XX століть був незаперечним. Нагадаю, що її засновник — визначний анатом і хірург Поль Брока, приділяв виняткову увагу вдосконаленню методів досліджень. Зокрема, він розробив систему краніологічних та антропометричних точок, склав перелік найважливіших соматологічних ознак, створив прилади для обмірів викопних черепів та живих людей, що стали прототипами сучасного антрополо-

гічного інструментарію. Методичні рекомендації Поля Брока дістали загальне визнання.

Майже два десятиліття Ф. К. Вовк, перебуваючи за кордоном, тісно співпрацював з учнями та послідовниками Поля Брока. Повернувшись до Росії, він не уриває стосунків з Л. Мануврієм та іншими провідними зарубіжними фахівцями, листується з ними, реферує їхні праці, бере участь у роботі міжнародних зібрань антропологів, де, зокрема, розглядались і методичні питання. Отже, жодних підстав для сумнівів щодо фахової підготовки Ф. К. Вовка, який, до речі, створив власну антропологічну школу — Петербурзьку,— ми не маємо.

Інша річ — порівняність даних його вихованців — студентів Петербурзького університету, що брали участь у збиранні вихідних даних під час польових досліджень. Тут, справді, можна віднайти певні хиби у визначенні деяких описових ознак, і насамперед — пігментації. Річ у тому, що антропологи і в наші дні ніяк не позбудуться суб'єктивізму при баловій оцінці, скажімо, кольору очей (кожному відтінку волосся, шкіри та очей присвоюється певний бал), хоча в розпорядженні сучасного дослідника є виготовлена із різноколірного скла шкала забарвлення райдужної оболонки, що включає 12 відтінків. Розбіжності, допущені окремими фахівцями при визначенні описових ознак, до яких, крім пігментації, належить форма носа, губів і т. і., можуть бути досить значними. Не позбулися впливу суб'єктивних факторів і вихованці Ф. К. Вовка.

Про те, що їх не слід перебільшувати, свідчить той факт, що Ф. К. Вовк усе ж дав загалом достовірну характеристику морфологічних рис українського народу, відзначивши властиву його брахікефалію, відносно темну пігментацію кольору очей і волосся, високий та вище середнього зріст тощо. Виняток становить ширина обличчя: серед корінного населення республіки, в цілому, не вузьке, а середнє за шириною.

Чимало нарікань з боку найзавзятіших опонентів Ф. К. Вовка викликав його висновок про приналежність українців до динарської, або альпійської малої раси (у складі великих рас — європеоїдної, монголоїдної та негроїдної антропології виділяють ще й так звані «малі» раси). При цьому чомусь не врахували обставину, що згадана думка вченого не була оригінальною: її висловив ще в кінці XIX століття один з найавторитетніших представників французької антропологічної школи Іван Денікер — автор першої у світі досконалої расової класифікації людства, що не втратила свого значення й нині. А схеми І. Денікера, до слова, вихідця із Росії, щоправда, в дещо модифікованому вигляді загалом дотримувався й такі відомі радянські фахівці, як В. В. Бунак, що виділяв, крім власне альпійської, ще й східноальпійську або карпатську расу (1932), та М. М. Чебоксаров, котрий схилявся до думки про необхідність виокремлення альпо-карпатської підгрупи у межах атланточорноморської групи расових типів (1959). До неї він, зокрема, відносив і українців.

З точки зору сучасної антропології навряд чи правомірно займатися пошуками точного, раз і назавжди виваженого місця окремих етнічних груп у штучно створеній системі расових типів. Такий підхід, який я повністю розділяю, пояснюється тим, що межі поширення расових комплексів нині дуже «розмиті», самі комплекси характеризуються наявністю численних перехідних зон, а в антропологічному складі сучасних народів, залежно від рівня узагальнення, можна виділити більшу чи меншу кількість морфологічних варіантів. Гадаю, стосовно народів Східної Європи доцільно говорити лиш про переважання тих чи інших рис зовнішності, як чинить, скажімо Т. І. Алексєєва — найавторитетніший нині фахівець у галузі антропології східних слов'ян. На її думку, в антропологічному відношенні росіяни та білоруси належать до кола північних, а українці — до південних європеоїдів, що, звичайно, не виключає наявності у східних слов'ян близьких морфологічних варіантів, особливо, в контактних зонах.

Непросто дати виважену оцінку тези Ф. К. Вовка про протослов'янський характер динарської раси, яка викликала чимало справедливої й несправедливої критики. Заради об'єктивності завважу, що Ф. К. Вовк не був поодинокий у своїх пошуках вихідного типу слов'янських народів, до того ж деякі фахівці, переважно російські та польські, вважали, що цьому типу була властива доліхокефалія та світла пігментація, а інші (зокрема Воробйов і Талько-Гринцевич) — брахікефалія та відносно темний колір волосся й очей.

Згідно з сучасними науковими уявленнями, протослов'янам не була властива «чистота» расового типу, оскільки їх прабатьківщина знаходилась на стику північноєвропеоїдної світлопігментованої та південноєвропеоїдної темнопігментованої великих расових груп. Отже, з точки зору сучасної науки, пошуки вихідних протослов'янських фізичних рис позбавлені сенсу.

Ф. К. Вовк глибоко помилявся, наділяючи безпосередніх предків сучасних східнослов'янських народів такою ознакою, як брахікефалія. Нині достеменно

відомо, що для більшості груп давньоруського населення — нащадків племінних об'єднань східних слов'ян, зокрема, полян, древлян, кривичів, в'ятичів та ін. була властива доліхо- та мезокефалія, а процес брахікефалізації («округління» голови) в європейській частині нашої країни, включаючи територію України, розпочався пізніше, приблизно в середині нинішнього тисячоліття.

Як своєрідну данину часові слід також розглядати деякі вживані Ф. К. Вовком терміни і звороти, зокрема, вираз «український антропологічний тип». На мій погляд, він є відлунням спроб наділити кожну етнічну групу властивими тільки їй рисами фізичного, расового типу, до яких часто вдавалися антропологи і етнологи другої половини XIX століття — періоду становлення молодої науки про людину. Нині, коли доведено, що межі одиниць антропологічних, етнічних та лінгвістичних класифікацій дуже рідко збігаються, що між мовою і расою немає внутрішнього, причинного зв'язку, що один і той же расовий тим може бути властивим кільком народам, а, з іншого боку, в антропологічному складі одного народу можна виділити кілька морфологічних типів,— вживання подібних термінів і виразів вважається неприпустимим.

Настав час підбивати підсумки. Оцінюючи працю Ф. К. Вовка, з якою тепер дістали змогу ознайомитись широкі кола читачів, можна сказати, що вона стала справжньою віхою в історії української антропології. Попри відзначені вище похибки, пов'язані з загальним станом розвитку антропологічної науки кінця XIX — початку XX століть, учений дав досить чітку характеристику фізичних рис українського народу. Його подвижницька діяльність стала могутнім поштовхом у подальших пошуках антропологів України, які були перервані сталінськими репресіями й поновилися лише в середині 50-х років. Нині поряд з традиційними соматологічними та краніологічними ознаками в практику антропологічних досліджень ввійшли нові системи морфофізіологічних показчиків, завдяки чому уявлення про антропологічних склад населення нашої республіки значно поглибились. Про це я сподіваюсь розповісти у наступних публікаціях.

Сергій СЕГЕДА,
кандидат історичних наук.

Слово про Г. Довженка

То не випадковість, що саме Григорій Овксентійович Довженко (1899-1981) розпочав епоху відродження монументального мистецтва на Україні.

Тільки-но закінчилась Велика Вітчизняна війна й минуло лише десять, але таких важких років від тої зловісної осені 1936 року, коли заарештували Михайла Львовича Бойчука — керівника майстерні монументального живопису Київського художнього інституту, його дружину С. О. Налепінську-Бойчук — керівника майстерні ксилографії, його учнів І. І. Падалку та В. Т. Седляра — викладачів інституту, художників-монументалістів. Їх страчено 1937-го: Бойчука, Падалку, Седляра — 13 липня, Софію Олександрівну — 11 грудня. Знищили також їхню останню колективну працю — фрескові розписи Харківського Червонозаводського театру. Безневинно загинули чесні люди, художники, яким не було рівних за фахом, талантом, самовідданістю, здатністю творити величне революційне монументальне мистецтво, яке їхнім натхненням і працею розквітло на Україні від 1918 року. Усі вони посмертно реабілітовані.

Календар вів відлік днів 1946 року. На той час майже перестала існувати високохудожня школа монументального мистецтва, створювана М. Л. Бойчуком упродовж років цілеспрямованої дослідницької й педагогічної праці. Увібравши все найкраще із скарбниці світового, а головне, народного мистецтва, вона сама була явищем світового рівня. І Григорій Довженко, працюючи в Академії архітектури УРСР, поклав за мету відродити втрачене. Уже 1947 року в його майстерні з'явилися перші ластівки відродження — фрескові портрети. Потім, 1950-1960 років, тривало поступове обстоювання позицій монументального жанру.

Довженко є автором монументально-декоративного оздоблення споруд у Новій Каховці, розписів театру в Ровно, готелю «Україна» у Ворошиловграді, мозаїки «Кий, Щек, Хорив та сестра їхня Либідь» на фасаді кінотеатру «Ровесник» у Києві, інших творів. Багато років викладав техніку монументального мистецтва, у тому числі — техніку фрески в Київському училищі прикладного мистецтва. Все життя, подумки

повертаючись у молоді роки, мріяв витворити фреску на великій стіні. Не судилося. Але, щоб дати вихід потягові, він увесь час повертався до улюбленої техніки в невеликих роботах. Ностальгія за фрескою мала глибоке коріння...

1930 року його, молодого монументаліста, за плечима якого досвід монументальних розписів в Одесі — Східної торгової палати (1927), Селянського санаторію імені ВУЦВК на Хаджибеївському лимані, де працював під керівництвом професора Бойчука разом з київськими монументалістами (1928), Будинку преси імені М. Коцюбинського (1929), запросили на педагогічну роботу до Київського художнього інституту, де протягом року він був асистентом професора Федора Григоровича Кричевського, керівника майстерні станкового живопису. Таким чином, Довженко, член художнього об'єднання АРМУ з 1925 року, року його заснування, і секретар одеської філії об'єднання, знайомий ще відтоді з І. Падалкою, В. Седляром, потрапив у ситуацію «між молотом і кувадлом» у складній, сповненій суперечностей протиборства різних творчих угруповань художній атмосфері Києва.

На початку 1970-х років Григорій Довженко написав спогади, цінні як свідчення достеменного учасника тих зрушень, що відбувалися в художньому житті України на початку 1930-х років і завершилися трагічною загибеллю М. Бойчука, його дружини та учнів, розгромом школи монументального мистецтва, виплеканої М. Бойчуком, припиненням вільного розвитку українського мистецтва, безмежним його збідненням.

Неллі ПРИСТАЛЕНКО,
завідуюча відділом графіки Державного музею образотворчого мистецтва УРСР, член Спілки художників СРСР.

Григорій ДОВЖЕНКО

Із спогадів про Бойчука і бойчукістів

Сторінки щоденника, публікуються вперше

23—1 [1970]

Увечері дивився кольоровий фільм «Мексіка». Прекрасно знятий в історичному розрізі з пам'ятниками тисячолітньої давнини до сьогоднішніх днів. Уміють мексіканці цінувати і зберігати своє минуле і на основі мистецької культурної спадщини будувати висококультурне сьогоднішнє мистецтво.

Там побачив могилу Дієго Рівери, який нещодавно помер, і похований десь у центральному місці — парку серед народу. Могила має вигляд скульптурного конструктивного пам'ятника з мозаїчним панно в головах. Мексіканський народ зумів оцінити талант художника. А в нас на Україні друга Дієго Рівери Михайла Бойчука, зачинателя монументального мистецтва, репресували і так запроторили, що не знаємо, де й кістки лежать, разом з учнями Седляром, Падалкою, (...) Нелепінською-Бойчук та іншими товаришами.

А починали вони (з Дієго Ріверою — Н. П.) разом думать і працювати ще з Парижа, а потім зустрілися в 20-х роках у Москві, коли приїздив Дієго Рівера.[1]

Підхоплене мексіканським керівництвом, монументальне мистецтво сприяло підготовці Сікейроса, Ороско, Хосе Клементе та інших і гримить зараз на увесь світ. А в нас (був) знищений і той невеликий зачаток монументальних розписів двадцятих років, а разом з ним і самі талановиті, активні художники, брехливо звинувачені в націоналізмі і такому іншому, чим затримано на багато десятків років розвиток мистецтва на Україні. Ми ще й зараз не можемо «очухатися» від того. (Початок 1970-х років).

1922 року витримую іспит в Одеський художній інститут. Мій перший учитель — Данило Карпович Крайнєв. Засвоюю у нього натуралістично-реалістичний рисунок. Не задовольняла графічно-натуралістична сухість. З третього курсу (1925) спеціалізація. Я обираю факультет монументального мистецтва, де моїм учителем був Комар Григорій Якович, обізнаний у декоративному мистецтві. Розумно вів курс, спрямований на вивчення мистецтва Відродження: Рафаель, Тіціан, Пінтуріккіо, Ботічеллі, Мікельанджело.

1925 — знайомство з киянами, школою Бойчука. 1927 — із самим Бойчуком. Почав вивчати особливості школи Бойчука...

Знайомство з Бойчуком, його учнями і мистецькою школою наштовхнуло мене на візантійське, середньовічне, античне мистецтво, (мистецтво) Давнього Єгипту, про яке я майже нічого не знав і думав, що воно дуже застаріле і нам не підходить для навчання.

Я побачив, що кияни-монументалісти критично засвоюють у композиції, вивчають живописність мозаїк Візантії, (живопис) Софії (київської), Михайлівського монастиря у Києві, на що ми в Одесі не звертали ніякої уваги. Під впливом Бойчука бойчукісти збирають народне мистецтво, ікони і ретельно вивчають як велике національне мистецтво. Все це настільки приворожило мене, що я захопився (їх) ідейно-художньою спрямованістю і спробував написати темперою на дошці картину

[1] М. Л. Бойчук вперше зустрівся з Дієго Ріверою в 1928 році у Москві.

«Під панським гарапником», яка була на виставці (1927 року) і закуплена Міністерством освіти.

У 20-х роках у художників на першому плані стояли творчі пошуки, мистецькі напрями, методи — як краще оволодіти високою майстерністю у монументальному, станковому, графічному, декоративно-прикладному мистецтві. На цьому грунті організувалися художні угруповання АРМУ[1], АХЧУ[2], ОММУ[3], «Жовтень» і таке інше. Велися творчі диспути, дискусії, сперечання між художниками.

АРМУ мало однодумців у творчих питаннях з москвичами. Такими були: Маца, Федоров-Давидов, Бела Уітц, Михайлов та інші. Так, до постанови уряду про ліквідацію художніх об'єднань, десь 1925-1930 років, я, перебуваючи неодноразово у Києві, зустрічав Бела Уітца, Федорова-Давидова. Останній 1925 чи 1926 року був улітку з армовцями в будинку відпочинку в Межигірському монастирі на Дніпрі. Це тоді, як відпочивали там артисти трупи Леся Курбаса — А. Бучма, Н. Ужвій та інші. Тоді були там разом з москвичами Рокицький, Седляр, Падалка і я.

Те, що для мене було раніше законом — малювати тільки з натури, цінувати тільки мистецтво передвижників і реалістів XIX століття як вершину мистецького хисту, почав піддавати критичним міркуванням. Я, прозріваючи, став пильніше приглядатися й розбиратися в цінності інших мистецтв різних часів і народів.

1925 року я вступив до АРМУ і був її членом до ліквідації мистецьких угруповань (1932).

[1] Асоціація революційного мистецтва України.
[2] Асоціація художників Червоної України.
[3] Об'єднання молодих митців України.

О тій порі АРМУ мала в собі найбільше художників з монументальним ухилом і прогресивними радянськими ідеями в образотворчому мистецтві. АРМУ найбільше була популярна і активна організація в партійно-радянських справах будівництва (мистецтва) соціалізму під головуванням старого члена

М. Юнак. «Казка». 1921 рік. Публікується вперше.

А. Іванова. Портрет юнака в береті. 1920-ті роки.

М. Бойчук. «Ескіз». 1912 рік. Публікується вперше.

КП(б)У Івана Івановича Врони, якого художники у всіх справах поважали тоді і пізніше до самої (його) смерті (1970)...

1929 року брав участь у розпису, також темперою по сухій штукатурці, залу для глядачів клубу робітників друку і мистецтв ім. Коцюбинського. Там я виконував розпис на головній лобній стіні на тему «Індустріалізація» у співдружності з однокурсниками монументального факультету, які теж мали свої теми.

1930 року восени, перед навчальним роком, я отримав із Києва запрошення на педагогічну роботу в Художній інститут. Дав згоду, і мене зарахували по згоді на роботу асистентом на живописний факультет в майстерню Федора Григоровича Кричевського.

Так я потрапив у київську сферу художників, де активно вирувало творче життя, велися суперечки, диспути, пошуки в мистецьких напрямах. Художні об'єднання АРМУ, АХЧУ, ОСМУ, а пізніше «Жовтень» своїми ідейними напрямами перекинулися і на студентську молодь інституту. Суперечки, дискусії, недоброзичливі стосунки між асоціаціями, що роз'єднувало і студентів між собою, на початку 30-х років мали нездоровий характер. Студенти монументального факультету в своїй більшості перебували під впливом М. Бойчука і завзято захищали бойчукізм, програму АРМУ, яка на той час уже була сформульована і мала першорядний, значний вплив на розвиток образотворчої мистецької культури у Києві. Такий успіх Бойчука і бойчукістів в АРМУ викликав обурення з боку Ф. Г. Кричевського, до якого прилучився художник Козик та інші художники. Вони (ще) наприкінці 20-х років організували свою асоціацію — Асоціацію художників Червоної України — АХЧУ. Рвалися до відокремлення від АРМУ і АХЧУ молоді художники, які тільки-но закінчили інститут. Холостенко Є. В. і Пащенко (О. С.) організували ОСМУ — Об'єднання сучасних митців України, яке завербувало значну частину студентів у своє об'єднання і тим самим остаточно дезорганізувало навчання в інституті. Це викликало обурення професорського складу інституту, і ОСМУ «перефарбувалося» в асоціацію «Жовтень».

У такому оточенні моє становище було «піковим». Я з великою повагою ставився до Федора Григоровича, складав з ним плани, програму для студентів, заміняв його в майстерні, після постановок натюрморта або жіночої натури брав участь у розробці студентами ескізів на жанрові теми. Я прислухався до його порад, всіляко намагався зрозуміти його вимоги до рисунка, живопису, композиції. Все неначе йшлося добре, не було ніяких конфліктів. Але те, що він був головою АХЧУ і з цих позицій вів пропаганду проти бойчукістів АРМУ, що виходило (за) межі етики і моралі інтелігента, впливало на мене негативно, як (на) члена АРМУ, позиції якої я поділяв. З другого боку, на мене скоса поглядали армовці і ставилися з якоюсь підозрою. Сам Бойчук такої теплоти, як була раніш, уже не виявляв. А тут іще одна неприємність — Пащенко, Холостенко і Раєвський вийшли із АРМУ, з якою стали не поділяти бойчукізму і засуджувати його принципи, вирішили організувати ОСМУ і почали перетягати з АРМУ молодих художників в ОСМУ. Запросили й мене до цієї молодіжної організації. Я відмовився виходити з АР-

МУ, що привело мене до повного розриву з ними, і я почував себе в дуже поганому стані між трьома «вогнями» які не давали мені спокою.

Атмосфера між угрупованнями розпалювалася... Почалося самовихваляння кожного угруповання і зганьблення, як тільки можна, своїх колег з іншої організації. При всій складності співвідношень між угрупованнями АРМУ була найсильнішою організацією. Вона посіла скрізь ключові позиції. Побачивши таке становище, Кричевський вирішує переїхати з Києва до Харкова, до Харківського художнього інституту (для) посилення асоціації АХЧУ харків'янами та зв'язками з московським АХРР-ом, щоб «воювати» далі з Бойчуком і бойчукістами. В цьому він дістав значну допомогу від АХРР-у, особисто від І. Бродського, Б. Йогансона, П. Котова та інших.

Попрацював я один рік з Федором Григоровичем, і на цьому наші творчі зв'язки урвалися. Він виїхав до Харкова, а мене перевели викладачем рисунка і живопису на політосвітній і педагогічний факультети, а пізніше я ще вів рисунок на архітектурному факультеті.

Нездорова обстановка не переставала точитися між творчими угрупованнями аж до 1932 року, коли вийшла постанова уряду «Про перебудову літературно-художніх організацій». Тоді були розпущені всі угруповання і створена єдина організація Спілки художників України. Був організований і Київський художній інститут. Федір Григорович, заручившись міцною підтримкою художників із АХРР-у і організації АХЧУ, переїжджає до Києва і працює заступником директора КХІ по навчальній частині. Посилилася боротьба за соціалістичний реалізм по всіх факультетах. Посилилася боротьба з проявами формалізму в інституті (конструктивізм В. Татліна...), розпочалася жорстока критика методу викладання на монументальному факультеті М. Л. Бойчука та його найкращих послідовників — бойчукістів Седляра В. Т., Падалки І. І., (а також) Налепінської-Бойчук, Липківського І. Тоді «пришивали» їм що завгодно: формалізм, націоналісти, «іконообразіє», тягнуть назад, «назаднецтво», шкідників і дійшло до «ворогів народу». Це говорилося на різних зборах і друкувалося в пресі. І як не оборонявся генеральний секретар (АРМУ) Седляр В. Т. і Падалка І. І., нічого не допомогло, а М. Л. Бойчук переносив це все спокійно, мало говорив на захист свого методу викладання монументального мистецтва і ніде на зборах не виступав.

Вороже ставилися до бойчукізму в 30-х роках, виступали на зборах і в пресі Раєвський, Затенацький, після виходу з АРМУ Холостенко, Овчинников і Толкачов...

Стосунки між станковістами і монументалістами, як їх тоді називали — бойчукістами, розгортался неприязню все більше й більше, це відбивалося на творчій роботі педагогів і студентів. Ставлення до мене з боку Кричевського і АХЧУ, ОСМУ і деяких бойчукістів не змінювалося, і я себе по-старому почував якось самотньо.

Завантажений роботою в інституті настільки, що в мене не залишалося часу для власної творчої роботи, я почав думати, як мені позбутися такої роботи й оточення. І в 1936 році подав заяву на звільнення. З цього року переключився на творчу роботу.

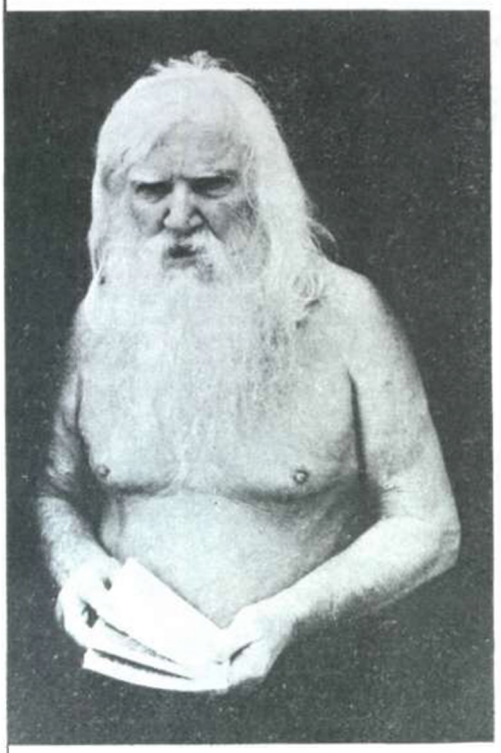

П. К. ІВАНОВ.

●

Б. Т. Ротт, 1939 року народження, інженер. До занять: ішемічна хвороба серця, стенокардія, три інфаркти і третя група інвалідності. Займається за системою Іванова з 43-х років. Рівно через рік інвалідність знято.

В. С. Луньов, 1937 року народження, інженер. До занять: оперований туберкульоз правої легені, бронхіальна астма, коліт, інвалідність третьої групи. Займається системою з 39 років. Нині вважає себе практично здоровим. Інвалідність знято.

Сім'я Броннікових. До занять: у батька пієлонефрит, холецистит, серцеві болі; у матері — хронічний бронхіт, гіпотонія, часто застуди; у сина 1979 року народження — іхтіоз, екзема, нейродерміт, бронхіти, часті отити. Вся сім'я займається з березня 1984 року. У всіх — значне поліпшення здоров'я.

●

Доля Порфирія Корнійовича Іванова сповнена труднощів і випробувань. Прожив 85 років. Народився 1898 року в селі Оріхівка (нині Ворошиловградська область). До 35 літ жив, як і багато людей, хворів не менше за інших. Але потім настало прозріння: для чого

Не томіть серця в теплі

«Мене цікавить не ваша хвороба, а ваша душа і серце. Я даю вам силу, яка виганяє хворобу. Моя система пробуджує центральну нервову систему. В людей є сили, але вони сплять і їх треба розбудити».

П. К. ІВАНОВ.

людина живе на землі, чому хворіє, вмирає? Раптом зрозумів, що люди прирекли себе на хвороби і смерть, порушивши зв'язок із живою природою.

Великий інтерес до вчення Іванова виявляють наукові працівники. Зокрема, найбільший у країні клуб загартування імені П. К. Іванова існує у Києві, при Будинку вчених. Це не випадково, бо його система є своєрідним сублімато оздоровчих традицій народу. Сам Порфирій Корнійович про своє вчення говорив: «Усе це знайдено народом і використовується мною і людьми для позбавлення від хвороб. Ми з вами повинні використовувати ці природні сили і якості. Це все святині світу».

Є у П. К. Іванова невеликий зошит «Як позбутися захворювань і стати здоровим», а також інші праці, листи, де він роз'яснює причини хвороб людей. Він пише:

«Життя людини залежить від природи. Під час народження вона була облита водою, виштовхнута повітрям і прийнята землею. Людина не схотіла жити в природі, в оточенні повітря, води і землі, а почала створювати штучні умови для свого життя... Минув час, і виявляється, що наш відхід від природи до життя у тепличних умовах спричиняє багато захворювань, в тому числі й рак».

«Мені скоро виповниться 85 років, 50 з них я проводжу експеримент, загартовуючи себе в природі... Розм'якшуючись у теплих умовах, я свідомо змінюю їх на суворі і, завдяки постійній практиці, завжди відчуваю потрібний момент переходу. У словах популярної пісні «закаляйся, как сталь» дуже багато мудрого смислу. Таке загартування не дає можливості визріти й розтектися в організмі хворобам, які подужають людину в тепличних умовах, це подібне до гартування сталі. Тому я не хворію і не застуджуюсь, маю міцне, здорове серце, ясну свідомість. Це — моє здоров'я, яке я набув завдяки постійній практиці в природі. Така практика багато на що розкрила мені очі, збагатила і розвинула мою свідомість».

Система дуже проста і доступна

кожному. В основі її лежить довір'я і любов до природи, що викликає почуття живого зв'язку з нею і з людьми. Кожен пункт несе в собі елемент загартовування. Наприклад, після ряду днів харчування, відмова від їжі й води подібна до переходу з «теплого», «хорошого», стану в стан «холодний», «поганий». Це не голод, під час якого однаково думаєш про їжу — це розумне терпіння, ідентичне процесові загартовування, що пробуджує в людині бадьорість. У стосунках з людьми — «твори добро, і ти розчиниш зло». А в підсумку — «зростання здоров'я людей, миру і довір'я між ними».

Розповідаючи про вчення природного оздоровлення, особливо важливо вказати на притаманну йому народну образність, яка виливається у своєрідну методологію: «Природа, вона ж — наша мати. Вона ж нас народила, вона ж нас представила на білий світ для того, щоб ми жили». Ставлення до природи (внутрішньої й зовнішньої) як до рідної матері значно полегшує людині контроль за правильністю своєї поведінки, допомагає сформувати здоровий спосіб життя. «А ви робіть правильні вчинки, і природа не буде на вас накидатися». «Природа любить ту людину, яка сама любить її душею і серцем». «Людина ізсередини зледачіла — якості, дані їй природою, відмерли». «Єднання з природою усвідомити людині не менш складно, ніж малій дитині усвідомити себе єдиною з мудрою матір'ю». «Природа — вона задарма свої плоди не віддає». «Серце — світлий ключ природи, не ніжте його, не забруднюйте, не томіть його в теплі».

Вчення, про яке йдеться, — переплетення всіляких образних аналогій з найпростішими порадами, які необхідно виконувати буквально. Образна «малонауковість» дуже утруднює вивчення і обгрунтування системи, але з другого боку, дає змогу кожній людині визначити власну межу розуміння, що саме в словах Іванова є буквальним, а що — ні. Тут доречно згадати слова К. Маркса про те, що людина живе природою, що природа є її тіло, з яким вона повинна залишитися в процесі постійного спілкування, щоб не померти. Ця думка повністю відповідає образному духові вчення П. К. Іванова, відображає головний його підхід. Суто теоретичні обгрунтування, абстрактна наука Іванову чужі. Негативно ставився він і до бездумного загартовування, сліпої віри, буквального сприйняття чужих думок, образних слів.

За П. К. Івановим, усе «живе» дає організмові сили до життя, «мертве» — відбирає їх. Але Порфирій Корнійович аж ніяк не прагне до теоретичних визначень. Його завдання — дати людині придатну для життя пораду. Наприклад, найбільш «живе» повітря те, яке найближче до природи: у горах, лісі, за містом... У будинку повітря стоїть, тому воно «мертве». «Подивіться ви на свої умови, як ви живете. Вас оточує все мертве, ви не живі... Стіни стоять зовсім неживі, вікна не пропускають повітря. Треба загартовуватися. Треба наполегливо працювати над собою...» «Людям потрібні золото, срібло і шовк, а мені — повітря, вода і земля».

Знаючи схильність людей до поспіху, який є однією з форм нерозумності, П. К. Іванов застерігав: «Не берися дуже палко до моєї методики загартовування-тренування, не поспішай». «Моє здоров'я — це не те, щоб бика звалити, моє здоров'я — це свідомість». «Моя система... для людини здорового характеру».

Зауважимо, що система П. К. Іванова єдина й неподільна. «Усе це разом узяте пробуджує людський організм, переробляє і настроює психіку на новий лад». При додержанні тільки частини правил цілковитого здоров'я, гармонії з природою не досягнеш. Результати, звичайно, будуть, але набагато скромніші, а головне — людина залишає місце для серйозних помилок, для завдання самій собі шкоди. Порфирій Корнійович вважав, що людина, яка хворіє, — це нерозумне дитя, котре відійшло від своєї досконалої природи. Він ставить за мету допомогти подорослішати людській душі, одухотворитися її розуму, розширитися свідомості. Іванов постійно наголошує, що смисл життя людини не в стражданнях від хвороб, а в постійному служінні природі й людям. Даючи практичний метод пробудити волю до здоров'я, він говорив: «Півстоліття я віддав пошуку здорового способу життя. Для цього я щоденно випробовую на собі різні якості природи, особливо суворі сторони її. Я сповнений бажання весь свій досвід передати людям».

Ось ці 12 правил, які П. К. Іванов називав «Дитятком».

1. Два рази на день купайся у холодній природній воді, щоб тобі було добре. Купайся в чому можеш: в озері, річці, ванні, приймай душ або обливайся. Гаряче купання заверши холодним.

2. Перед купанням або після нього, а якщо можливо, то й під час купання, вийди на природу, стань босоніж на землю, а взимку на сніг хоча б на одну-дві хвилини. Вдихни через рот кілька разів повітря і подумки побажай собі й усім людям здоров'я.

3. Не вживай алкоголю й не пали.

4. Намагайся хоч раз на тиждень повністю обходитися без їжі й води з п'ятниці 18—20 годин до неділі 12 годин. Це твої заслуги і спокій. Якщо тобі важко, то тримайся хоча б добу.

5. О 12 годині дня у неділю вийди на природу босоніж і кілька разів вдихни і подумай, як написано вище. Це свято твого тіла. Після цього можеш їсти все, що тобі заманеться.

6. Люби навколишню природу. Не плюй коло себе і не випльовуй із себе нічого. Звикни до цього — це твоє здоров'я.

7. Вітайся з усіма всюди, особливо з людьми похилого віку. Хочеш мати здоров'я — вітайся з усіма.

8. Допомагай людям, чим можеш, особливо тим, хто бідний, хворий, ображений, злиденний. Роби це з радістю. Відгукнися на їхню потребу душею і серцем. Ти знайдеш у них друзів і допоможеш справі миру!

9. Переможи в собі пожадливість, лінощі, самовдоволення, користливість, страх, лицемірство, гордість. Вір людям і люби їх. Не говори про них несправедливо і не бери близько до серця недобрих думок про них.

10. Звільни свою голову від думок про хвороби, недуги, смерть. Це твоя перемога!

11. Думку не відділяй від справи. Прочитав — добре. Але найголовніше — роби!

12. Розповідай і передавай досвід цієї справи, але не хвалися і не пишайся цим. Будь скромний.

Бажаю тобі щастя, здоров'я хорошого.

Іванов Порфирій Корнійович».

Користь від загартовування холодною водою сьогодні ні в кого не викликає сумнівів. Проте, говорячи словами професора Б. Тихвінського: «Настав час переглянути традиційні методики загартування як такі, що не дають ефекту, і пильніше вивчати нагромаджений досвід ентузіастів нетрадиційних методів». Роботи професора А. Аршавського, кандидатів медичних наук А. Каткова, В. Сергєєва та багатьох інших, що грунтуються на практиці тисяч людей, підтверджують, що короткочасний різкий вплив концентрованим холодом при обливанні набагато фізіологічніший, ніж загартовування, що грунтується на проступовому зниженні температури. Академік І. П. Павлов механізм благотворного впливу холоду також пояснював «струсом нервових клітин», різким впливом на центральну нервову систему.

У методиці П. К. Іванова обливання холодною водою означає щось більше, ніж загартування у традиційному розумінні. Це миттєве «пробудження центральної нервової частини мозку». Що холодніша вода, то вона краще пробуджує організм і «виганяє» хвороби. Проте необхідно знати, що тривалий вплив холодної води відтягує з тіла енергію, а короткочасний — «створює» її всередині організму. Небагато хто знає, що виливши на себе відро-два крижаної води, можна зігрітися, виливши ж кілька відер, навпаки, втратити багато сил. Система Іванова не має нічого спільного з переохолодженням. Гонитва за великою тривалістю і кількістю купань на день завдає шкоди. «Природа не любить хвалька», — говорив Іванов. Уміння розумно оцінювати свої сили в усьому — надзвичайно важлива якість.

Обливатися треба з головою, пробуджувати весь організм. Купання в штучних басейнах, де вода підігрівається, пробудження не дає. Після холодного купання краще не витиратися, а обсохнути на повітрі. На думку деяких дослідників, рушником знімається зі шкіри дуже важливий негативний заряд, ефект обливання зменшується. Тим, хто з якихось причин не може обливатися повністю, рекомендується починати з обливання ніг, поступово піднімаючи рівень.

Обливатися краще босим на природі. «Холодна вода пробуджує організм,

повітря проштовхує хворобу, а земля її приймає». Частіше й більше ходити по землі, траві, росі, підлозі, посильно — по снігу босоніж. Це не тільки природний масаж стоп, а й пробудження енергетичних точок. Викупатися в першу грозу, не пропустити перший сніг, ходити босоніж по калюжах після грози або після танення снігу особливо корисно. Частіше бувати на повітрі не тільки босоніж, а й з відкритим тілом будь-якої пори року. Сам Іванов протягом року ходив у шортах, проходив так у цілому близько 50 років, надаючи важливого значення безпосередньому контакту тіла з «живим» повітрям, навколишньою природою.

Правильне дихання у комплексі з іншими правилами системи має особливу цінність. «Чисте повітря, вдих і видих — це саме миттєве пробудження мозку». «Тягни повітря з висоти через гортань з думкою, що повітря падає на тебе згори з висоти, потім (обов'язково) проковтни його, затримай дихання, після цього викинь повітря через рот з думкою, що викидаєш хвороби з себе». Зроби так тричі. Це «вдих життя».

Тут знову впадає в око «ненаукова», але така, що дає великі практичні результати, народна образність. Наприклад, при проковтуванні повітря можна «спрямувати» його в хворе місце і «оточити» ним місце хвороби, а можна «дихати» через місце, де болить. На холоді треба бути зосередженим. Для зігрівання «взяти живе повітря», проковтнути, на затримці «втискувати» його в себе, відчути, як повітря «переробляється», розподіляється теплом по хребту і всьому тілу. При «вдихах життя» добре перший раз «дивитися» в голову, другий — у легені, третій — у живіт. Очі й рот при цьому розслаблені й напіввідкриті. Втім, тонкощі механіки дихання особливого значення не мають, важливо усвідомити його суть.

Послідовники Іванова під час першого вдиху просять здоров'я для себе, адже без нього свідомості людини не до корисних справ; під час другого — здоров'я дітям, близьким, усім людям, допомоги у конкретній справі; під час третього — важливо попросити миру на нашій планеті. Вчення передбачає спрямовувати свою свідомість до найголовніших болючих проблем Землі. «Вдихи життя» рекомендується робити якомога частіше, перед їжею і перед усякою відповідальною справою.

Питанням лікувально-профілактичного голодування тепер присвячується дуже багато наукових досліджень. Відомий спеціаліст у галузі розвантажувально-дієтичної терапії професор Ю. С. Ніколаєв, наприклад, вказує, що короткочасне утримання від їжі можна рекомендувати всім практично здоровим людям. Він говорить, що в організмі при повному утриманні від їжі відбувається свого роду струс, стрес, який пробуджує приховані сили.

Можна навести дуже багато аргументів на користь голодування. Останні дослідження показують, що фізіологічні його сторони не головне. Набагато важливіша психологічна сторона цього процесу, усвідомлення, для чого людина починає терпець без їжі й води. «Перш, ніж займатися за моєю системою загартовування-тренування, добре подумай, для чого ти це будеш робити», — незмінно повторював Іванов. Тому його послідовники твердять, що голодування в їхній системі як такого немає. Є свідоме помірне вживання їжі й води після ряду «ситих» днів заради діалектичної рівноваги в організмі. Збільшує час терпцю кожен індивідуально залежно від своїх сил, свідомості та завдань, які він розв'язує.

Під час терпцю воду пити теж не можна. Не випадково східна медицина прирівнює один день лікувального «сухого» голоду до трьох днів голодування з водою. За словами Іванова, вода є «будматеріалом для хвороби». Особливо добре при помірності приймати сонячні ванни у вертикальному положенні на вітрі, фізично працювати, багато ходити, частіше робити «вдихи життя». Свідомо терпіти допомагає будь-яка корисна справа. Якщо ж лягти спати, то користь від такого терпіння буде дуже малою.

Краще починати й закінчувати голодування на кислому молоці, кефірі, теплому молоці тощо. Але не обов'язково. Їсти можна все, до чого організм тягнеться. Вигадування обмежень понад «Дитятко» — це наша нерозумна звичка все ускладнювати. Важливо перед виходом з терпцю виконати «вдихи життя», і під час прийомів їжі не накидатися на продукти, не завантажувати шлунок, а нагодовувати організм. Важливо навчитися визначати свої справжні потреби. Тим, хто ще погано відчуває свою природу, Іванов нагадує: «Бажано їсти якомога менше, особливо жирного, м'ясного й солодкого. І взагалі, їсти якнайменше, а то зараз люди їдять удвічі-втричі більше того, що потребує організм. Багато їжі голову ясності позбавляє, зашлаковує організм, створює сприятливе середовище для хвороб».

Цікаве висловлювання письменника В. Г. Черкасова: «Якщо ти встав з-за столу голодний, то ти наївся, якщо наївся, то значить об'ївся, а якщо так наївся, що вже нічого не можеш з'їсти, то ти вже отруївся». Він же з приводу свідомого

терпіння пише: «Живеш і працюєш, як завжди, але тобі немов дарують 3—5 годин, які раніше витрачалися на приготування сніданків, обідів, вечері, на сам процес їжі, на миття посуду. У цей час можна погуляти, побігати на свіжому повітрі, сходити до друзів. У перші суботи надвечір виникало легке роздратування, немов ледь паморочилася голова, але потім звик, і тепер ці 42 години як свято: не хочеться ні їсти, ні пити, настрій піднесений, працездатність висока».

У своїй системі П. К. Іванов дає рекомендації щодо багатьох сторін життя і гігієни людини. «Спати надмір дуже шкідливо», слід перебувати якомога більше на ногах, а не лежачи чи сидячи — підтримувати високий рівень активності. Спати краще, відкривши ступні — це «хороше будило».

У разі хвороби послідовники Іванова переходять, як правило, на більш жорсткий гігієнічний режим. Обливаються або купаються на природі при дуже високій температурі тіла кожні дві години, при середній — три-п'ять разів на день, але ні в якому разі не переохолоджуються. Частіше ходять по землі чи снігу босоніж. Не їдять і не п'ють однудві доби, а потім переходять на легку вегетаріанську їжу до одужання. І — ніяких ліків.

Розповідаючи про систему, вони незмінно твердять, що догляд за тілом — то лише перший крок до здоров'я, головне ж моральне, духовне оздоровлення свідомості. Спільні дослідження куйбишевських і ленінградських психологів вже показують, що загартовування-тренування за системою Іванова чималою мірою змінюють особистісні якості людей, причому в кращий бік.

Є цікаві дані про бактерицидні властивості шкіри у загартованих людей. Хвороботворні мікроби, потрапивши на шкіру, швидко гинуть. Так, гемолітичні стрептококи вже через дві-три години зникають з поверхні шкіри, шлункова і черевнотифозна паличка — через десять хвилин.

За П. К. Івановим правильні вчинки — то не тільки регулярне загартовування в традиційному розумінні. «Живи з постійним бажанням зробити людям добро і, коли зробив, ніколи не згадуй про це, поспішай зробити ще». «Проживи день у перемозі, щоб нешкідливою справою в природі жити і продовжувати життя». «Нешкідлива справа» аж ніяк не слабкість чи пасивність. Навпаки, система націлена виробити у людини активну, сповнену творчості, натхнення, любові позицію.

Ставлення до оточуючих — важлива частина системи Іванова. «Найголовніше — це люди». «Найголовніше — любити людей». «Для мене (моєї любові) всі люди однакові». «Поводься з людьми ввічливо і вміло». «Немає у когось того, що в тебе є — допоможи». «Зроби з ворога друга». «Будь ввічливим з усіма — це перше наше завдання».

На практиці треба прагнути позитивних і активних стосунків з людьми. Навіть негативне вчитися долати умілим добрим контактом. Важливо побажати людям у будь-якому розумінні здоров'я. «Вітатися треба душевно і сердечно». Вітаючись, «дістаєш енергію і віддаєш її іншому», оздоровлюючи цим загальну атмосферу стосунків.

Під час передачі чи приймання поганих думок про людей «вирощуємо хвороби». Ось що пише академік Ф. Г. Углов: «Серед причин, які викликають тяжкі захворювання, треба насамперед назвати нервові перевантаження, негативні психологічні подразники, психоемоційні стреси і... грубе слово! Неможливо врахувати ту шкоду, якої воно завдає людині і державі у цілому. Багато тяжких недуг з наступною інвалідністю або смертю людини у розквіті сил з'являються і розвиваються через тяжкі й негативні емоції». Ось чому прихильники Іванова прагнуть вітатися «скільки може серце»: знайомим, колегам, продавцям, службовцям бажати здоров'я. Розуміння оздоровчої сили слова «здрастуйте» приходить досить швидко. Добре привітання повинне перейти в постійну звичку робити добро.

Вплив учинку і моралі на фізичне здоров'я тільки почали вивчати. Куйбишевська науково-дослідна лабораторія «Здоров'я», досліджуючи вольові процеси в організмі, одержала цікаві висновки. Керівник лабораторії кандидат педагогічних наук Г. І. Іванов говорить:

— Перемагаючи в собі лінощі, пожадливість, страх, корисливість, нещирість, пиху людина мовби відкриває себе потоку, який несе здоров'я. Астматики, наприклад, жахаються холодної води. Страх паралізує легені, перевантаження цього «каналу» веде до бронхітів, пневмоній, ангін. Гнів уражає печінку, корисливість — серце. Позитивні емоції дають зворотний ефект.

У системі природного оздоровлення багато непізнаного. Але розумно оздоровлювати і пізнавати себе за її допомогою може будь-хто. Ми аж ніяк не закликаємо загартовуватися виключно за Івановим. Фанатизм тут недоречний — кожна людина обирає свій шлях.

Віктор ОРЛІН.

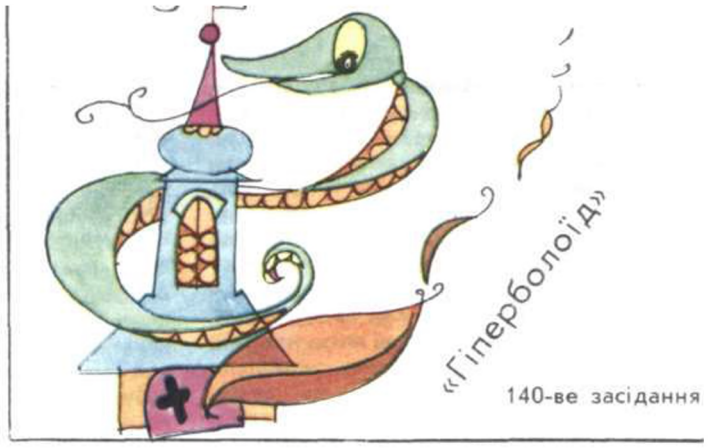

З досьє архіваріуса

Про ці таємничі зображення відомо здавна. Вони виникають у різних місцях, набувають химерних форм, різних розмірів. 12 березня 1872 року на вікнах багатьох будинків міста Баден-Бадена з'явилися зображення хрестів. Батьки міста видали наказ змити їх, але зробити це було практично неможливо: не допомогла навіть сірчана кислота.

Минуло кілька днів і подібне сталося в іншому місті. Вражала «жанрова різноманітність» картин: крім хрестів, на вікнах побачили черепи, орлів, кольорові смуги. Поповзли містом чутки. Одні говорили, що то справа рук нечистої сили, інші вбачали в них святе знамення.

Схожі зображення з'явилися 1923 року і на стіні собору в Англії. Причому в химерній плямі багато парафіян упізнали портрет настоятеля собору, який помер за кілька років до події.

Звичайно, в багатьох людей таке повідомлення викликало почуття марновірного жаху. Дехто навіть намагався переконувати, що вночі біля собору блукав привид настоятеля Ліддела, і що кам'яна стіна, мов фотографічна пластинка, увічнила цю знаменну подію. Але механізм цієї фіксації був незбагненний. Ось тоді й виникло запитання: що ж спостерігали мешканці міста?

Феномен чи геніальне шахрайство?

Аргументи

У багатьох випадках таємничі зображення і справді провіщали якісь надзвичайні події. Так у XVIII столітті в одному містечку на півдні Франції на шпилі костьолу з'явилося досить чітке зображення змії. Спочатку думали, що її намалював якийсь нехрист, але уважно вивчивши малюнок, пересвідчилися, що на ньому немає слідів фарби. Через два дні у місті спалахнула пожежа, яка знищила майже половину будинків.

Ще випадок. У старому аббатстві Бате на одній із колон, неподалік пам'ятника, встановленого на честь Соммерсетського полку, можна було побачити зображення воїна, намальоване буцім-то старими фарбами. Місцеві теософи, за словами журналу «Бат уїклі кронікл», вважали

Блискавка-фотограф... Ця казка нам відома. Прихильники аргументів «за», певне, мають на увазі подію, що сталася у 1823 році. Матроса з бригантини «Буон Серво», що кинула якір у затоці Арміро, вбило блискавицею. Він сидів на палубі, прихилившись спиною до щогли. Після удару блискавки члени екіпажу помітили на спині небіжчика червону смугу, а там, де вона уривалася,— зображення підкови: цей амулет був закріплений на щоглі саме над головою матроса.

Ну то й що? Невже серйозно можна твердити, що блискавиця перенесла зображення підкови на тіло мерця? Збіг обставин і не більш.

А втім, на нашу думку, прихильники аргументів «за» й самі не дуже-то вірять у власні аргументи. Так, явище

портрет втіленням образу, створеного уявою відвідувачів-фанатів.

На нашу думку, згаданого досить, щоб висловити припущення: нежива природа здатна сприймати й фіксувати окремі явища, події навколишнього світу. Тільки цим і можна пояснити появу дивовижних зображень, які містять у собі певну інформацію.

Деякі наші читачі, настроєні скептично, заперечать: мовляв, це нісенітниця, цього просто не може бути.

Та не поспішаймо з висновками. Краще згадаймо, що деякі явища, згадувані у стародавніх хроніках, спостерігалися на початку нинішнього століття, а, можливо, й раніше, тобто тоді, коли наука неспроможна була пояснити явища радіоактивності, електромагнітної індукції, голографічний ефект. А без цього люди, спостерігаючи щось незрозуміле, тільки і здатні були вимовити лиш одне слово: «Диво!»

Сьогодні відомо, що таємничі зображення на стінах будинків, на бетоні, навіть на асфальті, виникають внаслідок цілком реальних подій. Згадаймо хоча б Хіросіму, де на бруківці проспекту залишилися тіні мешканців міста, які миттю зникли під час вибуху атомної бомби.

Дехто заперечить: до чого тут атомна бомба, коли про неї ніхто й гадки не мав. Але ж радіоактивне випромінювання існувало тоді, коли люди про нього не знали. Цілком природно, що джерело такого випромінювання знаходилося поблизу собору, через що і з'явився на стіні силует людини.

Що ж до хрестів, черепів, птахів — то тут «малювала», певне, звичайнісінька... блискавиця. Питання, чи здатна на таке блискавиця, дуже широко дебатувалося у XIX столітті і навіть дістало офіційну назву — кераграфія. Природу цього явища і досі не розгадали. Та чи означає це, що його взагалі не існує?

радіоактивності існувало задовго до того, як його відкрили науковці. Але скажіть, будь ласка, яке джерело радіоактивного випромінювання могло існувати поруч із стіною собору, або яка радіоактивна гармата «витворила» зображення змії? Або чому силуети хрестів, птахів не виникають на віконних шибках у наш час? Чи менше стало дощових днів, блискавиць? Чи може електричні розряди не такі потужні?

Прихильники аргументів «за» називають зображення на каменях і шибках справжніми картинами, але, на нашу думку, це дещо інше, аніж гра уяви. Людське око має здатність, за словами одного з науковців, «творити формулу», тобто доповнювати деталями незакінчені зображення, надавати їм звичних обрисів.

Так у хитросплетеннях кореневища можна уздріти силует ведмедя, а в химерному малюнку деревини побачити мальовничий пейзаж. До речі, ця здатність сприйняття неабияк розвинута у людей творчих, обдарованих.

Саме тому і парафіяни спромоглися розгледіти у вигадливій плямі на стіні собору портрет Ліддела. З одного боку, тут спрацювала одвічна віра людей у диво, з іншого — ефект юрби, коли чутки про схожість ширилися містом.

Подібні «відкриття» трапляються і в наш час. Згадаймо розповіді ентузіастів-уфологів про схожість деяких малюнків на скелях печер з обрисами космічних літальних апаратів наших гіпотетичних братів по розуму. Або малюнки у пустелі Наска. Або загадкову символіку Стоунхенджа...

Отже, ми бачимо те, що хочемо побачити? Буває й так. Тож перш, ніж говорити про диво, давайте пошукаємо джерела незвичайності, загадковості, дивовижної схожості у своїй власній уяві.

Довідка експерта з питань наукової фантастики

У науково-фантастичних творах знаходимо усілякі дивовижні пророцтва, знамення, які віщують космічним мандрівникам важку дорогу, серйозні іспити, дивовижні пригоди. Та сьогодні мені хочеться згадати про один сюжет, який, хоч і не

ввійшов до антології фантастики, але багато в чому визначив хід думок тих, хто ладен був повірити у реальність подій, згаданих архіваріусом. Йдеться про банкет Валтасара, під час якого на стіні з'явилися пророчі письмена, які віщували йому загибель. Реакцію Валтасара майстерно зобразив Рембрант. Той, хто бачив репродукцію цієї картини, мабуть, пригадав, що за легендою Валтасара вбили перси під час штурму Вавілона. Схожі сюжети зустрічаємо у численних фантастичних повістях і оповіданнях. Як правило, їх автори не ставлять перед собою мету пояснити природу загадкового явища. Та, певне, у художньому творі це робити і не варто, оскільки художня література досліджує перш за все людину, а не таємниці фізики, хімії чи біології.

Коментар «Гіперболоїда»

Не можна не погодитися з твердженням тих, хто пропонує шукати розгадку таємничих явищ в особливостях людської психіки. Адже відомо, що зображення з певним символічним змістом виникають і на тілі живих людей. В основі явища лежить самонавіювання, завдяки якому з'являються рани, хрести, слова. Природа цього явища остаточно не досліджена, але сьогодні вже не викликає марновірного жаху.

Щодо зображень на каменях, на стінах соборів, то тут, безперечно, не можна не згадати про добре відомі науці природні процеси. Химерні плями можуть спричинятися надмірною вологою, хімічними речовинами, деякими грибками. Вчені-мікологи (вони вивчають особливості розвитку грибів) можуть розповісти про численні випадки, коли колонії мікроскопічних грибів утворювали справжні мозаїки, в яких можна було розгледіти постаті людей, силуети тварин, незвичайні «місячні» пейзажі. Не виключено, що саме мікроспокічні гриби були «винуватцями» подій, які настрахали парафіян і мешканців французького містечка, і туристів, що приїхали покласти квіти до пам'ятника Соммерсетського полку. А людська уява завершила справу.

Дивовижна пам'ять... Так кажуть про людей, які почуваються себе у світі чисел, наче риба у воді. Іноді за кілька секунд вони розв'язують задачі, які, на думку фахівців, вимагають кількох місяців звичайних обчислень.

Такі унікальні здібності мала індіанка Шакунтала Деві. Вона миттю добувала корінь двадцятого ступеня з 42-значного числа. Такі феномени полюбляють задачі, в основі яких лежить календарне обчислення. Вони безпомилково обчислюють, у який день тижня ви народились або приміром, що 2 лютого 2002 року буде вівторок.

А французький математик Моріс Дагбер у присутності авторитетного журі вступив у змагання з електронною обчислювальною машиною із швидкодією у мільйон операцій за секунду. І здобув перемогу! У Грузії живе вчитель Чиквалішвілі, котрий вільно маніпулює багатозначними числами. Якось до нього звернулися друзі з проханням з'ясувати, скільки слів із скількох літер вимовить спортивний коментатор у другому таймі футбольного матчу «Спартак» (Москва) — «Динамо» (Тбілісі). По закінченні пролунала відповідь: 1825 слів, 17427 літер! На перевірку (коментар записали на магнітофонну плівку) витрачено... п'ять годин. Чиквалішвілі не помилився.

Іноді, такі здібності люди зберігають до глибокої старості. Наприклад, визначний німецький математик Карл-Фрідріх Гаусс до самої смерті вражав своїх колег винятковою пам'яттю і вмінням виконувати складні обчислення подумки, а славнозвісному Леонарду Ейлеру, який втратив зір на схилі літ, цей дар природи давав змогу до кінця днів працювати на повну силу. Проте буває, що дар цей зникає. Скажімо, видатний французький фізик Андре-Марі Ампер, котрий вже чотирирічним хлопцем вільно оперував з великими числами, втрачав здібності до усних обчислювань у міру розширення його математичної освіти.

Відомі легенди і про Юлія Цезаря та Александра Македонського, які ніби знали в обличчя кожного свого солдата. Феноменальну пам'ять приписують давньогрецькому полководцеві і державному діячеві Фемістоклу, котрий тримав у голові імена 20 тисяч громадян, що жили в Афінах.

Чи знаєте ви?..

1. Де бере початок Гольфстрім?
   Біля берегів Африки; у Мексіканській затоці; південніше від Мексіканської затоки.
2. У якому морі вода найхолодніша?
   В Японському; в Уеделла; в Північному.
3. Коли було створено першу морську карту?
   У 2 ст. н. е.; в 14 ст.; за тисячу років до н. е.
4. Від чого залежить щільність морської води?
   Від температури; від солоності і тиску; від температури, солоності й тиску.
5. Як визначають вік риби?
   За кількістю хребців; за кількістю лусок; за кількістю кілець на лусці.
6. Яка серед названих акул найбільша?
   Катран; китова; біла.
7. Популяція якої риби найчисленніша?
   Камбали; сріблястого хека; оселедця.
8. Хто вперше побудував підводний дім, призначений для наукових досліджень?
   Піккар; Кусто; Бартон.
9. Скільки тонн солі щороку видобувають з морської води шляхом випаровування?
   2,7 млн. тонн; 12 млн. тонн; близько 35 млн. тонн.

I. Розв'яжіть!

Дві шестерні з'єднані між собою. Менша має 32 зубці, більша — 96. Скільки обертів зробить менша шестерня, якщо більша зробить чотири?

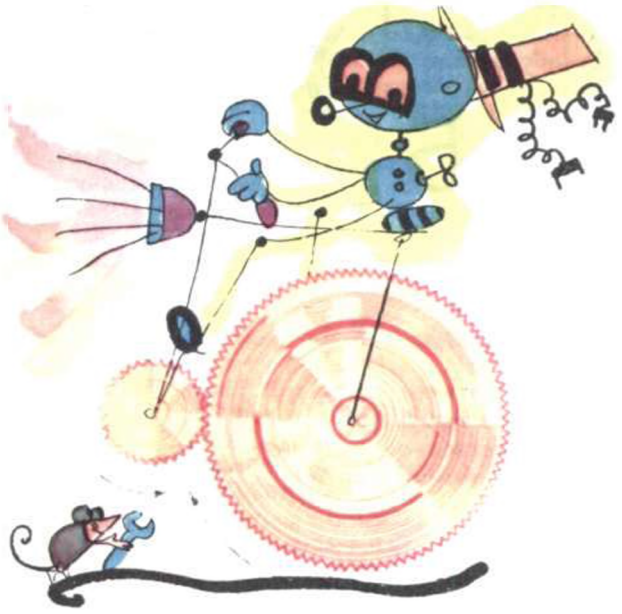

II. Поміркуйте!

Перед вами лабіринт. Знайдіть у ньому два шляхи, якими можна дістатися до музею.

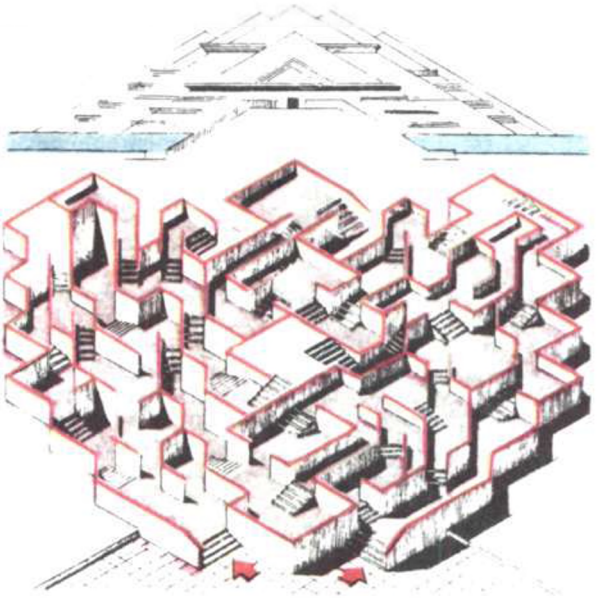

Відповіді на запитання «Гіперболоїда» див. на стор. 87.

Мистецький словничок

Розділ ведеться за редакцією мистецтвознавця Валентини РУБАН

БАЛЕТ. Що ж визначає це похідне з французької слово? Якщо коротко: балет — це спектакль, у якому гармонійно поєднані музика, танець, драматичне й живописне мистецтво. А водночас балет — це прекрасний світ танцювальних рухів, жестів, міміки.

Отже, назва балет — французька, проте корінь має італійський, адже балет як дійство народився саме в Італії, де здавна любили веселі танцювальні сцени, розігрувані на майданах під час народних карнавалів. Минули роки, і пріоритет у балетному мистецтві перейшов до французів, де набули популярності розкішні й урочисті танцювальні вечори за участю вищої знаті, короля і королеви. Звичайно, то ще не був балет у сучасному розумінні, адже учасники вечорів не були професійними танцюристами. Професіоналізм зародився теж у Франції, коли відомий комедіограф Ж. Мольєр і композитор Ж. Люллі створили ряд комедій-балетів, у тому числі «Міщанин у дворянстві» та «Шлюб з примусу». Сам драматург став і за балетмейстера. Згодом професійні танці набули такої популярності, що у Франції з'явилася спеціальна «хореографічна мова», котрою балет послуговується і нині.

У Росії становлення балету припадає на XVIII століття, коли набули поширення кріпацькі театри, де й зростали перші зірки балету. Це спонукало російських композиторів писати музику для спектаклів. Відтак XIX і XX століття стали російською ерою у світовому балетному мистецтві. Пов'язано це з творчістю композиторів П. Чайковського, С. Прокоф'єва, Д. Шостаковича, А. Хачатуряна... Саме російські митці привнесли в балет виразні танцювальні рухи, жести, міміку, а в сучасні — ще й гімнастику та акробатику, що робить старовинне балетне мистецтво сучасним і молодіжним.

Танець у балеті є класичним — той, що склався у Франції XVII століття. Для нього характерні масові сцени, в яких бере участь «балетний хор», тобто велике число танцюристів — кордебалет. Парні танці, виконувані солістами, звуться па-де-де. Танець, де соліст виявляє характерні риси свого героя, зветься варіацією. У сольних танцях, дуетах артисти жестами, мімікою дають глядачеві можливість зрозуміти, про що ж «розмовляють» герої.

БАРОККО. Походить від італійського barocco, що в буквальному перекладі означає — примхливий, дивний. Цим терміном позначено один з найпопулярніших стилів європейської архітектури і мистецтва кінця XVI — середини XVIII століть.

Історики обгрунтовують появу згаданого стилю тим, що на той час інтенсивно виокремлювалися нації й національні держави. Пов'язане з аристократичною верхівкою і церквою, бароккo покликане було прославляти в архітектурі, в образотворчому мистецтві могутність маєтних.

Для барокко, де митці відмовились від класичних уявлень про гармонію та строгу закономірність, характерними рисами стали грандіозність, помпезність, патетична піднесеність, ефектність, а також контрастність між масштабом і формами, між світлом і тінню, між матеріалом і формою. Таке мистецтво повинне було принизити просту людину, показати її недовершеність, навіть нікчемність, і навпаки — піднести на вищий щабель можновладців, володарів мистецтва — правлячу еліту.

В тогочасній архітектурі переважали розкіш у розписах і ліпленні, помпезність — у будівельних формах, а в самій конструкції палаців та церков впадали в око вишуканість, примхливість. В образотворчому мистецтві з'явилися парадні портрети, алегоричні образи, на картинах реальність переплiталася з міфологією і фантастикою. Оце надприродне, за задумом авторів, мало підкреслювати особливий статус можновладців у суспільстві.

Батьківщина барокко — Італія, а перегодом заполонило воно всю Європу, в Росії ж пустило своє коріння у період зміцнення монархії, тобто першої половини XVIII століття. Однак, розвинуте на вже канонічних засадах європейського барокко, воно прибрало деякі національні особливості. Зокрема, наявність «просторов необъятных» відбилася у проектуванні й забудові розкішних палаців у містах, маєтках, зокрема, в Царському Селі, в Петродворці, а в Києві — той-таки Маріїнський палац.

Основна ознака споруд — гармонійність композиції, урочистість, ясність, велич.

БАТАЛЬНИЙ ЖИВОПИС. Походить від французького bataille, що означає жанр образотворчого мистецтва, основна тема якого — війна і воєнне життя.

«Головний герой» у творах батального жанру — сцена бою будь-де: на землі, у морі, в повітрі, воєнні будні. Тому твори цього жанру споріднені з історичними, бо відтворюють у деталях реальні події. З іншого боку, вони близькі до творів побутового жанру мистецтва, адже деталізація в живопису, скульптурі чи монументальних творах — то своєрідна розповідь про те, у що вдягалися, якими предметами користувалися люди певної історичної епохи. Батальне мистецтво — як історія воєн країн і народів — є жахливою хронікою людства, яке на різних етапах свого розвитку не знаходило іншого шляху для розв'язання міжнародних проблем і суперечок, як війни.

Зображення битв і воєнних походів відоме здавен — їх уже бачимо на вазах і фронтонах будівель стародавньої Греції. У Росії батальний жанр набув поширення XVIII століття. Згадаймо мозаїку Михайла Ломоносова «Полтавські баталії». І. Айвазовському належить першість у морському батальному живописі. Страшну правду про війну привніс у батальний живопис В. Верещагін. Він перший серед художників-баталістів спрямував свій пензель на викриття мілітаризму.

Радянські митці-баталісти винесли на перший план своїх творів образ воїна-патріота, його мужність. До батальних творів належать і панорами, неперевершеним майстром яких був Ф. Рубо. Це він створив усесвітньовідому «Бородинську панораму» в Москві.

БАРЕЛЬЄФ. У перекладі з французької — низький рельєф. Це — вид скульптури, в якому випукла частина зображення (людини, побутової чи батальної сцени, архітектурної споруди, портрета чи орнамента) виступає над площиною фону не більше, ніж на половину свого об'єму.

Барельєфом часто оздоблюють архітектурні споруди, постаменти для

пам'ятників, меморіальні дошки, стели, медалі, монети тощо. Як складова пам'ятника, тріумфальної арки чи медалі, барельєф стає ще одним компонентом декору.

Первоцвіт весни

Тільки-но відквітує ліщина і зігріється звільнена від снігу земля, з-під торішнього опалого листя витикаються численні стебельця анемони дібровної, створюючи на цілий місяць суцільний мальовничий килим у листяних та мішаних лісах, серед чагарників, на лісових галявинах Полісся, Карпат, Прикарпаття, Поділля й Лісостепу. Чарівний, неповторний аромат весняного лісу створюють саме анемони вкупі з набубнявілими бруньками берези.

Анемона привертає увагу кожного, хто побуває у лісі в пору її цвітіння. І тисячі рослин зривають люди, складаючи букети. Цього робити не слід, бо анемона для букетів непридатна: гине дуже швидко. Отже, марно знищується безліч рослин. Тож не глуміться, люди, над анемоною: насолоджуйтеся, не зриваючи її!

Анемона — не тільки гарний первоцвіт. Мало хто знає, що вона — й цілюща трава, багата на біологічно активні речовини. Вся рослина містить гостру на смак камфору — анемонол, при розпаді якого виділяється анемонін. Він є добрим болетамуючим і протиспазматичним засобом. Окрім того, в рослині є ще сапоніни, вітамін С (у листі — 75, у квітках — 120 міліграм-процентів), протоанемонін. Останній — речовина отруйна, про що відомо давно, проте про його бактерицидну й фунгіцидну дію дізналися недавно. Він вбиває хвороботворні стафілококи в розведенні 1:6 000 000, знищує й інші бактерії та плісняві гриби.

Любця, любчику, любець...

Якої поезії і водночас надії сповнені ці пестливі звертання закоханих до любистка — його ж-бо вважали приворотним зіллям, оспівували в піснях про нещасливе кохання, сподівалися з його допомогою причарувати, привернути до себе обранця чи обраницю. Тим часом любисток-трава успішно слугував і цілком земним, буденним справам: у ньому купали немовлят, молоді дівчата мили ним волосся, щоб було гарне і блискуче. Лікували ним нервові, шлункові хвороби, серце, водянку, незагойні рани, висипи на шкірі, випадіння волосся і шкіру на голові — усього й не перелічиш. А заразом і хату прикрашали — надто вже він духмяний. Не знайдете у селі подвір'я, де б не вивищувалося дудчасте стебло, увінчане о літній порі зонтиками з дрібних золотавих квіточок.

Та подивімося, як-то кажуть, у корінь — саме тут, у м'ясистому галузистому кореневищі нагромаджуються ефірна (близько одного процента) та жирна олія, цукор, крохмаль,

У ветеринарії ним лікують гнійні рани.

Листя анемони має слабкі наркотичні властивості і здавна використовується у народній медицині як потогінне та як засіб, що посилює діяльність нирок і легень. Вживають також від паралічу, болей у шлунку, при запізнілих місячних, подагрі, водянці, астмі, коклюші, рахіті, застарілому сифілісі. Свіже листя чи сік використовують проти головного лишаю.

Збирають надземну частину анемони під час цвітіння. Сушать у добре провітрюваному приміщенні чи в сушарці при температурі до 45°, розклавши тонким шаром. Зберігають у паперових коробках чи торбинках з тканини в сухому місці.

Анемона — рослина ще й медодайна і декоративна, легко дає махрові форми і використовується у квітництві.

Рідна сестра її — анемона жовтецева — відрізняється тим, що має жовті квітки, котрих на рослині буває одна-дві або три-чотири. Цілющі властивості має такі самі. Здебільшого рослини ростуть поруч, однак анемона дібровна переважає на півночі, а жовтецева тяжіє до півдня, де багаті грунти.

Григорій СМИК,
кандидат біологічних наук.

На грядці...

Часник особливої реклами не потребує. Існують достовірні відомості, що у країнах, де їдять багато часнику, злоякісні пухлини зустрічаються рідше. Щоправда, після його вживання треба позбутися різкого запаху: пожуйте свіжий корінець або листя петрушки, селери, плоди бобів, насіння анісу, навіть сухий корінь лепехи.

Масло або смалець з часником

До масла або смальцю додайте розтерту масу часнику. Цю суміш заправте сіллю та червоним перцем.

Часниковий соус

Розтерти часник, додаючи потроху жовток і олію, заправити сіллю, соком лимона, розвести невеликою кількістю холодної перевареної води. Соус має бути густим, як майонез. Подають до риби та м'яса.

1 головка часнику, 1 жовток, 200 г соняшникової олії, півлимона, сіль, перець.

Часниковий напій

Очистити 26 зубків часнику, розтерти їх у ступці. До цієї маси додати сік 3 лимонів, залити все літром холодної перевареної води. Через 2—3 дні пити двічі на день по чарці.

Часник із сиром

6 зубків часнику посипають сіллю і розтирають у ступці, додаючи невеличкими порціями олію (5 ст. ложок) та протертий крізь сито сир, червоний молотий перець, сік лимона. Старанно розмішують. Очищені й підсушені горіхи розтирають і потім змішують із сиром.

органічні кислоти, смоли, вітаміни та багато інших речовин, які зумовлюють цілющі властивості кореня, дуже гострого і пряного на смак, що нагадує селеру.

Тепер щодо харчової цінності приворотного зілля. Гіркувато-солодке його кореневище, висушене або свіже, є чудовою приправою. Зірваною під час цвітіння зеленню присмачують салати, супи, м'ясні страви з рисом, а засолюючи овочі, разом із зеленню кладуть і насіння — довгасті двосім'янки. Розповідаючи про цілющий корінь любистку, звертаємо вашу увагу, шановні читачі, ось на що: вагітним жінка і людям, що хворіють на нирки, любисток уживати не можна ні як ліки, ні як присмаку.

Викопують кореневище восени. Найбільш кондиційним вважають дво-трирічний корінь. Для лікувальних цілей його висушують, а потім подрібнюють на порошок. А от із свіжих коренів любистку варять варення, готують цукати. Годяться для приготування цукатів і дрібно нарізані на кільця молоді стебла. Візьміть на замітоцку: коріння беруть тільки з тих рослин, з яких не зривали листя.

Ми ведемо мову про любисток, як про доброго супутника людей, що жили на українській землі ще за сивої давнини, і навіть не підозрюємо, що рослина ця — жителька гір і походить з Півдня Європи. Колись, дуже давно, завезли її торговці пряношами у наші краї як гостру запашну присмаку. Кавказькі народи, до слова, присмачують корінням любистку деякі свої національні страви для надання їм пікантності й гостроти. І в нашій українській кухні, як бачимо, не цураються оспіваного народом і поетами зілля.

Розмножують любисток кількома способами. Отже, обирайте найзручніший — насінням, діленням куща, кореневими живцями. Останній — найбільш ефективний, бо живці швидко вкорінюються, якщо їх тричі полити з інтервалом у п'ять-сім днів, добре перезимовують і вже наступного сезону дають урожай. Сіють дуже рано навесні, прямо у відкритий грунт вже при температурі повітря сім-вісім градусів. Доглядають так само, як і решту багаторічників — розпушують грунт, виполюють бур'яни, підживлюють. А втім, любисток невибагливий, частенько росте й сам по собі.

Світлана СЛАВІНА.

Психологічний практикум для жінок

	Так	Ні
1. Ніколи б не зрадила коханого	5	0
2. Час від часу відчуваю напади люті	3	0
3. Залюбки купляю різні речі, навіть якщо не користуватимуся ними	3	0
4. Мені притаманне дуже розвинене почуття власної гідності	0	3
5. Не думаю постійно про те, що мій чоловік (наречений) здатен закохатися в іншу жінку	0	2
6. Можу щиро сказати, що я не задавака	4	10
7. Викидаю геть усе немодне вбрання	3	0
8. Жінка повинна бути насамперед привабливою	2	0
9. Навіть один «стрибок убік» вважаю непристойним	4	0
10. Дедалі частіше відчуваю страх перед майбутнім	1	0
11. Навіть серед незнайомих людей умію (можу) поводити себе незалежно	0	3
12. Мене ніколи не дратує те, що мій чоловік (наречений, друг) звертає увагу на привабливу жінку	0	2
13. Полюбляю фільми про кохання зі щасливим кінцем	3	0
14. Серед друзів і знайомих граю першу скрипку	2	0
15. Безліч разів допитуюсь у чоловіка (нареченого), кого він кохав, перш ніж зустріти мене	2	0
16. Не вмію смоктати цукерки, одразу ж їх з'їдаю	3	0

Підсумуємо тепер очки.

12 і менше: Ви геть позбавлені ревнощів, від чого, між іншим, аж ніяк не в захопленні ваш партнер, який почувається мало не скривдженим вашою байдужістю.

На думку ваших друзів, поняття «ревнощі» вам знайоме лише з чуток. Принцип, яким керуєтесь, звучить приблизно так: «Хто мені не вірить, той кривдить сам себе».

Флірт або «стрибок убік» вашого партнера сприймаєте спокійно за умови, якщо його поведінка не виходить за межі пристойності.

А може, ви тому позбавлені ревнощів, що ніколи по-справжньому не кохали?

Від 13 до 24 очок: Ви добре знаєте собі ціну, що дає вам змогу поблажливо ставитися навіть до такої ситуації, коли ваш партнер ладен захопитися іншою жінкою. З такою людиною, як ви, можна легко порозумітися. Ви не ставитесь до партнера, як до своєї власності, отже, не тримаєте його біля себе за будь-яку ціну.

Від 25 до 36 очок: Ревнощі у вашому житті — проблема чимала. Коли кількість набраних вами очок наближається до 36, це означає, що ревнощі негативно позначаються на сімейних стосунках. Намагайтеся здолати себе, бо ваші ревнощі у більшості випадків просто необгрунтовані, і ви самі своєю поведінкою можете спровокувати партнера на зраду.

Від 37 до 45 очок: Ви настільки ревниві, що життя з вами може перетворитися на справжнє пекло. Незначне непорозуміння викликає вашу недовіру і підозру. Ви повинні для власної користі зрозуміти, що закон власності стосовно іншої людини має свої межі. Надмірні ревнощі найчастіше є свідченням хворобливого гонору, надмірної агресивності або комплексу неповноцінності.

Резонанс

Спасибі за увагу, але...

У першому номері нашого журналу вміщено два відгуки на статтю «Вони «бачать» крізь землю» (№ 4 за 89 р.). Редакція вдячна Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти УРСР за те, що воно попросило вчених оцінити пропозиції автора щодо вивчення феномену біолокації.

Нагадаємо — при цьому член-кореспондент АН УРСР, зав. кафедрою оптики КДУ М. У. Білий і кандидат біологічних наук, зав. лабораторією фізіологічної кібернетики та ергономіки кафедри фізіології людини і тварин Ю. П. Горго дотримувалися думки,— біолокацію треба вивчати. Правда тоді, як фізик М. У. Білий, хоч і запропонував для обгрунтування БЛЕ (біолокаційного ефекту) теми спецкурсів, але був проти факультативного вивчення цього явища, біолог Ю. П. Горго зайняв рішучішу позицію. Він вважав, що читання згаданого факультативу студентам геологічного та географічного факультетів КДУ просто необхідне.

Ще далі (і, до речі, з власної ініціативи) пішли педагоги Київського геологорозвідувального технікуму: вони, як ми вже повідомляли, з 1989/1990 навчального року просто запровадили факультативне викладання цього екзотичного предмета. Нарешті!

Але яке ж було наше здивування, коли згодом на запит редакції з Томського політехнічного відповіли, що тут, у ТПІ, курс з біолокації читають студентам давно. Виходить те, за що (не без допомоги журналу) українські науковці лише беруться, те, що дехто з наших шановних фізиків називає «єресю», у Сибіру давно стало науковою й педагогічною нормою. Чому ж тут більше дивуватися — дослідницькому консерватизмові чи печерній міжгалузевій поінформованості? До речі, на пропозицію автора статті «промацати» теорію біолокації у Президії АН УРСР сказали: такими проблемами тут не займаються. Так що честь і слава член-кореспонденту АН УРСР М. У. Білому, який зважився на розробку того, перед чим спасувала академія.

М. І. КОСТОМАРОВ

XI
Малоросійський гетьман Зіновій-Богдан Хмельницький

Слідом за тим нагодився у польський табір татарин з листом від кримського государя. Іслам-Гірей зичив польському королю щастя й здоров'я, висловлював жаль за тим, що король не сповістив його про свій вступ на престол і писав так: «Ти моє царство ні у що поставив і мене за людину не уважив; тому ми прийшли зимувати в твої улуси, і з волі Господа Бога залишаємося у тебе в гостях. Коли тобі бажано поговорити з нами, то вишли свого канцлера, а я вишлю свого». Прислав королю листа і Хмельницький, запевняв, що він аж ніяк не бунтівник і тільки тому вдався до великого хана кримського, аби повернути собі милість короля. «Вашій величності,— писав Хмельницький,— бажано було призначити замість мене гетьманом козацьким пана Забузького; будьте ласкаві відрядити його у військо; я одразу віддам йому булаву і знамено. Я з військом запорозьким, коли обирали вас, зичив і тепер зичу, аби ви були могутнішим королем, аніж блаженної пам'яті брат ваш».

Важко сказати, що було причиною такого раптового зупину битви. Український літопис того часу твердить, що Хмельницький не хотів віддавати християнського государя у бусурманську неволю; поляки приписують це діло головним чином хану.

Передусім було укладено договір з ханом. За цим договором польський король зобов'язався платити кримському хану 90 тисяч золотих щороку і понад те дати 200 тисяч золотих водночас. Татари називали це даниною; поляки ображались і казали, що то «не дань, а подарунок». Татари відповідали: «однаково, як не називайте данню чи дарунком, аби були гроші».

Потім було укладено договір з козаками. Війська козацького покладено було 40 тисяч з правом брати їх з королівських та шляхетських маєтків на терені Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств (нинішні губернії: Київська, Полтавська, Чернігівська і частина Подільської). На терені, де житимуть козаки, не дозволяється квартирувати коронному війську і мешкати іудеям: всі посади й чини в означених воєводствах надаватимуться тільки православним; єзуїтам не дозволяється мешкати в Києві та інших містах, де будуть руські школи; київський митрополит засідатиме в сенаті; а про знищення унії як у Королівстві Польському, так і у Великому Князівстві Литовському, буде зроблено сеймову постанову. Обіцяно всім цілковиту амністію за все минуле.

Після укладання договору Хмельницький 10 серпня (20 н. ст.) був допущений до короля (взявши проте заложників на той час, коли вирушить у польський табір). Він тримав себе з гідністю, говорив хоч поштиво, але сміливо, виклав у стислій формі насильства й кривди, що були завдані польськими панам і довели народ до повстання. «Терпіння наше вичерпалось,— сказав Хмельницький,— ми змушені були покликати чужоземців проти шляхетства. Не можна осуджувати нас за те, що ми захищали наше життя і наші набутки! І худоба буцається, коли її мучать!»

Литовський підканцлер Сапега від імені короля, що був тут же присутній, оголосив йому забуття всього минулого.

Мирний договір звільнив решту війська, що гибіло від голоду під Збаражем. Слідом за тим було дано наказа припинити війну і в Білорусії. Повстання набуло в цій країні вже тоді неабияких розмірів, коли туди прибули з козаками два верховоди: Подобайло і Кречовський. Вони встигли підняти кілька десятків тисяч хлопів, але польський литовський гетьман Радзивілл після впертого з їхнього боку супротиву розгромив їхні зосередження неподалік Річиці. Поранений Кречовський потрапив у полон і, щоб не дістатися на поталу переможцеві, розбив собі голову об воза, на якому його везли вороги.

Якийсь час після укладання миру панував загальний тріумф, епоха небувалої народної слави. Скоро опам'яталися руські люди, прийшли до тями від шалу перемоги; настали для них знову дні скорботи, турбот і біди. Весь минулий рік поселяни не орали поля, перебуваючи в лавах козацького війська; багато набрали вони здобичі, але доводилося все це

Продовження. Початок у № 2 за ц. р.

дешево спродувати московським і турецьким купцям; хліб піднявся в ціні; тяжко стало бідним. Але то був початок скрути: тільки квіточки, як-то мовиться. З'ясувалось, що Хмельницький не так вже й добродійно для народу влаштував його справу і що Зборівський договір за своїм змістом абсолютно унеможливлював його додержання як руськими, так і поляками; обидві сторони мусили його порушити.

За дією Зборівського договору, митрополит Сильвестр Косів прибув у Варшаву посісти своє почесне місце в сенаті. Але римсько-католицькі духівники почали ремствувати і заявили, що самі полишать сенат, якщо поряд із ними буде допущено схизматика, ворога апостольської столиці. Митрополит мусив вертатися додому. Ще менш можливим було знищення унії. Король 12 січня видав грамоту, яка утверджувала права православної церкви і недоторканність церковних та монастирських маєтків; відомству київського митрополита повертались єпархії: луцька, холмська і вітебська, об'єднана з мстиславською. Дозволялося відбудовувати православні церкви; під нагляд руського духівництва віддавали школи, друкарні і цензуру духовних книжок. Ця грамота короля Яна-Казимира могла мати обмаль сили, як і ті, що ними наділив православну церкву король Владислав. Поки існувала унія, православна церква не могла бути вільна.

Права, надані руському народові Зборівським договором, не могли задовольнити народ. Можна сказати, що договір той був би слушний, якби укладено його було років двадцять раніше; але умови, в які поставила руський народ сцена недавніх буремних подій, не відповідали статтям цього договору. Відповідно до Зборівського договору Хмельницький розпочав складати реєстр козацького війська; треба було записати в нього сорок тисяч козаків. Хмельницький записав туди на кілька тисяч більше, аніж треба було. Кожен козак вступав у козацтво зі своєю родиною. Гетьман набирав козаків переважно з маєтків Вишневецького і Конецпольського. Разом з козаком відходила від пана і земельна ділянка, яку займав і обробляв козак. Хмельницький забирав у панів цілі волості під приводом, що пани захопили коронні володіння, і віддавав їх генеральній старшині та полковим чиновникам. Таким чином на майбутній час утворився клас рангових маєтків, що ними володіли козацькі чиновники, поки мали свій чин. Для гетьманського чина — на булаву, як відзначалось,— віддано було королем чигиринське староство. Крім нього, Хмельницький захопив собі багате містечко Мліїв, яке давало його колишньому власникові Конецпольському до двохсот тисяч талерів прибутку. Кожен козак був самостійний власник своєї ділянки, мусив був за те нести військову службу і був звільнений від усіляких інших повинностей і поборів. Козаки поділені були на полки: всіх полків 1650 року було зареєстровано шістнадцять*, (і кожен полк означав край з полковим містом та сотенними містами і селами. В містах (Брацлаві, Вінниці, Черкасах, Василькові, Овручі, Києві,

* 1) Брацлавський, під начальством Данила Нечая, в нинішніх повітах: Могилівському, Ямпільському, значній частині Вінницького та Брацлавського повітів. У його складі — двадцять одна сотня. 2) Уманський, під начальством Йосипа Глуха, в нинішньому повіті Уманському, у східній частині Гайсинського і Липовецького та західній частині Звенигородського. Ця земля мала назву Уманщина. В ньому було тринадцять сотень. Умань була його полковим містом. 3) Кальницький, під начальством Івана Федоренка, в нинішньому повіті Липовецькому, в північній частині Брацлавського, в північно-східній Вінницького, у західній частині Таращанського і в південній половині Махновського. Усіх сотень було в ньому вісімнадцять. 4) Чигиринський, під начальством Якубовича-Вешняка, в нинішніх повітах: Чигиринському, Звенигородському і в західній частині Кременчуцького. В ньому було вісімнадцять сотень. 5) Корсунський, під начальством Лук'яна Мозири, в нинішніх повітах Таращанському і Канівському. Його головним містом був Корсунь, відбудований після пожежі. В цьому полку було дев'ятнадцять сотень. 6) Черкаський, під начальством Яська Воронченка, в нинішньому Черкаському повіті і в західній частині Золотоніського. В ньому було дев'ятнадцять сотень з полковим містом Черкаси. 7) Канівський, під начальством Семена Савича, обіймав правий берег Дніпра, повіт Канівський і південну частину Київського, з полковим містом Каневом; в ньому було п'ятнадцять сотень. 8) Київський, під начальством Антона Ждановича, обіймав більшу частину Київського повіту, східну частину Васильківського, Радомишльський, Овруцький повіти й західну частину Остерського. Його полкове місто Київ. Усього сотень було сімнадцять. 9) Білоцерківський, під начальством Михайла Громики, в повітах: Сквирському, в західній частині Васильківського і в північній — Таращанського. Містечко Біла Церква було його полковим містом. 10) Кропивинський, під начальством Філона Джеджалика, обіймав землі у східній частині Золотоніського повіту, в західній частині Лубенського, у східній частині Пирятинського. Полковим містом його була Кропивна. Всіх сотень налічувалося у ньому одинадцять. 11) Переяславський, під начальством Федора Лободи, на лівому боці вздовж Дніпра, в нинішніх повітах: Переяславському, Остерському і південній половині Козелецького. Всіх сотень було вісімнадцять: полковим містом був Переяслав. 12) Прилуцький, під начальством Тимофія Носача, в теперішньому Прилуцькому повіті, захоплював невелику частину Ніжинського. В ньому було дев'ятнадцять сотень. 13) Миргородський, під начальством Матвія Гладкого, в теперішніх повітах: Миргородському, східній частині Лубенського, в Лохвицькому, Роменському, Хорольському. В ньому було шістнадцять сотень. 14) Полтавський, під начальством Мартина Пушкаренка, в теперішніх повітах: Полтавському, Гадяцькому, Зіньківському та Кобиляцькому. В ньому налічувалося сімнадцять сотень. 15) Ніжинський, під начальством Прокопа Шумейки, в теперішніх повітах: Ніжинському та Козелецькому. Всіх сотень у ньому було дев'ять. 16) Чернігівський, під начальством Мартина Небаби, в повітах: Чернігівському, Борзенському, Сосницькому, Конотопському. Сотень було шість.

Переяславі, Острі, Ніжині, Мглині, Чернігові, Почепі, Козельці, Новгород-Сіверську, Стародубі) залишено було колишнє Магдебурзьке право для міщан, з общинним самоврядуванням та власним самосудом, з поділом ремісників за їхніми заняттями на цехи, з наданням цехам права на свої герби та печатки.

Решта ж народонаселення під ім'ям «поспільства» мусила знову йти під владу панів. У цьому полягала кричуща несправедливість. Усе народонаселення було покликане до боротьби за спільну свободу; всі однаково брали участь у цій боротьбі; а тепер з'ясувалося, що вони боролись і проливали кров лише для якихось сорока тисяч обраних, самі ж мусили вертатися в колишню неволю. Закінчивши реєстрування, Хмельницький дозволив власникам повертатися в свої маєтки, і наказував усім, хто не увійшов до реєстру, коритися панам під загрозою смертної кари. Водночас король видав універсала до всіх жителів України, в якому сповіщав про те, що коли хлопи бунтуватимуть проти власників, коронне військо вкупі із запорозьким приборкуватиме їх. Щойно почув про це народ, спалахнуло загальне заворушення. «Як! — кричав народ: — де обіцянка гетьмана? Хіба ми не всі були козаками!» Власники, щойно вступивши в свої володіння, змушені були знову тікати з них, а декому довелося заплатити й власним життям. Втікачі скупчились у Києві під заступництво Адама Кисіля, що його зроблено було київським воєводою. І мало не гинули від голоду, який сягнув жахливих розмірів. Багаті пани почали приїжджати у свої маєтки з командами, вишукувати заводіїв колишнього бунту й карати їх. Де тільки пани відчували силу, там вони з непокірними хлопами чинили жорстоко: відрізували їм вуха, виривали ніздрі, виколювали очі тощо. Хмельницький на скарги власників вішав, садовив на кіл непокірних. Хлопи, зі свого боку, де тільки було можливо, палили панські садиби, вбивали, мордували власників. Жителі берегів Бугу й Дністра вирізнялись серед усіх шаленством та відвагою*.

Самі реєстрові козаки були невдоволені виключністю своїх привілеїв. Коли Хмельницький у перших числах березня 1650 року зібрав у Переяславі козаків на генеральну раду, щоб затвердити реєстр, то, за власним його визнанням, мав велику скруту.

Після цієї ради Хмельницький вирушив до Києва для ради з Кисілем і лаштувався вже було обідати в замку, як несподівано озброєний натовп поспільства кинувся з шаленими вигуками на замок, люди волали, що пора поквитатися з Кисілем. Хмельницький безстрашно вийшов до народу, присягався, що Кисіль ніякий не зрадник і обіцяв не пускати панів у їхні маєтки. Натовп цього разу послухався, але після того Хмельницький сказав Кисілеві так: «Пани підманули мене; на їхнє прохання я погодився на такий договір, якого в жодному разі не можу виконати. Самі посудіть: сорок тисяч козаків,— а з рештою що я робитиму? Вони мене вб'ють, а на поляків таки піднімуться». З огляду на народне заворушення Хмельницький дозволив іти в козаки кожному під тим приводом, що, опріч реєстрових, можуть бути ще охочі козаки, а тим часом відправив посольство до короля: нагадував, що треба знищити унію, і просив, щоб пани прибували в свої маєтки не інакше, як без військових команд.

Бідніші землевласники вирішили скоритися долі. Хлопи збирались на сходки й ухвалювали, як їм жити з панами. У Немирові на такій сходці отаман Куйка подав таку раду. «Дамо своєму панові плуга волів* та чотири міри солоду. Досить з нього, аби не вмерти з голоду!» В інших місцях хлопи домовлялись давати панам «поклони» на великі свята, але відмовлялись від будь-якої панщини. Найбагатші пани не діставали ані шеляга з величезних маєтків. Шляхтичі самі взялися за польові роботи. «Не було села,— свідчить сучасний польський історик-віршописець Твардовський,— де бідний шляхтич міг би дихати вільно. Ледь хто погарячкує — одразу бунт, а сорок тисяч реєстрових, наче горох з мішка, розсипавшись по Україні, чинили страшний для нас шурхіт».

Гетьманові дуже бажалося втягнути Московську Державу у війну з Польщею. Після Зборівського договору він був дуже засмучений відмовою царя допомогти йому. Коли приїхав до нього гонець обговорювати прикордонні справи, Хмельницький, за своїм звичаєм, стриманий у тверезому стані і відвертий у п'яному, бувши тоді напідпитку, виголосив таке:

«Що ви мені про дуб'я та зарубки торочите? от піду я, потрощу Москву і всю Московську Державу; та й той, хто у вас на Москві сидить, від мене не відсидиться: чому не дав він нам допомоги на поляків ратними людьми?»

Козаки говорили великоруським гінцям таке:

«Ми підемо на вас із кримцями. Буде у нас з вами, москалі, велика війна за те,

* За відомостями малоросійського літопису брацлавський полковник Нечай вирізнявся сміливістю і заступився за народ. «Ти що осліп,— казав він гетьманові,— не бачиш, що ляхи обманюють тебе і хочуть посварити з вірним народом?»

* Плуг волів у малоросіян — три пари волів.

що нам від вас на поляків допомоги не було».

Московський уряд зрозумів, що коли він не буде заодно з Хмельницьким, то наживе собі в Хмельницькому ворога, і розпочав, за висловом того часу, «чіплятися до Польщі». В липні 1650 року приїхав до Варшави послом Гаврило Пушкін зі скаргою на те, що, по-перше, в деяких офіційних паперах не точно було написано царський титул, а по-друге, на те, що в Польщі друкувалися «безчесні книжки», в яких з неповагою говорилося про царя і московський народ. Так, наприклад, між іншим в латинській історії Владислава IV, написаній Вассенбергом, було сказано: «Москвитяни тільки на ім'я християни, а по ділах і звичаях гірші будь-яких варварів; ми їх часто долали, побивали і кращу частину їх підкорили своїй владі». Московський посол вимагав, аби всі «безчесні книги» було зібрано й спалено; щоб не тільки ті, що писали їх, а й власники друкарень, де їх надруковано, складачі й друкарі і самі власники маєтків, де містяться друкарні, були страчені. «З таких вимог,— сказали сенатори послові,— ми бачимо, що його царська величність шукає приводу до війни; кілька рядків, якими согрішили літератори, не дають приводу до розірвання миру. Чи ж варто через те проливати кров!»

Московське посольство наполягало на своєму. Кілька книг було спалено в їхній присутності; але це їх не вдовольнило. Вони поїхали, сказавши останнє слово, що тільки покарання творців «безчесних книжок» і людей, які писали царський титул з пропусками, може уберегти Польщу від розриву з Московською Державою.

Тим часом Хмельницький, заприязнившись з кримським ханом, відправив козаків з татарами на Молдавію мстити молдавському господареві Василю Лупулу за те, що останній не хотів виконувати своєї обіцянки віддати дочку за сина Хмельницького. Козаки й татари так настрахали молдавського господаря, що він попросив миру й союзу. Під час цього походу коронний гетьман Потоцький, повернувшись з кримського полону, розташувався на Поділлі. Він не наважувався допомагати молдавському господареві, але почав приборкувати подільських хлопів, які утворили тоді зграї під назвою «левенців» і вели відкриту війну з коронними жовнірами. Польський загін під началом Кондратського розгромив їх і привів до Потоцького головного їхнього верховоду Мудренка з двадцятьма іншими отаманами. Потоцький наказав спотворити їх і відпустити, аби вони наганяли страх на кожного, хто не схоче коритися панам. Цих покалічених привели до Хмельницького. Хмельницький відправив до Потоцького полковника Кравченка.

— Чи ти ще не упився нашою кров'ю, пане гетьмане,— сказав Потоцькому Кравченко. — Навіщо порушуєш договір? Навіщо переходиш за межу козацьку землю, коли не чути ворога?

— Земля ніколи не була козацька,— вигукнув розлючений Потоцький, схопившись навіть за шаблю. — Земля належить Речі Посполитій. Маю право стояти і на межі, і за межею.

— Річ Посполита,— сказав Кравченко,— може покластися на козаків: ми захищаємо вітчизну.

— Які ви захисники,— сказав Потоцький,— коли чините насильство шляхетству — змушуєте власників тікати зі своїх маєтків?

— А навіщо пани мордують і утискують народ? — сказав Кравченко. — Власники повинні лагідно і сумирно поводитися з поселянами, бо вони, хоч і піддані ваші, а в ярмо шиї класти не стануть.

Після цієї гострої розмови коронний гетьман Потоцький доповідав королю, що Хмельницький обдурює поляків і полякам залишається напасти на Хмельницького й знищити козацтво.

Передбачаючи, що війна неминуча, Хмельницький почав готувати собі союзників: зноситися з Туреччиною, з седмиградським королем Ракочі, переконував їх діяти вкупі проти Польщі, нарешті, увійшов у зносини зі Швецією.

Ці зносини стали відомі у Варшаві. Король наприкінці 1650 року видав універсал для попередніх сеймиків; король сповіщав у ньому все польське шляхетство, що Хмельницький чинить лихе супроти Речі Посполитої, що в Україні чернь шаленствує супроти шляхетства, що наступної весни треба чекати війни з козаками.

У грудні зібрався сейм. Хмельницький відрядив на нього депутатів Маркевича, Гурського і Дорошенка. Вони привезли вимогу: по-перше, знищити унію; по-друге, щоб найзнатніші чини Польської держави затвердили присягою Зборівський договір; по-третє, щоб чотири найзнатніші пана: Вишневецький, Конецпольський, Любомирський і коронний обозний Калиновський, залишалися заложниками миру й жили в своїх українських маєтках без двірні та асистенції; по-четверте, щоб руському народові не чинилося жодних утисків від панів — духовних та світських.

Ця вимога викликала надзвичайну

тривогу як у сенаті, так і між послами. Адам Кисіль почав було доводити, що поляки справді зобов'язані знищити унію, вважаючи, що тоді й самі православні підтримуватимуть Річ Посполиту. Але заява Кисіля ще дужче занепокоїла поляків. Вони заволали: «як козел не стане бараном, так і схизматик не буде щирим захисником католиків та шляхетських вольностей, будучи однієї віри з бунтівниками-хлопами. Як і для схизматиків, для дурного хлопства не дозволяти шляхті вірити, як велить Дух святий, а хай вірить, як диктує п'яна, божевільна голова Хмельницького! Ось який показався він, доктор дияволової академії, хлоп, нещодавно випущений на волю! Хоче відібрати у поляків віру святу! Їм не подобається слово «унія», а нам не подобається слово «схизма». Хай зречуться свого божевільного схизматичного вчення, хай об'єднаються із західною церквою і назвуться правовірними».

Такий був голос усієї католицької і шляхетської Польщі того часу. Домагання руських знищити унію зачепило релігійну струну польського серця. 24 грудня війна була вирішена одностайно. Поклали зібрати посполите рушення і встановити тимчасовий податок для сплати регулярному війську.

Втім, козацькі депутати дістали шляхетське достоїнство.

Ворожі дії розпочалися в лютому 1651 року, невдалі для козаків*.

Тим часом уся Польща озброїлась. Папський легат привіз королю первосвященницьке благословіння, мантію і освячений меч, а королеві — золоту троянду. Цим не зовсім був вдоволений король, бо папа не прислав йому грошей, яких він просив; але коли король обнародував, що святий отець благословляє тих, що йдуть на бій і посилає відпущення гріхів, то це дуже надихнуло поляків. Король призначив соборне місце під Сокалем і прибув туди в травні.

Серед козаків також панувало релігійне збудження. Приїхав до них із Греції корінфський митрополит Іоасаф. Він переперезав Хмельницького мечем, освяченим на самому гробі Господньому. Сам константинопольський патріарх прислав Хмельницькому грамоту, в якій схвалював війну, розв'язану проти ворогів православ'я. Але цього року в Хмельницького було менше війська, аніж раніше. За ним уже менше було тієї моральної сили, яку він раніше мав в очах народу; хлопи перестали довіряти йому за потурання панам, за страту бунтівників. Союз з татарами не до душі був народові, бо ці союзники, вступаючи на руську землю під маркою дружби, забирали в полон жінок і дітей. Багато реєстрованих козаків користуючись своїми правами, воліли за краще йти на турків. Були навіть і такі, хоч і небагато, які запропонували свої послуги полякам. До того ж Хмельницький мав підставу побоюватися вторгнення литовського війська і мусив був залишити частину війська на північному кордоні, чим розпорошував свої сили.

Хмельницький довго чекав хана і дав час своїм ворогам зібратися. Рушивши на Волинь, він стояв під Збаражем, не наважуючись один нападати на короля; а тим часом в його таборі почались хвороби, отож козаки водночас вивезли зі свого табору двісті шістдесят возів з хворими та померлими.

Простоявши кілька днів під Сокалем, поляки перенесли свій табір на річку Стир і обрали велике поле під Берестечком. Хмельницький, все ще чекаючи хана, прогаяв слушний час для нападу на ворога, коли поляки проходили багнистими місцями і переправлялись через річку Стир. Іслам-Гірей прибув, нарешті, зі своєю ордою, але цього разу кримський хан йшов на війну нехіть, тільки за наказом турецького султана. Йому не вигідно було порушувати Зборівський договір; йому бажалося, навпаки, йти війною на Москву, з якою, на його досаду, Хмельницький дружив. Між татарськими беями були вороги, недоброзичливці Хмельницького*. 19 червня (29 нов. ст.) появились козаки й татари у видноті польського війська. 20 червня, о другій годині пополудні, розпочалася битва; і раптом хан стрімко кинувся тікати; за ним побігли всі його мурзи та беї. Ця втеча до того вразила всіх татар, що вони, не будучи ніким переслідувані, покидали в нестямі свої гарби з жінками й дітьми, хворих і навіть мертвих всупереч алкорану, який забороняє залишати правовірних без поховання. Хмельницький доручив командування полковникові Джеджалику, а сам погнався за ханом, сподіваючись зупинити його. Хан зупинившись за три версти від поля битви, сказав Хмельницькому: «На нас на всіх напав переляк. Татари битися не будуть. Залишся зі мною, поміркуємо. Завтра я пошлю своїх людей допомагати коза-

* Коронний обозний, гетьман Калиновський в містечку Красному раптово напав на полковника Данила Нечая і розгромив його. Сам Нечай загинув у битві. Слідом за тим Калиновський поруйнував кілька подільських міст, але сам зазнав невдачі під Вінницею супроти полковника Богуна, який наказав поробити на кризі річки Бугу проруби і вкрити їх соломою. Поляки кинулись на лід і багато з них потонуло.

* Перед тим, як з'єднатися з Хмельницьким, Іслам-Гірей посилав до польського короля таємне посольство; невідомий зміст його згодом підозрювали, що тоді обіцяно було зрадити козаків.

кам». Але замість того наступного дня він рушив на Вишневець і потяг за собою Хмельницького. Писар Виговський поїхав просити хана звільнити Хмельницького; хан і його затримав. Таким чином, гетьман з писарем опинилися в полоні у хана.

Поляки зайняли все поле, де стояли татари, і почали відтісняти козаків. Джеджалик хоробро відбивав напади і відступив до річки Пляшової. Тут козаки скупчили свої вози в чотирикутник: з трьох боків зробили окопи, а з четвертого їхній табір захищало велике болото. Десять днів витримували вони ворожу стрілянину, вели з поляками переговори, але погоджувалися миритися з ними не інакше, як тільки на умовах Зборівського договору. Поляки знати того не хотіли, вимагали абсолютної скореності. Тим часом у руському таборі почалися розгубленість і безладдя. Начальство перейшло від Джеджалика до полковника Богуна. Між хлопами на сходках почали точитися балачки, мовляв, татари грабують наш край; видамо старшину королю і будемо вільні. Богун, почувши такі розмови, вирішив нашвидкуруч спорудити загату і відійти з козаками. Вночі з 28 на 29 червня козаки звозили на болото вози, кожухи, намети, контуші, мішки, спорудили ще три гатки і почали відходити загонами один за одним, непомітно ні для поляків, ні для гурту хлопів у своєму таборі. Вранці, 29 червня, коли руські почали снідати, враз хтось закричав: братці, всі полковники пішли! По всій масі прокотився навальний страх; усі кинулись врозсип; гатки не витримали, і люди почали тонути. Хлопи кидались вусібіч і зопалу стрімголов стрибали в річку. Поляки довго не могли збагнути в чім річ, і лише через якийсь час кинулись в козацький табір і почали добивати втікачів. Митрополит Іоасаф утримував втікачів і був убитий якимось польським шляхтичем. Королю принесли його облачення і освячений меч.

Після розгрому козацького табору король розпустив посполите рушення і поїхав до столиці, а регулярне (інакше кварцяне) військо рушило на Україну знищувати козацтво, як поляки сподівалися.

Хан протримав Хмельницького до кінця липня під Вишневцем і відпустив, очевидно, взявши в нього гроші у вигляді викупу, як повідомляють про те польські джерела. Хмельницький після свого звільнення поїхав прямо на Україну і, прибувши в містечко Паволоч, три дні й три ночі пив без просипу. Тут почали сходитися до нього полковники з рештками своїх пошарпаних полків. Але ніколи не виявляв Хмельницький такої присутності духу, такої мужності, невтомної діяльності і сили волі, як у той жахливий час. Народ хвилювався, звинувачував його. Серед народу було багато невдоволених за минуле потурання панам; гнівались на нього і за союз з татарами, які грабували край. У різних місцях збиралися бунтівні сходбища, на яких готувалися обрати іншого гетьмана. Хмельницький на Масловому броді став перед народним зборищем, заспокоїв натовп, запевнив, що не все ще втрачено, що справи виправляться; збирав, надихав народ, поповнював полки, знову зносився з ханом, який знову обіцяв Україні допомогу. Водночас Хмельницький і далі зносився з московським урядом; до нього безперестанку їздили різні піддячі і діти боярські; всім він говорив одне й те саме про бажання своє стати під високу руку православного государя. Але водночас він і погрожував Москві, кажучи, що коли цар не прийме його під свою руку, то козаки мимоволі підуть з поляками і кримцями на Московську Державу. В хвилини, коли гетьман, який любив випити, був під чаркою, він говорив гостро: «я до москалів з щирим серцем, а вони з мене сміються. Піду й розорю Москву гірше Польщі!» У ці дні, на подив поляків, Хмельницький знову женився: третя дружина його була Ганна Золотаренко; брат її поставлений був ніжинським полковником*.

Південно-руський народ, незважаючи на завданий удар і на нові силкування ворогів підкорити його, ладен був краще загинути, аніж повернутися у минуле поневолення. Козацькі полки швидко поповнювалися новими охочими; жителі поголовно озброювались через нестачу зброї — косами й ножами.

Польське військо вступило на Україну і натрапило на одностайний дужий опір. Жителі винищували запаси, палили власні будинки, безперестанку нападали на поляків окремими зграями, забирали в них вози, коней, псували дороги, ламали мости. Польське військо почало відчувати нестачу продовольства. Втративши у Паволочі нагло померлого кращого з польських воєначальників Ярему Вишневецького, поляки 13 серпня підійшли до містечка Триліси. Козаки, які засіли там під начальством хороброго сотника Олександренка, разом з жителями містечка, захищались до останнього і всі загинули; жінки билися поруч з чоловіками, а одна жінка вбила косою полковника Штрауса. Поляки за цей супротив вчинили шалену розправу: розсіявшись по навколишніх хуторах, винищували всіх руських людей, не

* За одними відомостями, друга дружина була вбита його сином Тимофієм, за другими — страчена ним самим за злочинний зв'язок з годинникарем, що пристав до нього 1648 р. під Львовом, а згодом був його домовим підскарбієм і обкрадав гетьмана. За третіми — він почув про її смерть у травні 1651 р. і тужив.

милуючи навіть немовлят. Зате зі свого боку руські люди з особливою лютістю мордували поляків, які потрапляли до них, та німців, які служили в польському війську. Привівши полонених кудись у ліс чи байрак, вони спершу для наруги пригощали їх вином та медом, вели з ними приязні розмови, а потім проколювали їх рожнами, здирали з живих шкіру тощо.

З північного боку насунула на Україну інша воєнна сила: верховода литовського війська Радзивілл послав загін проти Чернігівського полка, якому Хмельницький доручив охороняти кордон. Через необачність чернігівського полковника Небаби козаки зазнали поразки. Радзивілл зайняв Чернігів, а потім, в останніх числах липня, підступив до Києва. Київський полковник Жданович вийшов з міста, сподіваючись напасти на литовців, коли останні будуть у Києві. Литовці зайняли місто 6 серпня; козаки з двох боків: суходолом від Либеді і на кораблях по Дніпру, почали наближатися до міста. Тут київські міщани самі підпалили місто, щоб викликати в литовському війську розгубленість і тим допомогти козакам, які наступали на нього. Але корсунський полковник Мозира не послухався Ждановича, не на часі почав давати вогнем сигнали для тих, що пливли по Дніпру, і тим зіпсував план Ждановича. Литовців не вдалося захопити зненацька і вони відбили напад. Київ дуже постраждав від пожежі. Після цього Радзивілл зійшся з Потоцьким, і обидва війська, попередньо домовившись між собою, з обох протилежних боків, наприкінці серпня зійшлися під Білою Церквою, неподалік якої стояв із своїм військом Хмельницький.

Хмельницький запропонував мир. Становище козаків було незавидне. Але поляки з одного боку бачили відчай руського народу, здатного вести боротьбу на життя і на смерть; з другого — їм важко було добувати продовольство. Тому польські верховоди погодилися миритися і вислали на переговори з гетьманом і старшиною у білоцерківський замок комісаром Адама Кисіля з товаришами.

Народ довідався, що йдеться про скорочення козацтва і про звуження кордонів козацької землі. Натовп зібрався коло замку. Лунали шалені вигуки: «ти, гетьмане, ведеш трактати з ляхами і нас полишаєш, себе самого і старшину рятуєш, а нас знати не хочеш, віддаєш нас під нагаї, батоги, на палі та шибениці! Ні, перед тим, як до цього дійде,— і ти накладеш головою, і жоден лях звідси живим не вийде!» Вони хотіли схопити й убити комісарів. Хмельницький не злякався, вийшов до юрби, яка загрожувала йому шаблями й дубинками, умовляв, переконував, що послів чіпати не можна, і, нарешті, власноручно поклав своєю булавою кількох сміливців, що висунулися вперед*.

Рішучість Хмельницького і вплив, що його він ще мав, незважаючи на розходження з народними вимогами, втримали на якийсь час народ від подальшого вибуху. Переговори тривали не один день. Хмельницький посилав то один, то другий додаток; тим часом козаки чинили напади на польське військо; гетьман відговорювався тим, що це, мовляв, відбувається не за його бажанням. Хмельницькому небезпека загрожувала з обох боків. Він не наважувався на рішучу відчайдушну битву, бо не сподівався здобути перемогу; не наважувався й укласти мир, бо натовп ладен був, очевидно, розтерзати його за те. Так минув час до 16 вересня. А тоді почалася морова пошесть як у польському, так і в козацькому війську. Обставина ця прискорила укладення миру. За договором, що його в історії називають за місцем його укладення, Білоцерківським, у Хмельницького замість трьох воєводств у межах козацького кордону, залишилось одне київське, і через це звуження кордонів, козацьке реєстрове військо було зменшене до двадцяти тисяч. Шляхетство вступало в свої володіння з колишнім правом; жиди теж могли мешкати скрізь.

Після укладення договору Хмельницький відвідав своїх переможців і, за свідченням самих польських істориків, його хотіли було отруїти, але він здогадався, не пив запропонованого вина і верхи помчав у свій табір.

Само собою зрозуміло, що такий мир не триватиме довго. Жителі Південної Русі, не бажаючи залишатися у панському поневоленні, масово тікали в Московську Державу на слободи. Уже в минулі роки здійснювалися такі переселення і з'явилися слободи неподалік Рильська, Путивля, Білгорода. Того року переселялося незрівнянно більше людей. Перший приклад показали волинці. Козаки Острозького полку, що виник було під проводом Івана Дзинківського, заснували з царського дозволу на березі річки Тиха Сосна Острогозьк і перенесли із собою весь козацький устрій. Таким чином, виник перший слобідський полк. За ним малороси у великій кількості почали переселятися з берегів Дніпра, Бугу та інших місць у привільні південні степи Московської Держави. Вони спалювали свої хати й гумна, щоб не діставалося ворогам, укладали на вози

* Кисіль, їдучи з товаришами крізь лави руського полчища, вигукував: «Друзі мої, ми не ляхи; я руський, мої кості так само руські, як і ваші!» «Твої руські кості обросли польським м'ясом!» — відказували йому козаки.

майно й вирушали людними ватагами шукати нової України, де не було б ні ляхів, ані жидів. Загони польського війська заступили їм дорогу; українці пробивалися з рушницями і навіть гарматами на нове проживання. Тоді менш як за півроку виникло в прикордонних областях багато малоруських слобід, з яких деякі започали значні міста: так засновано було Суми, Корочу, Білопілля, Охтирку, Лебедин, Харків та інші. Поселенці обирали місця, по можливості, безпечні, і тому найчастіше поблизу боліт, які захищали б від раптових татарських нападів.

Щойно закінчилося реєстрування, литовське військо пішло в чернігівське воєводство, а частина коронного прийшла на лівий берег Дніпра з тим, щоб не пропускати переселенців у Московську Державу. Сам Хмельницький своїм універсалом забороняв народові подальші виселення і суворо наказував тим, хто не увійшов до реєстру, коритися панам.

Але руський народ не збирався коритися панам. Навесні 1652 року вся Україна вже палахкотіла у вогні. По Бугу і Дністру жителі полишали свої оселі, ховалися у байраках і лісах, гуртувались у зграї, нападали на поляків. На правому боці руський шляхтич Хмелецький збирав і підбурював невдоволених як проти поляків, так і проти самого гетьмана. На лівому — гуртував ополчення корсунський полковник Мозира, що його усунув Хмельницький. У миргородському полку полковник Гладкий пристав до народної змови проти розставлених польських жовнірів, і на Великдень усіх їх перебили. Таку ж різанину вчинили над литовцями неподалік Мглина та Стародуба. Коло Лубен бунтівні хлопи скинули з гетьманства Хмельницького і обрали своїм верховодою якогось Бугая.

Хмельницький не почувався безпечно у власному Чигирині. Народна громада, дійшовши відчаю, ладна була накинутись на нього і вбити. Гетьмана повсюди почали називати зрадником, який продав ляхам Україну. За такого становища Хмельницький дозволив записувати до реєстру понад визначене число. Польський воєначальник Калиновський дорікав йому за те. Хмельницький пояснював, що зробив таке розпорядження на користь самих поляків, бо інакше приборкати народ неможливо.

Проте, на вимогу короля Хмельницький підписав смертний вирок Гладкому, Хмелецькому та Мозирі; їм відрубали голови. Крім цих жертв, було здійснено ще кілька страт. Але скоро після того обставини обернулися так, що Хмельницький став знову заодно з народом.

Молдавський господар Василь Лупул обіцяв з 1650 року дочку свою Домну Локсандру за дружину Тимофію Хмельницькому, але через молодість нареченої просив відстрочки на рік. Потім він не тільки не хотів виконувати даної обіцянки, а ще й таємно шкодив Хмельницькому під час другої війни останнього з поляками. 1652 року Хмельницький нагадав господарю його обіцянку і відрядив сина свого з козаками до кордонів Молдавії, даючи знати цим, що коли господар не схоче виконувати даного слова добровільно, то змушений буде виконати його примусово.

Як твердять польські історики, Лупул сповістив верховоду польського війська Калиновського про те, що йому загрожує насильство, а Калиновський, розташувавши своє військо понад річкою Бугом, замислив перепинити шлях синові Хмельницького, який прямував на Молдавію.

Гетьман Хмельницький попередив Калиновського листовно, просив не чіпати Тимофія і відступитися з дороги, бо Тимофій їде собі женитися і не має ніяких ворожих замірів проти поляків — інакше не ручався, що козаки, яких він називав весільними боярами, утримаються від сварки і не сталося б порушення миру. Але Калиновський на зло Хмельницькому навмисне вчинив усупереч тій пересторозі і сам напав на Тимофія Хмельницького, який ішов не тільки з міцним козацьким загоном, а ще й у супроводі татарського Карача-мурзи з його ордою. Під час нападу руські хлопи, що були на роботі в польському обозі, підпалили навмисно сіно, виникла пожежа... Козаки й татари стиснули поляків і вщент розгромили. Калиновський поліг у битві. Поляки кинулися врозтіч, козаки та місцеві хлопи ганялися за ними, не слухали ніяких благань про пощаду і немилосердно вбивали, примовляючи: «ось вам за унію, ось вам за Берестечко, ось вам за ваші побори!» і т. п. Усе польське військо в кількості двадцяти тисяч загинуло в цій знаменитій битві, що її назвали за ім'ям урочища, де вона відбувалась, батозькою. Удар, завданий Польщі, був не легше корсунського. Тимофій Хмельницький щасливо досяг кордонів Молдавії, на прохання господаря залишив своє військо на кордоні, сам приїхав у Ясси і взяв шлюб з молдавською принцесою.

Таким чином, нещодавно укладений мир, тяжкий для Хмельницького, порушили самі поляки. Жовнірів, що стояли в інших місцях, було негайно вигнано.

Хмельницький сповістив короля про те, що сталося під Батогом, доводив, що виною всьому Калиновський, а про своїх козаків висловився так: «простіть їх, ваша величність, якщо вони, як люди веселі, далеко зайшли в своїй зухвалості». В Польщі це сприйняли як глум.

Польща не мала війська і мимоволі

мусила була відкласти воєнні дії до наступного року. Навесні 1653 року польський воєначальник Чарнецький, вдершись у Брацлавщину по березі Бугу, винищував села й містечка; поляки вирізували всіх підряд. За твердженнями їхніх же співвітчизників, не милували ані вродливої дівчини, ані вагітної жінки, ані немовлят. Хоробрий вінницький полковник Богун зупинив цей варварський набіг і змусив Чарнецького тікати.

Слідом за тим зібралося велике польське військо під Глинянами з наміром іти на Україну й остаточно розгромити її; а тим часом війна спалахнула і в іншому краї, в Молдавії. Там між Лупулом, тестем Тимофія Хмельницького, і Стефаном Гергицею, який купив собі в Константинополі право на господарство, точилася боротьба. Тимофій з козаками захищав тестя; угорці й поляки подали допомогу його ворогові з небажання, щоб родич і союзник Хмельницького володів Молдавією.

Гетьман Хмельницький звернувся знову до царя Олексія Михайловича, благав прийняти його з козаками під свою руку. Хоч цар цього разу все ще не дав згоди, але відповідав, що бере на себе посередництво примирити польського короля з Хмельницьким.

20 липня прибув до Польщі царський посланик боярин Рєпнін-Оболенський з товаришами, пригадав попередню вимогу про покарання осіб, які робили помилки в царському титулі, і оголосив, що цар простить винних у цьому, коли поляки зі свого боку помиряться з Хмельницьким на підставі Зборівського договору і знищать унію.

Пани на це відповідали, що знищити унію неможливо, що ця вимога дорівнює тому, якби поляки зажадали знищити в Московській Державі грецьку віру, що грецька віра ніколи не була переслідувана в Польщі, а з Хмельницьким вони не стануть миритися не тільки за Зборівським, а й навіть за Білоцерківським договором, і повернуть козаків у таке становище, в якому вони перебували до початку міжусобиці.

Тоді московський посол сказав, що коли так, то цар не буде більше посилати до Польщі послів, а велить писати про кривди польські і про порушення поляками мирного договору в усі навколишні держави і стоятиме за православну віру, за святі Божі церкви і за свою честь, як йому Бог поможе!

Поляки, розуміючи, що Хмельницький піде з військом на допомогу синові, який терпів скруту в Молдавії, рушили з військом на Поділля до Кам'янця. Король очолював військо. Поляки сподівалися перетнути шлях Хмельницькому, який збирався йти на Молдавію виручати сина; вирушаючи в похід, він сповістив царя, що поляки йдуть чинити наругу над вірою і святими церквами і додав: «турецький цар надіслав до нас в обоз у Борки свого посланця і запрошує до себе в підданство. Якщо ваша царська величність, не змилуєшся над православними християнами і не приймеш нас під свою високу руку, то іновірці умовлять нас, і ми чинитимемо їхню волю. А з польським королем у нас миру не буде нізащо».

Тесть Тимофіїв, Лупул, пішов з Молдавії, а Тимофій з тещею замкнулися в Сочавському замку. З Тимофієм були козаки. Величезне військо, що складалося з валахів, молдаван, прибічників Стефана Гергиці, угорців і поляків, обложили Сочаву. Обложені хоробро билися, чекаючи, що Хмельницький виручить їх. Але якось уламок дерева розбитого ядром воза смертельно поранив Тимофія в голову і в ногу; Тимофій помер. Козацький полковник Федоренко якийсь час ще давав відсіч, але голод змусив його здати фортецю. 9-го жовтня козаки вийшли з Сочавської фортеці, виговоривши собі вільний прохід на Україну з тілом Тимофія Хмельницького. Богдан Хмельницький зустрів по дорозі тіло сина, наказав везти його на поховання в Чигирин, а сам пішов на поляків.

До нього пристав тоді кримський хан. Поляки, вважаючи себе переможцями татар під Берестечком, перестали платити йому суму, ухвалену під Зборовом. Ханові запраглося повернути собі цей прибуток.

Вороги зустрілися на березі Дністра під Жванцем, за п'ятнадцять верстов від Кам'янця, навпроти Хотина. Була вже пізня осінь. Становище поляків було незавидне. Їхнє військо, складене з незвичних до ратного діла воїнів, розбігалось. Але хан мав на меті тільки свою користь і запропонував полякам мир з умовою, якщо йому заплатять водночас сто тисяч червонних, а потім платитимуть щороку на підставі Зборівського договору і, опріч того, дадуть татарам право на зворотному шляху брати скільки завгодно полонених у польських областях.

Хоч якою дикою здавалася остання вимога, але поляки погодилися і на неї, виговоривши собі тільки одне: щоб татари брали в полон протягом сорока днів самих лише руських людей і не чіпали поляків.

Ханський візир домовився з поляками й про те, що відтепер хан відступиться від козаків, але саме зараз просив їх удавано обіцяти козакам затвердити Зборівський договір, щоб не дратувати козацький натовп; згодом же хан сам обіцяв допомагати полякам приборкати козаків.

Хмельницький довідався про цю таємну угоду, благав хана не залишати його — все було марно. Союз з поляка-

ми, за розрахунками хана, був вигідніший, аніж з козаками. Хмельницькому ніяк було в дану хвилину відважитись на боротьбу водночас і з поляками, і з татарами. Він змушений був мовчати. Одна надія в нього залишилась тоді на царя московського. 16 грудня відійшов король; за ним розійшлося польське військо. Слідом за тим татари, за угодою, страшенно спустошили Південну Русь до самого Любліна. Проте й поляки не уникли кари за ганебний договір з ханом, який вони, ті, що завжди пишалися званням вільної нації, уникли сумної для них необхідності надати свободу руському народові; татари, не розбираючи своїх жертв, палили шляхетські будинки й забирали в полон багато шляхти — і чоловіків, і жінок.

Тим часом після твердої відповіді панів московському послу боярину князю Рєпніну-Оболенському, московський уряд приступив, нарешті, до рішучих дій. Залишатися глядачами того, що коїлося по сусідству, далі було ніяк; виникала небезпека, що козаки віддадуться Туреччині і разом з кримськими татарами почнуть чинити спустошення в межах Московської Держави.

Справа була надзвичайно важлива, і цар Олексій Михайлович 1 жовтня 1653 року скликав земський собор усіх чинів Московської Держави в Грановитій палаті.

Думний дяк виклав усю справу про пропуски в титулі, про безчесні книжки, про те, як гетьман Богдан Хмельницький багато років просив государя прийняти його під державну руку, про те, як цар пропонував полякам прощення винних в образі царської честі з тим, щоб поляки знищили унію та перестали переслідувати православну віру, і як поляки відкинули цю пропозицію. Сповіщалося, нарешті, про те, що турецький цар кличе козаків під свою владу.

Потім збирали відповідь на запитання: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким під царську руку?

Бояри висловили таку думку: Ян-Казимир, коли його обирали на королевство, присягався боронити й захищати всіх християн, сповідання яких різниться від римсько-католицького, не чинити утисків нікому за віру його і іншим не дозволяти, а якщо своєї присяги не дотримується, то в такому разі піддані його звільняються від вірності йому і послухнянства. Король Ян-Казимир присяги своєї не дотримався: піднявся на православну християнську віру, зруйнував багато церков, перетворив на уніатські. Отож гетьман Хмельницький і все Військо Запорозьке після порушення королівської присяги — вільні люди: від своєї присяги вільні. А тому, щоб не допустити їхнього підданства турецькому султанові чи кримському хану, треба прийняти гетьмана Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким, з усіма містами й землями під високу государеву руку.

Гості й торгові люди зголосилися взяти участь допомогою в майбутній війні; служилі люди обіцяли битися проти польського короля, не шкодуючи життя свого і вмирати за честь свого государя. Патріарх і все духівництво благословили государя і всю його державу й сказали, що вони молитимуть Бога, Пресвяту Богородицю і всіх святих за допомогу і подолання.

Після такої земської ухвали цар відрядив до Переяслава боярина Бутурліна, окольничого Алфер'єва і думного дяка Лопухіна прийняти Україну під високу руку государя. Посли ці прибули на місце 31 грудня 1653 року. Гостей з належною шаною прийняв переяславський полковник Павло Тетеря.

1 січня прибув у Переяслав гетьман. З'їхались усі полковники, старшина і безліч козаків. 8 січня після попередньої таємної наради зі старшиною, об одинадцятій годині ранку, гетьман вийшов на майдан, де було зібрано генеральну раду.

Гетьман мовив:

«Панове полковники, осавули, сотники, все військо запорозьке! Бог звільнив нас із рук ворогів нашого східного православ'я, що хотіли винищити нас дощенту, аби й ім'я руське не споминалося на нашій землі. Але нам ніяк більше жити без государя. Ми зібрали сьогодні явну всьому народові раду, щоби ви обрали з чотирьох государів собі государя. Перший — цар турецький, який багато разів кликав нас під свою владу; другий — хан кримський; третій — король польський; четвертий — православний Великої Русі цар східний. Турецький цар бусурман, і самі відаєте, якої ганьби та мук зазнають брати наші християни від невірних. Кримський хан також бусурман. Ми через нужду нашу завели з ним дружбу і через те зазнали нестерпної кривди, полону і немилосердного пролиття християнської крові. Про утиски від польських панів годі й говорити: самі відаєте, що вони шанували жида й собаку більше за нашого брата-християнина. А православний християнський цар східний — одного з нами грецького благочестя; ми з православ'ям Великої Русі єдине тіло церкви, що має главою Ісуса Христа. Цей великий цар християнський, згледівшись на нестерпне озлоблення православної церкви в Малій Русі, не відкинув наших шестирічних благань, прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас близьких людей з царською милістю. Возлюбімо його

з щирістю. Крім царської високої руки, ми не знайдемо доброчиннішого притулку; а хто буде з нами тепер на раді не згоден той куди хоче: вільна дорога».

Пролунали вигуки:

«Волимо під царя східного! краще нам вмерти в нашій благочестивій вірі, аніж діставатися ненависникові Христовому, поганому».

Тоді переяславський полковник почав обходити козаків і запитував:

— Чи всі отак бажаєте?

— Всі! — відповідали козаки.

«Боже, утверди, Боже, укріпи, аби ми навіки були сполучно!»

Прочитано було умови нового договору. Зміст його був такий: вся Україна, козацька земля (приблизно в межах Зборівського договору, що обіймала теперішні губернії: Полтавську, Київську, Чернігівську, більшу частину Волинської і Подільської) приєднувалась під іменем Малої Росії до Московської Держави з правом зберігати свій особливий суд, самоврядування, обрання гетьмана вільними людьми, правом останнього приймати послів і зноситися з іноземними державами (крім кримського хана і польського короля), недоторканність прав шляхетського, духовного і міщанського станів. Дань (податки) государю платити без втручання московських збирачів Число реєстрових збільшувалось до шістдесяти тисяч, але дозволялось мати й більше охочих козаків.

Коли довелося присягати, гетьман і козацькі старшини домагалися, щоб московські посли присягнули за свого государя так, як завжди робили польські королі, коли їх обирали на престол. Але московські посли уперлись, мотивуючи тим, що «польські королі невірні, несамодержавні, не дотримуються своєї присяги, а слово государеве не буває перемінне», й не присягнули. Коли після того посли та прибулі з ними стольники і стряпчі поїхали по містах приводити до присяги жителів, малоросійське духівництво неохоче погоджувалося ставати під владу московського государя. Сам митрополит Сильвестр Косів, хоч і зустрічав за містом московських послів, але внутрішньо не схилявся до Москви. Духівництво не тільки не присягнуло, а й не погодилося посилати до присяги шляхтичів, які служили при митрополиті та інших духовних особах, монастирських слуг і взагалі людей з усіх маєтків, що належали церквам і монастирям. Духівництво дивилося на московських руських як на народ грубий, і навіть відносно тотожності своєї віри з московською мало сумніви. Декому навіть спадало на думку, що москалі звелять перехрещуватися. Народ присягав без опору, проте й не без недовіри: малороси боялися, що москалі почнуть примушувати їх переходити на московські звичаї, заборонять носити чоботи та черевики, а присилують взувати личаки. Що ж до козацької старшини і руських шляхтичів, які пристали до козаків, то вони взагалі тільки в разі нагальної потреби віддавалися під владу московського государя; в їхніх думках залишався ідеал незалежної держави з Малоросії. Хмельницький відрядив своїх послів, яких було прийнято з великою пошаною. Цар затвердив Переяславський договір і на підставі його видали жалувану грамоту*.

Московський уряд формально оголосив Польщі війну. Вона спалахнула водночас і в Україні і в Литві. Навесні 1654 року польське військо вступило в Поділля й почало нещадну різанину. Місто Немирів було знищено вщент. Три тисячі жителів з'юрмились у великій кам'яниці; поляки почали викурювати їх звідти димом, пропонували пощадити, коли видадуть старших. Нікого не видали, і всі задихнулись у диму. Звідси польські загони розійшлися різними шляхами і де тільки стрічали містечко, село, знищували там старого і малого, а житла палили. Руський люд скрізь захищався відчайдушно косами, дуб'ям, колодами; всі були одностайні: краще загинути, аніж скоритися ляхам. На перший день Пасхи поляки вирізали 5 тисяч руського народу в містечку Муширівці: і там руські не погоджувалися ні на які умовляння й гинули, захищаючись до останньої краплини крові. Але козаки відбили поляків від укріплених міст Брацлава та Умані, і вони тимчасово вийшли з України.

В Литві справи пішли щасливо для руських. Цар розіслав грамоту до всіх православних Польського Королівства і Великого Князівства Литовського, переконував відокремитися від поляків, обіцяючи зберегти їхні будинки і майно від воєнного руйнування. В грамоті умовляли православних постригти на головах чуби, що їх носили за польським звичаєм: такої великої ваги надавали в Москві зовнішнім прикметам. Навряд чи мала ця грамота великий вплив; набагато більше допомагало успіхам царя чуття спільності віри і усвідомлення руської єдинородності. Могилів, Полоцьк, Вітебськ самі добровільно відчинили брами і визнали владу царя. Смоленськ тримався впертіше, але князь Радзивілл, ішовши на виручку Смоленська, 12 серпня був розбитий наголову князем Трубецьким і полковником Золотаренком. Смоленськ ще тримався до кінця вересня; нарешті воєвода Пилип Обухович, бачачи, що йому нізвідки нема допомоги, здав місто, виговоривши собі

* Тоді взагалі малоруських послів вшановували надзвичайно, бо малоросіян, які щойно вступили в підданство, хотіли прихилити до себе ласкавим обходженням.

з гарнізоном вільний прохід; цар вступив у Смоленськ і наказав перетворити на православні церкви костьоли, що їх поляки поробили з церков.

Тим часом поляки знайшли собі союзників — кримців. Іслам-Гірея вже не було на світі: одна малоросіянка, взята в ханський гарем, отруїла його, помстившись за зраду її вітчизні. Новий хан Махмет-Гірей, ненависник Москви, уклав договір з поляками. Взимку, чекаючи на допоміжні татарські орди, поляки знову вдерлися в Поділля й почали різанину. Містечко Буша перше зазнало їхньої помсти. В цьому містечку, розташованому на високій горі і добре укріпленому, з'юрмилося до 12 тисяч жителів. Ніжні умовляння польських воєначальників, Чарнецького та Лянскоронського, не подіяли на них, і коли, нарешті, поляки відвели воду із ставка і напали на слабке місце, люди, бачачи, що нічого не вдіють супроти ворога, самі запалили свої будинки і почали вбивати одне одного. Жінки кидали в криниці дітей і самі кидалися за ними. Дружина вбитого сотника Зависного сіла на бочку з порохом, сказавши: «не хочу після коханого чоловіка дістатися за іграшку польським жовнірам» злетіла в повітря. Сімдесят жінок з рушницями сховалися неподалік містечка в печері, поросліій густим тереном. Полковник Целарій обіцяв їм життя і збереженість майна, якщо вони вийдуть з печери; але жінки відповіли йому пострілами. Целарій звелів підвести воду з джерела в печеру. Жінки всі потонули, але жодна не здалася. Після зруйнування Буші поляки рушили по інших містечках і селах, скрізь руські жінки і чоловіки відборонялися до останнього; скрізь поляки вирізували їх, не відаючи пощади ні до старих, ні до малих. У містечку Демівці вчинили страшенну різанину: там загинуло 14 тисяч руського люду. Коронний гетьман писав королю: «гірко буде вашій величності чути про руйнування вашої держави; але іншими засобами не можна приборкати нездоланну хлопську лють, яка досі тільки зростає».

Згодом на допомогу полякам прибула кримська орда, і вони разом з татарами рушили далі вглиб України. Полковник Богун дав їм відсіч під Уманню. Поляки з татарами пішли на Хмельницького, який з боярами Бутурліним та Шереметьєвим стояв під Білою Церквою. Взявши із собою Шереметьєва, Хмельницький пішов назустріч ворогові. Неподалік села Бави зустрілися супротивні війська; з'ясувалося, що в Хмельницького та Шереметьєва війська було менше. Руські відступили, але з надзвичайною хоробрістю і стійкістю дали відсіч полякам і татарам, що переслідували їх. Не наважуючись нападати на руський обоз під Білою Церквою, поляки знову кинулись грабувати і нищити українські села та містечка.

Але невдовзі за тим, 1655 року, московські росіяни здобули великого успіху в Литві. Вони взяли Мінськ, Ковно, нарешті, Вільно. Олексій Михайлович в'їхав у столицю Ягеллонів і повелів іменувати себе великим князем Литовським. Міста здавалися одне за одним, здебільшого без опору. Міщани й шляхтичі, що зберегли православ'я, а ще більше пригноблені володарюванням панів поселяни приймали московських людей як визволителів. Успіх був би ще дійовіший, якби московські люди вели війну дещо стриманіше і не чинили бешкетів та насильств над жителями.

Саме тоді, коли вже вся Литва була в руках московського государя, Польщу заполонили шведи. Вже кілька років Хмельницький зносився з шведами і підбурював їх до союзу проти поляків. 1652 року разом з Хмельницьким діяв з цією ж метою зрадник, польський підканцлер Радзієвський; але поки царювала королева Христина, яка віддавала перевагу класичній літературі та письменству перед воєнною славою, важко було втягти шведів у війну. 1654 року вона зреклася престолу: її племінник і наступник Карл X оголосив Польщі війну під тим приводом, що польський король привласнив собі титул шведського короля. Влітку 1655 року він вступив у Польщу. Познань, а потім Варшава здалися без бою. Краків, що його захищав Чарнецький, тримався до 7 жовтня і все-таки здався. Король Ян-Казимир втік до Сілезії. В цей час Хмельницький з Бутурліним рушили на Червону Русь, розгромили польське військо під Гродеком, обложили Львів; але це місто, незважаючи ні на які умовляння, не хотіло порушити вірності Яну-Казимиру і присягнути Олексію Михайловичу. Між козацькими вождями та московськими боярами тоді вже почалися непорозуміння. Хмельницький нізащо не дозволяв брати штурмом Львів.

Тут 29 жовтня прибув до Хмельницького посланець від Яна-Казимира, Станіслав Любовицький, давній знайомий Хмельницького, і привіз від свого короля листа, сповненого найулесливіших і навіть запобігливих компліментів, хоч Любовицький мав водночас і іншого листа — до татарського хана — ворожого Хмельницькому. Бесіда з Любовицьким надзвичайно показова як щодо характеру Хмельницького, так і щодо духу часу.

«Люб'язний куме,— сказав йому Хмельницький,— згадайте, що ви нам обіцяли, а що ми від вас отримали? Всі обіцянки ваші давалися по науці єзуїтів, які кажуть: «не треба дотримуватися

слова, даного схизматикам. Ви називали нас хлопами, били нагаями, віднімали наші набутки і коли ми, не стерпівши ваших насильств, тікали і залишали дружин наших та дітей, ви гвалтували дружин наших і палили бідні наші хати, іноді разом з дітьми, садовили на палі, в мішках кидали у воду, виказували ненависть до руських людей і презирство до їхнього безсилля; але що найбільш образливо,— ви чинили наругу над вірою нашою, мордували священиків наших. Стільки зазнавши од вас, стільки разів будучи вами ошукані, ми змушені були віднаходити задля полегшення нашої долі такого засобу, від якого жодним чином не можна вже відмовитися. Пізно шукати допомоги нашої. Пізно думати про примирення козаків з поляками!»

Любовицький, підробляючись до Хмельницького, почав ганити шляхетство за те, що воно полишило короля свого в біді і сказав: «тепер король визнаватиме благородними не тих, які ведуть довгу низку генеалогії від дідів, а тих, які подадуть допомогу вітчизні. Забудьте все минуле, допоможіть помазаннику божому. Ви будете не козаками, а друзями короля. Вам буде надано титули, коронні маєтки; король вже не дозволить оцим псам, які тепер розбіглися і полишили свого пана, порушувати спокою».

«Пане посол,— сказав Хмельницький, порадившись зі старшиною козацькою,— сідайте і слухайте; я вам розкажу баєчку. В давнину жив у нас поселянин, такий заможний, що всі заздрили йому. У нього був свійський вуж, який нікого не кусав. Хазяї ставили йому молоко, і він часто повзав поміж родиною. Одного разу хазяйському синові дали молока; приповз вуж і почав хлебтати молоко, хлопчик вдарив вужа ложкою по голові, а вуж вкусив малого. Хазяїн хотів убити вужа; але вуж всунув голову в нору, і хазяїн відрубав тільки хвоста. Хлопець помер від укусу. Вуж не виходив після того з нори. Відтоді хазяїн почав бідніти і звернувся до знахарів довідатися про причину цього. Йому відповідали: в минулі роки ти гарно поводився з вужем, і вуж приймав на себе всі нещастя, що загрожували тобі, а тебе оберігав від них. Тепер, коли між вами виникла ворожнеча, всі біди обрушились на тебе; якщо хочеш колишнього благополуччя, замирися з вужем. Хазяїн почав запрошувати вужа поновити з ним колишню дружбу, а вуж сказав йому: даремно клопочешся, щоб між нами була така дружба, як раніше. Тільки-но я подивлюсь на свого хвоста, відразу ж бере мене досада; а ти щойно згадаєш сина — відразу ж закипить у тобі батьківський гнів, і ти ладен розтрощити мені голову. Тому досить буде дружби між нами, якщо ти житимеш у своєму домі, як тобі хочеться, а я в своїй норі і допомагатимемо один одному. Те саме, пане посол, сталося між поляками і руськими козаками. Був час, коли ми разом втішалися щастям, раділи спільним успіхам. Козаки відвертали від королівства небезпеки, що чатували на нього, і самі приймали на себе удари варварів. Тоді ніхто не брав здобичі з Польського Королівства. Польські війська спільно з козацькими скрізь торжествували. Але поляки, що називали себе дітьми Королівства Польського, почали обмежувати свободу руського народу, а руські люди, коли їм стало боляче, почали кусатися. Сталося так, що і в руських частина відсічена і синів королівства загинуло чимало. Відтоді як цим народам спом'януться біди, завдані один одному, відразу стає прикро, і хоч почнуть миритися, але діла не доведуть до кінця! Наймудріший із смертних не може відновити між нами твердого і міцного миру, як тільки отак: хай Королівство Польське відмовиться від усього, що належало князівствам землі руської, хай уступить козакам всю Русь до Володимира, Львів, Ярослав, Перемишль, а ми, сидячи собі на своїй Русі, будемо відвертати ворогів від Королівства Польського. Але я знаю: якби в цілому королівстві залишилося тільки сто панів, і тоді вони не згодились би на таке. А козаки, поки володітимуть зброєю, так само не відмовляться від своїх вимог. Тим-то прощавайте».

Любовицький передав Хмельницькому прикрасу з коштовним каменем, подарунок дружині Хмельницького від польської королеви Марії-Людвики. «Боже Всемогутній,— вигукнув Хмельницький,— що я значу перед лицем твоїм, але ось як звеличила мене милість Твоя, що до моєї Ганни найясніша королева польська пише листи і просить у неї заступництва переді мною!» Проте, звернувшись до Любовицького, Хмельницький промовив: «не можу виконати бажання її величності; не можу порушити тісного договору з росіянами та шведами».

Взявши зі Львова невелику суму в 60 тисяч зл., Хмельницький відійшов од цього міста під тим приводом, що татари чинять бешкети на Україні; але, здається, до відступу схилило його таємне посольство шведського короля, який обіцяв йому руські землі, коли утвердиться в Польщі. Московські війська разом з козацькими взяли Лебедин. Це місто присягнуло Олексію Михайловичу, невдовзі присягнуло шведському королю, а трохи згодом — колишньому своєму государю Яну-Казимиру.

Навесні 1656 року поляки знову спробували замиритися з Хмельницьким і просили допомогти супроти шведів.

З цією метою прибув до Хмельницького пан Лянскоронський.

Хмельницький відповів: «Досить, пановe, обманювати нас і вважати за дурнів; полякам за їхнє постійне віроломство ніхто в світі не вірить; був час, ми погоджувалися на мир, аби догодити королю, а король таїв у душі супротивне тому, що виказував зовні. Ми не укладатимемо з Польщею жодних договорів, поки вона не відмовиться від усієї Русі. Хай поляки формально оголосять руських людей вільними, подібно до того, як зробив це іспанський король, визнавши вільними голландців. Тоді ми будемо жити з вами, як друзі та сусіди, а не як піддані і раби ваші; тоді напишемо договір на вічних скрижалях; але цьому не бувати, поки в Польщі володарюють пани. Не бути ж і миру між руськими і поляками».

Поляки успішніше впоралися зі своїми справами у Москві, ніж у Чигирині. Посланник німецького імператора, Алегретті, вроджений слов'янин, що знав по-руському, прибувши до Москви, зумів прихилити до миру з Польщею бояр і духовних, висловив надію обернути зброю всіх християнських государів супроти невірних. Патріарх Никон переконував царя помиритися з поляками і обернути зброю на шведів, аби відібрати в них землі, що належали Великому Новгороду. Цар спокусився можливістю зробитися королем польським мирним шляхом; цар відрядив своїх уповноважених у Вільно, де після багатьох суперечок і розмов з уповноваженими Речі Посполитої, в жовтні 1656 року було укладено договір, за яким поляки зобов'язалися після смерті Яна-Казимира обрати на польський престол Олексія Михайловича; Олексій Михайлович, зі свого боку, обіцяв захищати Польщу супроти її ворогів і обернути зброю на шведів. Хмельницький, довідавшись, що в Польщі збираються уповноважені для відновлення миру, вирядив туди своїх посланників; але московські посли нагадали їм, що Хмельницький і козаки — піддані, а тому не повинні подавати голосу там, де вирішують їхню долю посли государів. Козацькі посланники, повернувшись в Україну, в присутності всієї старшини, говорили гетьману: «царські посли нас у посольський намет не пустили; мало того: до намету здалека не підпускали, наче псів у церкву Божу. А ляхи нам по совісті казали, що в них злагоджено мир на тому, щоб усій Україні бути, як і раніше, під владою ляхів. Коли ж військо запорозьке з усією Україною не буде у ляхів у послушенстві, то царська величність допомагатиме ляхам раттю своєю бити козаків».

Хмельницький, почувши це, впав у несамовитість: «Дітки,— сказав він,— треба одступитися від царя, підемо туди, куди велить Всевишній Владика! Будемо під бусурманським государем, не те, що під християнським!»

Отямившись від першого хвилювання, Хмельницький написав цареві листа і висловлював його правду так: «Ляхи цього договору ніколи не дотримуватимуться; вони його уклали тільки для того, аби, трохи відпочивши, домовитися з султаном турецьким, татарами та іншими, і знову воювати проти царської величності. Якщо вони насправді щиро обрали вашу царську величність на престол, то навіщо посилати послів до цезаря римського просити на престол його рідного брата? Ми ляхам вірити ні в чому не можемо. Ми достеменно знаємо, що вони добра нашому руському народові не хочуть. Великий государ, єдиний православний цар у підсонячній, вдруге благаємо тебе: не довіряй ляхам, не віддавай православного руського народу на поталу!»

Але Москва залишалась глуха до таких порад. Хмельницький бачив, що втрачається слушна нагода визволити руські землі з-під панської влади; а тим часом не тільки одна Москва, а й інші сусіди стояли на заваді його намірів. Німецький імператор з погрозами вимагав від Хмельницького миру з Польщею. Кримський хан і турецький султан були в союзі з Польщею і не боялись її трактатів з Москвою, знаючи, що з боку поляків це не більше як ошуканство; навпаки, їм страшніші були успіхи Хмельницького, які вели до об'єднання й зміцнення руської держави. Хмельницький упав в зажуру, тугу і, нарешті, захворів. Він бачив у майбутньому знову поневолення України ляхами і вдався до останніх заходів, аби запобігти йому. На початку 1657 року Хмельницький уклав таємний договір зі шведським королем Карлом X і седмиградським князем Ракочі про розподіл Польщі. За тим договором королю шведському мала дістатися Велика Польща, Лівонія і Гданськ з приморськими окраїнами; Ракочі — мала Польща, Велике Князівство Литовське, князівство Мазовецьке і частина Червоної Русі; Україна ж з рештою південно-руських земель мала бути визнана назавжди відокремленою од Польщі.

У відповідності з цим договором, Хмельницький послав на допомогу Ракочі 12 тисяч козаків під головним начальством київського полковника Ждановича. Ян-Казимир дав знати про заміри Хмельницького московському государю. Договір, укладений гетьманом з угорцями та шведами, став достеменно відомий у Москві, і цар спорядив у посольство окольничого Федора Бутурліна та дяка

Василя Михайлова з суворою доганою Хмельницькому.

Ще до того, як посольство дісталося Чигирина, Хмельницький, відчуваючи, що його здоров'я день у день підупадає, зібрав раду і запропонував козакам обрати собі наступника. Козаки з любові до гетьмана і до того ж бажаючи догодити йому, обрали його шістнадцятилітнього сина Юрія. Хмельницький, хоч попервах відмовляв їх, посилаючись на молодість сина, але потім погодився. То була дуже велика помилка Хмельницького.

На початку червня прибули царські посли з доганою і застали гетьмана до того слабким, що він ледь міг підводитися з ліжка. Посли за царським наказом сказали йому, що він забув страх Божий і присягу, заприязнившись зі шведами та Ракочі. Хмельницький відповідав так: «У нас давня дружба зі шведами, і я ніколи не порушу її. Шведи — люди правдиві: дотримуються свого слова; а царська величність помирився з поляками, хотів нас віддати їм у руки; і тепер до нас чутка доходить, що він послав своє військо на допомогу полякам супроти нас, шведського короля і Ракочі. Ми ще не були у підданстві у царської величності, а йому служили і добра хотіли. Я дев'ять літ не допускав кримського хана руйнувати українські міста царські. І нині ми не відступаємо від високої руки його, як вірні піддані, і підемо на царських супротивників бусурманів, хоч би мені в теперішній хворобі по дорозі й смерть приключилась — і труну повезу із собою! Його царській величності у всьому воля; тільки мені навдивовижу те, що бояри йому нічого доброго не порадять: Короною польською не оволоділи, миру не довершили, а з другою державою, зі Швецією, війну розпочали!»

Вислухавши нові докори від царського посла, Хмельницький не став відповідати, посилаючись на хворобу; а наступного дня, 13 червня, Хмельницький, запросив до себе послів, сказав: «Хай його царська величність неодмінно помириться зі шведами; треба завершити розпочату справу з ляхами. Наступимо на них з обох боків; з одного боку війська його царської величності, з другого — війська шведського короля. Будемо бити ляхів, щоб їх до кінця викорінити і не дати їм з'єднатися з суміжними державами супроти нас. Хоч вони й обирали нашого государя на польське королівство, але то тільки на словах, а на ділі ніколи того не буде. Вони це затіяли з лукавим наміром для свого заспокоєння. Є свідчення, що викривають їхнє лукавство. Я перехопив їхнього листа до турецького цезаря і відправив його до царської величності зі своїм посланцем».

Проте Хмельницький на вимогу царських послів віддав наказа Ждановичу залишити Ракочі; це завдало шкоди останньому: встигнувши вже здобути Краків і Варшаву, Ракочі був переможений поляками і відмовився од свого наміру.

Ян-Казимир спробував ще раз зійтися з Хмельницьким і відрядив до нього пана Беньовського.

— Що заважає вам, гетьмане,— говорив Хмельницькому польський посланник,— скинути московську протекцію? Московський цар ніколи не буде польським королем. Об'єднайтеся з нами, давнішими співвітчизниками, як рівні з рівними, вільні з вільними.

— Я однією ногою стою в могилі,— відповідав Хмельницький,— і на схилі своїх днів не прогніваю Бога порушенням обітниці царю московському. Якщо я присягався йому у вірності, збережу її до останньої хвилі. Коли ж мій син Юрій буде гетьманом, ніхто не перешкодить йому заслужити воєнними подвигами й відданістю прихильність його величності, але тільки без шкоди московському царю, бо ми, як і ви, обравши його публічно своїм государем, зобов'язані йому зберігати постійну вірність!»

Невдовзі після того помер Хмельницький. В листі писаря Виговського день його смерті означено 27 липня. Літопис Самовидця говорив, що він помер «о Успенії св. Богородиці». (22 липня — прим. перекл.).

Тіло Хмельницького було поховано, як він заповідав у Суботові, в церкві, ним споруженій. Ота церква з дуже грубезними кам'яними стінами, існує досі; але подорожанин не знайде в ній могили Хмельницького: польський полководець Чарнецький 1664 року, захопивши Суботів, наказав викинути на наругу останки людини, що так звитяжно боролася проти шляхетської сваволі.

Незважаючи на неабиякі хиби й помилки, Хмельницький належить до найвидатніших рушіїв руської історії. У багатовіковій боротьбі Русі з Польщею він здійснив рішучий поворот у бік Русі і завдав аристократичному ладові Польщі такого удару, після котрого цей лад уже не міг триматися в моральній силі. Хмельницький у середині XVII століття накреслив те визволення руського народу від панства, яке остаточно здійснилося в наш час. Це ще не все: його стараннями західна й південна Русь були вже фактично під єдиною владою зі східною Руссю. Не його вина, що короткозора, неуцька політика боярська не зрозуміла його, звела передчасно в могилу, зіпсувала плоди його десятилітньої діяльності і на багато поколінь відсунула справу, яка здійснилась би з незрівнянно меншими зусиллями, коли б у Москві розуміли сенс прагнень Хмельницького і прислухались до його порад.

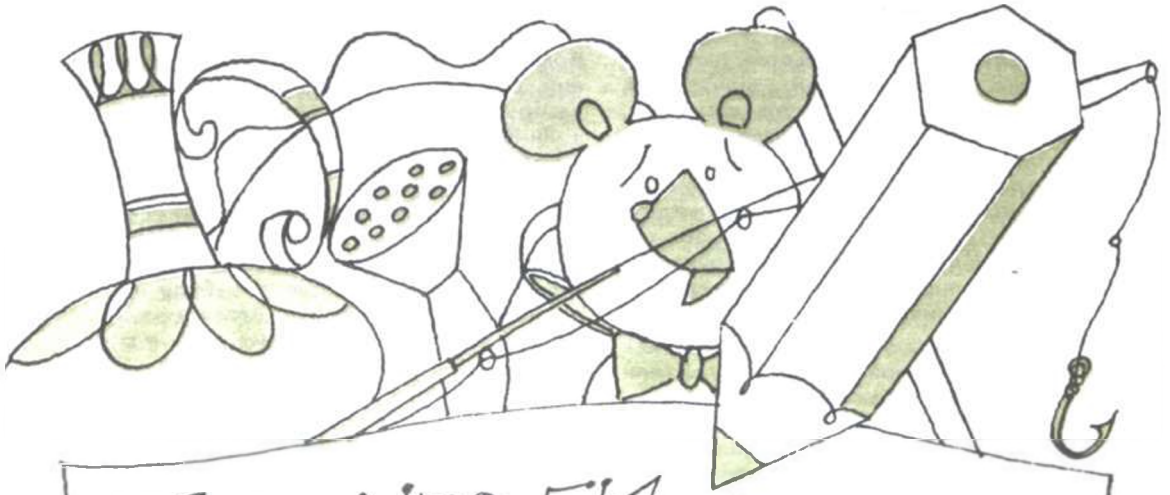

До уваги сміливих та винахідливих!

Міністерство місцевої промисловості УРСР разом з Українською республіканською радою Всесоюзного товариства винахідників та раціоналізаторів, Українським республіканським правлінням Всесоюзного науково-технічного товариства працівників комунального господарства і побутового обслуговування запрошують вас до участі у конкурсі на створення нових товарів народного споживання.

Чекаємо оригінальних, несподіваних сучасних рішень побутових світильників, дитячих колясок, ігор та іграшок, посуду і столових приборів, соковижималок і м'ясорубок, побутових вагів, електродуховок.

Організатори конкурсу сподіваються, що запропоновані вами плетені з лози та металокаркасні меблі, набори для передпокоїв, ванних та туалетних кімнат, господарська кераміка стануть окрасою найсучасніших інтер'єрів.

Спортивна громадськість чекає від вас нових моделей велосипедів, спортролерів, тренажерів і спортивних комплексів, туристичного, рибальського та мисливського знаряддя.

Власники присадибних ділянок сподіваються придбати надійний і простий в користуванні садово-городній реманент.

На переможців конкурсу чекають 30 премій на загальну суму 30 тисяч карбованців. Розмір премій — від 250 до 2500 карбованців.

Зразки виробів та технічну документацію з позначкою «На конкурс товарів народного споживання» надсилайте на адресу: 252110, Київ, вул. І. Клименка, 23. Науково-виробниче об'єднання «Промтехкомплекс», асортиментний кабінет.

За роз'ясненнями звертайтесь по телефону 277-60-05.

Вироби, створені до 1987 року, і ті, що їх уже випускає промисловість, на конкурс не приймаються.

Останній строк відправки матеріалів на конкурс — 1 жовтня 1990 року. Витрати за пересилку зразків оплачують самі учасники конкурсу.

Сміливі, винахідливі,
творіть, змагайтеся!

СОЦІОНІКА

Діагностичні характеристики типів*

Логіко-сенсорний інтраверт («Горький»)

1. Уміє розумно і точно вибрати кращу з наявних систем, підходів, виявляючи безкомпромісність, що доходить до впертості, бореться за її впровадження; категорично заперечує все, що нічого до неї не додає, доводить цю систему до ідеального стану, дуже надійний у здійсненні своєї системи, навіть якщо вона — мінливість, уникає експромтів, старанно готується до доповіді, виступу, будь-якої відповідальної справи.

2. Ніколи не впадає у розпач і не підвладний ілюзіям, завжди однаково рівний, спокійний, логічний; людина скромна, не схильна до фантазій і в інших не любить інтелектуального чванства та маніловщини, надає значення дрібницям, уміє їх узагальнювати й робити висновки, застерігає від спрощеного пояснення законів буття факторами суто загальними, інтегральними, що не беруть до уваги людський фактор, окрему особу.

3. Схильний до глибокого дослідження вузьких проблем, старанно встановлює їх зв'язок з раніше вивченим, уміє вислухати співрозмовника і навіть з уривчастих відомостей зрозуміти суть викладеного, відчуває стан співрозмовника, нерідко здатний чути відразу двох; висока норма самотності, мало читає, багато розмірковує — це його улюблений стан, знанням завжди знаходить практичне використання; тим, хто не вміє досконало зрозуміти ситуацію, його вчинки здаються парадоксальними і непередбачуваними, бачить вихід там, де інші його не помічають.

4. Досить замкнутий і потайливий, не любить бути центром уваги, у спілкуванні чуйний і ненав'язливий, водночас відчуває потребу в слухачах; своєю цілеспрямованістю у впровадженні власної системи захоплює людей; якщо він щось бачить точно, а інші неточно — впадає в агресію; впертий і безкомпромісний, як керівник, схильний закручувати гайки; тактовний, відчуває людей, але ставиться до них як до інструментів, особисті якості симпатії й антипатії його при цьому не відволікають: важливі результати, етику підпорядковує логіці.

5. Витривалий і невередливий, не марнує часу на побут, вважає за краще приховувати свої відчуття: голод, утому, біль, страх (хвора дитина не стогне, щоб не травмувати матір); працює спокійно, впевнено і систематично, без падінь і злетів.

6. Уподобання не приховує, іноді навіть здається, що спеціально їх демонструє, не пропускає непоміченою жодну особу протилежної статі; про почуття оточуючих судить тільки з їх зовнішніх проявів: як дивиться, як розмовляє з ним партнер, тому порівняно легко може помилитись і своє бажання бути коханим приймає за почуття партнера, знає про це, тому недовірливий і підозрілий.

7. Як правило, честолюбний, прагне зайняти певне місце, становище в суспільстві, у посадовій ієрархії, цьому нерідко заважає його замкнутість, сором'язливість; приймає близько до серця як подяку, так і догану, напружено переживає невдачі, зовні воліє цього не виявляти; маючи загострене почуття справедливості, вимогливий до себе й до інших; його уподобання постійні і глибокі, хоча й малочисельні, не терпить фамільярності, важко переносить агресивно-глумливих людей, хоча в суперечку з ними не вступає.

8. У суперечці його дратують мовчазні, для нього важлива інформація, якщо її немає — підозріння, часто від нього можна почути: «Чому ти мені нічого не говориш?»; потребує того, щоб йому допомогли розподілити час, створили емоційний настрій для роботи, іноді перед відповідальним виступом йому корисно послухати певну музику.

9. Винятково винахідливий у вигадуванні нових форм об'єктів, може бути добрим художником, ремісником, дизайнером, законодавцем мод, любить робити подарунки, але не ювілейні — які роблять за обов'язком, турбується, щоб у його партнера були всі потрібні речі, вдягається дуже скромно, логічно, а от партнера прагне вдягнути підкреслено елегантно і навіть розкішно, зробити помітним і... користуватися як своєрідним прикриттям для власної інтра-

---

* Продовження. Початок див. у № 1—2. У цьому номері друкуємо описання другої квадри типів («бета») «Горький», «Гамлет», «Єсенін», «Жуков». Нагадуємо: квадра — четвірка типів, у товаристві представників яких стосунки налагоджуються краще за все.

вертності; чоловіки носять бороду, яку то вирощують, то голять.

10. Схильний створювати на певній території замкнутий світ особистих речей, де кожний предмет має своє місце, не любить, коли хтось втручається в цей світ, наприклад, перекладає речі, оскільки цим порушується гармонія, вдома у нього, як правило, цілковитий порядок, одяг дуже суворо розподіляє на звичайний і вихідний, хліб, ковбаса, нарізані абияк, його дратують.

11. Мислення дуже логічне, послідовне, виступаючи, ставить перед аудиторією запитання і сам на них відповідає, оцінює все спостережуване різнобічно і в кількісному вираженні; на його думку, кожна людина сповідує якусь систему поглядів, якщо вона не збігається з його власною — ставиться до людини несхвально, часто виявляє педантизм.

Представники цього типу особистості. Артисти: Ален Делон, Борисов, Гойко Мітіч, Гоміашвілі, Джигарханян, Збруєв, Каморний, Караченцев, Качалов, Лавров, Лановий, Мастрояні, Тараторкін, Л. Філатов, М. Шевальє; письменники: Горький, Кінгст, Лангерквіст, Мопассан, Шукшин; політики, військові: Будьонний, Генріх VIII, Б. Годунов, Кадар, Калігула, Карл-Август, Лютер, А. Савонарола, Талейран, Ейзенхауер; художники: Тропінін; учені: Інфельд.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі): «Гамлет»

Етико-інтуїтивний екстраверт («Гамлет»)

1. Серйозна, зосереджена на глобальних проблемах людина, світ бачить у драматичних і навіть трагічних фарбах, чекає всіляких неприємностей; його лейтмотив — чотири ноти з Бетховена — тема долі, особисті проблеми схильний ставити і розв'язувати глобально, нерідко прагне заразом облагодіяти людство, добре вловлює емоційний стан оточуючих, уміє скористатися шансом, який дає сам розвиток ситуації у часі, влучно робить рішучий крок, наприклад, коли противник цього не чекає.

2. Не соромиться і не приховує емоцій, глибина і різноманітність переживань — найцінніше, що знаходить у собі, за що цінує й інших, звідси сильний потяг до поезії, музики, легко говорить не тільки про позитивні емоції, але й про страх, ненависть; за темпераментом це найчастіше холерик з міцною, рухливою, але неврівноваженою нервовою системою, у нього трапляються раптові примхи, спалахи радощів, несподівані періоди песимізму, але, як правило, ненадовго — вони зникають так само швидко, як і з'являються; він активний, товариський, але мінливий, багато чим захоплюється, але швидко байдужіє, дістає насолоду, працюючи з людьми і для людей, людяний, життєлюб.

3. Уважний до людей, а часом нав'язливий і вимогливий, співчуває їм, прагне допомогти у важку хвилину, оточуючим з ним нелегко; йому бракує легкості сприйняття життя, добре розбирається в людях, відчуває їх негативні й позитивні якості, підмічає особливості, приховані від інших, точно й чітко оцінює речі, при цьому відчуває велике задоволення, йдучи за своєю інтуїцією, може досить точно передбачити, як поводитиме себе знайома людина у конкретній ситуації.

4. Свої почуття до партнера виявляє не конкретною турботою про нього, а драматичними розповідями й попередженнями про небезпеки, які можуть на того звалитися; для його дуала це немаловажно — він не надто відчуває майбутнє.

5. Сміливо входить у ситуацію, якщо оцінив її, ретельно все підготував, вичікує, страхується від усіх можливих неприємностей і після цього діє напевно; прагне довести справу до кінця, добивається перемоги, щоб там не було: йому легше зазнати поразки, ніж піти на компроміс, в екстремальних ситуаціях від його надмірної обережності не лишається і сліду.

6. Якщо людина, колектив або навіть великий натовп — у сум'ятті, нерішучості — вміє підпорядкувати їхні емоції, виявити рішучість, повести за собою; наелектризувати масу, викликати ентузіазм — основні прийоми його керівництва; часто заражає переконаністю, однак не має, як правило, сильної волі, настійливості, терплячості, і це заважає йому домогтися успіху.

7. Має непогані артистичні дані: вміє імпровізувати, імітувати голос і манери інших людей, навіть, якщо це не зовсім виходить, аудиторія як правило все сприймає так, як треба, за рахунок емоційного настрою і попереднього збудження.

8. Йому властиве почуття внутрішньої енергетичної напруженості, чекає на небезпеку, хоче до неї підготуватись; обережний, бездіяльність тяжко переживає, зайнятий пошуком мети, однак більше розмірковує, ніж діє; стратег, знає, як розподілити сили у часі, до будь-якої роботи ставиться серйозно, відповідально, не любить виконувати кілька справ одночасно, краще щось одне, але грунтовно.

9. Схильний до постійних сумнівів, вагань, іноді справляє враження неврівноваженої, збудливої особистості, на-

приклад, його дратують будь-які зайві рухи, він бачить світ і так надто динамічним, не полюбляє виявляти ініціативу, почуття ставить вище за розум, часто не любить математику та інші точні науки, мріє про далеке нездійсненне, вірить, що все добре рано чи пізно погано закінчиться.

10. Недостатньо відчуває матеріальність навколишнього світу, йому треба, щоб хтось сказав: подивись, який собака, дивись, яка машина; щоб хтось потурбувався про придбання для нього потрібних речей, знає, що потрібен новий одяг, але купити самому важко, зате добре розуміє реліквії, антикваріат, для нього річ — це насамперед історія, пов'язана з нею.

11. Має своєрідну, ніби зарозумілу манеру поводити себе, навіть здається, що він чомусь зазнається, щось із себе корчить; не любить займатися побутовими справами при свідках, взагалі не любить на людях працювати, якщо може — розсилає всіх з дорученнями, дуже боїться, що його рухи, вчинки неестетичні, насилу вдається створити навколо себе комфортні умови, оточити себе приємними людьми і створити затишок.

12. Надто сильна схильність до співпереживань змушує його іноді уникати тяжких фільмів, видовищ, йому можна подзвонити вночі: на запитання: «Я тебе розбудив?» — весело відповість: «Так, розбудив!» (людина типу особистості «Достоєвський», також досить схильна до співчуття, втім відповість: «Ні, не розбудив» — таким тоном, що ви зрозумієте свою нетактовність).

Представники цього типу особистості. Артисти: Бондарчук, Дворжецький, Зелена, Кіндінов, Масальскіс, Л. Олів'є, М. Пікфорд, Фрейндліх, Чаплін, Шарикіна, Яковлєв; композитор Пуччіні; письменники: Бєлінський, Гете, Гоголь, Катаєв, Лакснесс, Т. Манн, Марцинкявічюс, Стрінберг, Шекспір; політики, військові: Катерина II, Єлизавета I, Ібаррурі, Антоні Іден, Ліхачов, Людовик XIV, Нерон, Фрідріх II, Чемберлен; художники: Делакруа, Модільяні, Санті Рафаель, Репін, Чюрльоніс; учені: М. Вавілов, Лаплас, Аврелій Марк.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі): «Горький».

Сенсорно-логічний екстраверт («Жуков»)

1. Вольова, цілеспрямована людина, орієнтована на досягнення кінцевого результату; все робить захоплено, пристрасно; має характер невгамовного борця, який повинен що б там не було брати гору над будь-яким противником; «не слід уникати труднощів! треба вміти їх долати» — її девіз, уміє брати на себе відповідальність і нести її з честю.

2. Антидогматик, він іде в своїй діяльності від життя, а не від догм, від реалій і обставин, а не від концепцій та інструкцій, йому властива гнучкість, безстрашне розуміння життя таким, яким воно є, життя не вкладається в рамки наших уявлень, а тим більше — в прокрустове ложе наших бажань, йому незрозуміле безумне прагнення приносити людей у жертву незаперечному принципові, головним принципом, вважає він, повинна стати сама людська особистість, всіляке об'єднання людей поважає за те, що воно — організована сила, але ненавидить за те, що своєю ієрархією та дисципліною обмежує можливості людини.

3. Добрий тактик, швидко схоплює ситуацію і розстановку сил, приймає рішення і діє, здатний на політичне лавірування, але ніколи не відступить від своєї лінії, володіє сильною логікою, але ця логіка цілеспрямована і служить не для філософського розумування, а для творчого пошуку найкоротшого шляху до мети, йому легше поступитися логікою, ніж метою, у суперечці не шукає істини, шукає перемоги, не прагне переконати опонента, звертається до свідків суперечки, ставлячи перед собою мету висміяти, скомпрометувати противника.

4. Його непокоять загальні, глибокі проблеми, на які він повсякчас наштовхується, розв'язуючи проблеми конкретні, стурбований самоосвітою, підвищенням свого духовного й культурного рівня, багато часу проводить за читанням, справжнього змісту його життю надає лише наявність віддаленої, високої, у чомусь навіть незвичайної мети; мрійник, мрії пов'язує з конкретними справами, реалізує, любить упевнено говорити про майбутнє, вважає, що коли людина чогось по-справжньому забажає, вона цього завжди доб'ється.

5. Підкреслено недемонстративний, про справлене на інших враження не цікавиться, суворо додержується принципу: «справа вища за все, чесно виконуй те, що тобі доручено, і нехай добре про тебе говорять інші»; не любить осуджувати людей і рідко говорить про них погано.

6. Закликає до рішучих дій, до «нарощування м'язів», бореться з недбалістю, сам діє гранично енергійно, на удар відповідає подвійним ударом, вважає, що «лірою пробуджувати» треба не тільки «добрі» почуття, а й тривожні, що кличуть до дії, до боротьби.

7. Майже непідвладний страху, ненависті та іншим негативним емоціям, не

дивується і не заздрить, що небезпечніша ситуація, то зібраніший і рішучіший, може виявляти деспотизм — вороже поставитися до людини тільки за те, що вона не зважила на його думку, однак його дії, як правило, не визначаються особистою неприязню, вміє піднятися над нею.

8. Не любить говорити про почуття — то не його сфера, а якщо прохопиться, почуває себе так, буцім сам себе зрадив; боїться кохання, як незаслужених розкошів, боїться і будь-яких інших почуттів, зате зовсім спокійно і впевнено ставиться до «тілесної» сторони кохання, судячи про інших по собі, не має сумніву, що може бути бажаним, але рідко буває певен, що його кохають.

9. Потребує емоційної підтримки партнера й підпорядковує йому свої емоції, якщо партнер виявляє байдужість, його ентузіазм згасає, замикається в собі, може веселитися тільки у колі друзів і не любить ходити в гості, оскільки всі чекають, що він стане центральною фігурою, у вчинках не схильний пристосовуватися до партнера, а тільки диктувати; темперамент, як правило, вибуховий, холеричний; ввічливий, але якщо зачеплять за живе, йому важко зупинитися, у ньому закипає злість, вона чітко проявляється у погляді; перебуваючи у «зведеному» стані, внутрішньо нервує, вперто шукає вихід із ситуації.

10. Уміє згуртовувати людей, залучати до найактивнішої роботи, розставляти і використовувати їх в інтересах справи, добрий організатор, його стиль керівництва — колегіальне обговорення рішень, але одноосібність їх прийняття і відповідальність, чіткість, організованість, захопленість і здатність захоплювати інших, має свою думку з кожного питання і вміє її обгрунтувати.

11. Часто непоганий спортсмен, упевнений у своєму тілі, довіряє власному здоров'ю, силі, вольовим якостям, його уподобання часто мають азартний характер, грунтуються на суперництві: спортивні ігри, полювання, шахи.

Представники цього типу особистості. Літературні герої: Кармен; артисти: Кристалінська, Мордюкова, Петренко, М. Ульянов, Джейн Фонда; композитор Вагнер; поети і письменники: Ахматова, Вознесенський, Мартинов, Маяковський, Фолкнер; політики, військові: Громико, Жуков, Коллонтай, Ленін; художники: Реріх, учені: Гейзенберг, Корольов, І. Павлов.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі): «Єсенін».

Інтуїтивно-етичний інтраверт («Єсенін»)

1. Трохи мрійливий романтик, людина скорше схильна до роздумів, ніж до дії, скромний, іноді сором'язливий, досить емоційний, добре розуміє почуття іншого і не приховує власних, але його емоційність постійно трохи неповна, з досить чітко вираженими елементами вичікувального спостереження, емоції виявляє не тоді, коли б у іншого «переповнилася чаша», а коли він сам вважатиме за потрібне; підхід до емоцій дуже творчий: наприклад, лють може вважати етичною, а стриманість неетичною, часом йому властиві захопленість і прекраснодушність.

2. Закликає до природності, розкріпаченості, близькості до природи, противник механіцизму, залізного графіка і режиму, йому більше до душі невибаглива поезія полів і лісів, ніж прямокутна геометрія міських кварталів; співець сили життя і краси людської молодості, безпосередній, його аргументам бракує переконливої раціональності, може лише сповідувати або сповіщати, він — голос проповідника в пустелі, заглиблений у себе, але це — вияв внутрішніх переживань для інших, а не замкнутість у самому собі, вважає, що незнання внутрішнього світу одне одного роз'єднує людей.

3. Прив'язаний до свого кола друзів і близьких, дуже довірливий, нинішнє хвилює його слабо, «життєві дрібниці» випускаються, влюбливий, іншого серед сірої маси виокремлює для нього внутрішня сила, цілеспрямованість, інтелект, нестандартне мислення, безперечно, якщо ця сила, цей розум піддаються його емоційній експансії, дуже терпимий до людей, розуміє їх і прощає їхні слабкості, привітний, ласкавий, поступливий, тримається в затінку, але радий, коли його там помітять.

4. Береться до всього з великим ентузіазмом, але якщо не виходить одразу, то з великими труднощами доводить до кінця, любить, щоб його ідеї втілював хтось інший, досить непрактичний, дозволяє іншим себе опікати, судячи з того, що бажаючі це робити як правило знаходяться, має, що дати взамін сфері духовній, йому потрібні люди захоплені, пристрасні, які захопили б і його, з такими працює продуктивно.

5. Уникає емоційного дисонансу, не любить, коли неправильно інтонують вірші під час декламації, бурхливо і незграбно виявляє емоції, недоладно співає, пристрасть до природності не дозволяє йому терпіти лицемірного уго-

довства, «краще вже відразу завдати удару, ніж повільно точити гострі вирази», коли немає щирості, тому може мати репутацію нелагідної людини і скандаліста, фальш відчуває миттєво, періодично має потребу у конфліктах.

6. У стосунках потребує визначеності, слова важать більше, ніж діла; ворогує з тими, кого не вдалося привернути до себе, не буває, щоб швидко захопився людиною, а потім розчарувався, виділяє людей найцікавіших, може тихо когось боготворити.

7. В екстремальних умовах його зброя — вміння продемонструвати своє ставлення до події, показати її смішні сторони, звідси тонке відчуття гумору і дуже характерна прозора усмішка в гострі моменти; усмішка, частіше, за все, ознака тривожності, через цю свою тривожну усмішку Гагарін став першим космонавтом, призначення цієї усмішки — піднести бойовий дух.

8. Елегантний, має врівноважений і підтягнутий вигляд, широко відкриті очі практично не замружуються, брови, як правило, дугоподібні; елегантність на кожний день, а не по святах, рідко побачиш його у невитонченій позі, його інтонації вишукані, рухи пластичні.

9. У ролі керівника — ліберал, легко обіцяє кожному з протилежних угруповань те, чого воно вимагає, у важких випадках дає колективу право прийняти рішення, уникає брати на себе відповідальність, своє рішення підкріплює думкою інших, він сильніший як комісар, ніж як командир, як адвокат, але не як суддя.

10. Вважає, що в нашому житті немає такого, заради чого варто поспішати, здатний кого завгодно вивести з рівноваги своїм зневажанням часу і регламенту, це якось пов'язане з його уявленнями про долю, якщо не встигну до цього витка спіралі, то до наступного, все одно, чому бути, того не обминути, невиправний оптиміст, вважає, що приречений на добре, на поїзд починає збиратися в останню мить, іноді повільність його засмучує, він розуміє, що через неї не може чогось досягти у житті, друга вада — нерішучість, сильна людина поруч могла б допомогти, але людина з твердою лінією, якщо партнер кожного дня приходить з новою ідеєю, це дратує.

11. Меценат, борець за емоційне розкріпачення людей, відчуває відповідальність за настрій своїх близьких, їх життєвий тонус, використовує своє тонке почуття гумору, щоб розворушити, розбурхати людей, у компанії оглядає, тих, що зібралися, не для того, щоб визначити хто як одягнутий, а щоб побачити, хто як себе почуває (це саме те, що слід переповісти й іншим), за великим рахунком — він мріє внести гармонію у товариство, історія для нього — це історія мистецтва, яскраво виражене прагнення до прекрасного: вірші, живопис, вишукані дрібнички; сам прагне бути витонченим, обожнює спілкування з художниками, поетами, богемою і взагалі, з екзотичними людьми, живе емоційним духом часу.

Представники цього типу особистості. Артист Леонтьєв; композитор Россіні; письменники: Бунін, Джеймс Джойс, Мл. Друз, Євтушенко, Єсенін, Г. Манн, Джером К. Джером, Межелайтіс, Нексе, М. Пруст; політики, військові: Інесса Арманд, Гагарін, Помпей Тіберій Гней; учені: Д'Аламбер, Руссо, Шеллінг.

Дуал (найкращий партнер у шлюбі, дружбі, роботі): «Жуков».

Ігор ОНУФРІЄНКО.

Анонс

Шановні читачі!

Починаючи з № 5, наш журнал друкуватиме історико-публіцистичну працю Володимира Винниченка «Відродження нації», яка вийшла друком у Відні 1920 року і відтоді не перевидавалася. Лише кілька місяців тому її «визволили» зі спецфондів. Усі три книги цієї розвідки присвячені боротьбі українського народу за свою державність, за національне відродження після Лютневої революції 1917 року в Росії (по грудень 1919-го). Не всі читачі погодяться з позицією автора — активного учасника тих подій, однак ми здійснюємо передрук без скорочень і купюр.

Наш журнал надходить до кіосків «Союздруку» в дуже обмеженій кількості, тому радимо його передплатити. Якщо ви зробите це зараз, то в цьому році прочитаєте всю книгу нарисів В. Винниченка «Відродження нації».

Наш індекс 74330.

Будьте обережні

Існує думка серед батьків, що безпечніше вводити ліки немовлятам через шкіру. Але ж річ у тім, що у дітей, особливо перших місяців життя, вона дуже тендітна, роговий шар тонкий, підшкірний жировий прошарок — також (а в недоношених дітей його іноді й зовсім немає). Усе це сприяє дуже швидкому всмоктуванню лікарських речовин, коли їх наносять у вигляді мазей, розчинів — виникають небажані ефекти, навіть отруєння. Спиртова настоянка йоду, нанесеного на шкіру дитини, може підвищити рівень йодидів у плазмі крові та загальмувати секрецію щитовидної залози, навіть спровокувати гіпотиреоз. Всмоктування саліцилатів, фенолу, борної кислоти може призвести до тяжких, часом смертельних отруєнь.

Особливо небезпечно наносити на шкіру немовлят присипки, які містять борну кислоту. Побутує уявлення про безпечність цієї антисептичної речовини, однак вона була причиною трагічних випадків, коли нею змащували шкіру, змочували пустишки бораксом чи бурою.

Хочемо застерегти батьків від лікування малечі на свій розсуд, від небезпечної впевненості, ніби мати може лікувати свою дитину краще, ніж будь-який лікар.

Анатолій ПАСТЕРНАК,
лікар.

Мастит у породіль

Народна медицина рекомендує прикладати до хворої залози компреси з цілющих трав. Ось кілька рецептів:

1. Взяти порівну квіток нагідок (свіжих або сушених), трави буркуну, квіток чорної бузини. 2. Узяти дві частини квіток нагідок та по одній частині материнки і чебрецю. 3. По одній частині квіточок нагідок і ромашки. 4. Самі тільки нагідки.

Відвар готують так. Одну столову ложку суміші заливають 200 мл окропу, накривають, настоюють на гарячому без кип'ятіння одну годину.

Компрес. До одної столової ложки відвару кімнатної температури додати одну столову ложку горілки. Згорнути марлю в шість-вісім шарів, намочити в цій суміші, викрутити й накласти на затвердіння. Вкрити прооліеним папером, потім ватою та закутати шерстяною хусткою. З таким компресом не можна виходити на вулицю, треба також уникати протягів. Міняти компрес, коли марля висохне. Годувати груддю не протипоказано. Чим раніше узятися за лікування, тим більше шансів обійтися без хірурга.

Під час лікування найнебезпечнішою є застуда. Тепло, ще раз тепло і компреси!

Ще один спосіб лікування — мазь із нагідок. Готують її так: змішують одну частину соку нагідок із свіжої рослини та 10 частин ланоліну або вазеліну. Інший спосіб: одну частину розтертих пелюсток нагідок змішати з 10 частинами ланоліну або вазеліну.

Якщо дитині не вистачатиме молока, треба посилити лактацію, для чого їдять житній хліб з ганусом або кмином («бородинський» сорт), або п'ють чай, заварений сім'ям ганусу, кмину або кропу, чи травою буркуном. Чай з буркуну готують так: чайну ложку трави запарюють склянкою окропу, випивають протягом дня по третині склянки.

Олександр ЗУБКОВ,
природознавець.

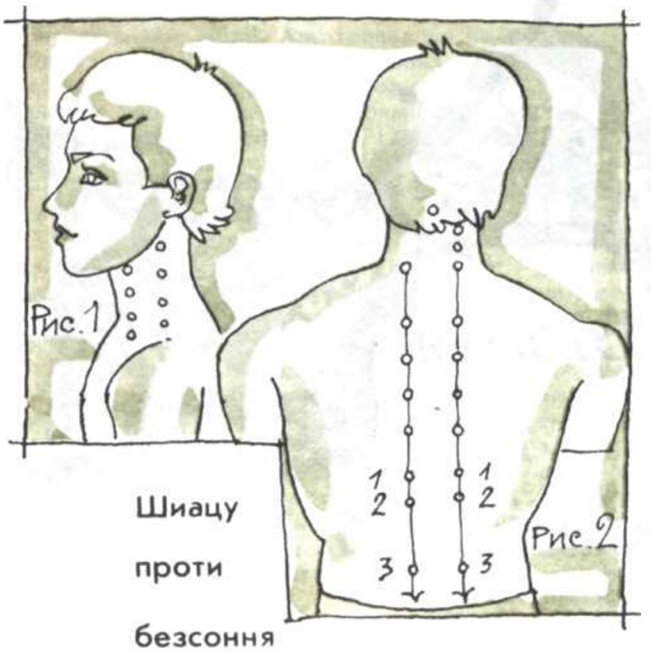

Шиацу проти безсоння

Медикаментозний метод боротьби з безсонням далеко не найкращий — організм звикає до ліків, до того ж будь-які хімічні препарати дають побічні ефекти. У стародавньому японському масажі шиацу є вправи, які допомагають здолати безсоння.

На кожну точку, про яку йдеться далі, слід натискувати по три секунди.

Великим пальцем лівої руки (потім — правої на правому боці) натискуйте на точки на передньому краї шиї, переходячи від одної точки до другої згори вниз. Після цього — на чотири точки вздовж сонної артерії (мал. 1).

Друга вправа — вказівними, середніми та безіменними пальцями обох рук натискуйте на точки на тильному боці шиї (мал. 2). Повторіть тричі. Від цих ліній можна провести униз дві лінії обабіч хребта. Натисніть на точки 1, 2, 3 — це розслабить м'язи спини, що сприяє більш швидшому засинанню.

Чому бадьорить ранковий душ

Відомо: прохолодний ранковий душ підвищує тонус. Але чому? Здавалося б, відповідь давно відома — холодна вода збуджує нервові рецептори на тілі. Злива імпульсів з них надходить у мозок і, в свою чергу, збуджує його, зокрема центри, які керують життєдіяльністю організму. Нова злива імпульсів, але вже з цих центрів, надходить в органи, прискорюючи перебіг фізіологічних процесів. Людина остаточно просинається, її організм входить у робочий режим.

Усе це правильно, однак не пояснює одного факту — чому працездатність підвищена не лише через кілька годин після ранкового душу, а й протягом усього дня? Адже нервові збудження через деякий час затухають.

Існує гіпотеза, що прохолодний ранковий душ — то своєрідна енергетична підзарядка організму. Адже молекула води, яка складається з двох атомів водню та одного кисню, полярна, тобто має на кінцях різнойменні електричні заряди. Коли вода стікає нашим тілом, то її молекули збуджують електричні потенціали на мембранах клітин шкіри. Тому деякі системи оздоровчого загартовування, наприклад Іванова*, передбачають обсихання після обливання водою, а не розтирання рушником — він начебто знімає негативний електричний потенціал зі шкіри. Розслаблення ж від теплого душу настільки сильне, що перекриває цю енергетичну підзарядку.

* Ознайомитися з цією системою можна на сторінках 37—41.

Експрес-анкета: «Ваша оцінка?»

Шановні читачі! Просимо вас назвати два-три кращих матеріали цього номера. Напишіть, будь-ласка, що вам у журналі не сподобалося, а без яких матеріалів можна було обійтися взагалі. Будемо вам дуже вдячні. Нагадуємо нашу адресу: 252047, м. Київ-47, проспект Перемоги, 50, редакція журналу «Наука і суспільство».

Біблія і про Біблію

Шановні читачі!

Наш журнал береться за нелегку справу, але йде на це свідомо, після тривалих роздумів, вагань і пошуків форм,— починаючи з цього номера, ми вирішили познайомити тих, хто ще не встиг цього зробити, з БІБЛІЄЮ.

Ця книга стала для одних рятівним одкровенням і джерелом духовної наснаги, для других — незрозумілою, але все одно притягальною літературною пам'яткою, для третіх — об'єктом нелюбові, неприйняття, і часто ці «треті» навіть поверхово незнайомі з її змістом.

Та хоч як ми ставилися до Біблії, усе ж повинні усвідомити, що вона справила величезний вплив на європейську, а відтак і на американську та інші цивілізації. Без знання Біблії ми не зрозуміємо світової і вітчизняної культури від античної і донині. Щоб осягнути смисл багатьох мистецьких шедеврів минувшини, треба не лише знати біблійні сюжети, а й пройнятися тим емоційним станом, у якому перебували митці під впливом Біблії.

Відірвані від цієї книги протягом десятиліть, більше того, виховувані у ненависті до неї, ми багато що втратили у культурному розвитку, духовному самовдосконаленні.

На наше тверде переконання, віруюча чи невіруюча людина, атеїст вона чи пропагандист віри — то її приватна справа,— але Біблію мусить знати, інакше добровільно відірве себе від історії і культури народу, духовної спадщини предків, усієї людської цивілізації. І знання це потрібно брати з першоджерела, а не з переказів, особливо, на зразок оповідей О. Ярославського...

Ми і досі позбавлені можливості вільно придбати Біблію, особливо в сучасному українському перекладі. Саме з цих міркувань виходила редакція, приймаючи рішення щодо пропонованої вам, шановні читачі, публікації.

Кілька слів про історію українського перекладу Біблії. Тривалий час на Україні існував лише церковнослов'янський переклад, найповніше і найкраще здійснений у знаменитій «Острозькій Біблії» (XVI ст.). Особливої релігійної потреби перекладу на живу українську мову не було, оскільки віруючі не мали великих проблем з розумінням тексту, та й не заохочувалася така справа ні церквою, ні царською владою. Проте українська мова не могла на той час зайняти належного місця серед мов цивілізованих народів, поки нею не зазвучать шедеври світового письменства: Гомер, Шекспір, а найголовніше — Біблія.

Потрібен був великий талант і громадянська мужність Пантелеймона Куліша, щоб розпочати цю справу. З 1860 по 1885 роки працював він разом з відомим ученим І. Пулюєм над перекладом та

редагуванням Біблії. Але трапилося нещастя: 1885 року під час пожежі на хуторі Мотронівка рукопис згорів; залишилися лише уривки, опубліковані різними періодичними виданнями. І П. Куліш береться наново перекладати. Та смерть, що настала 1897 року, обірвала його подвижницьку працю.

Завершив справу І. Нечуй-Левицький (він зробив приблизно третину перекладу). 1904 року Британське біблійне товариство вперше видало повний текст Біблії у перекладі П. Куліша, І. Пулюя та І. Нечуя-Левицького. Думаю, стереотипно або після належного редагування можна було б перевидати цю неоціненного значення пам'ятку української культури, створену трьома її світочами. Тим більше, що Старого завіту українською літературною мовою немає, а існуючі пізніші переклади не в усьому відповідають сучасним мовностилістичним нормам.

У надії, що найближчим часом україномовний Старий завіт буде підготовлено до друку, ми відклали публікацію морально-філософських біблійних книг — Притчі Соломона, Екклезіаст, Премудрості Соломона, Премудрості Ісуса, сина Сірахова (дві останні — неканонічні) — до завершення публікації Нового завіту.

Новий завіт недавно вийшов окремою книгою, наново перекладений і відредагований Екзархом усієї України, Митрополитом Київським і Галицьким Філаретом. З його дозволу і благословення ми передруковуємо цей текст.

Новий завіт визнають лише християни, на відміну від Старого завіту, що є священною книгою і для християн і для іудеїв. Він складається з Чотириєвангелія, Діяння святих апостолів, 21 послання апостолів та Одкровення Іоанна Богослова (Апокаліпсис). Існували (окремі повністю або в уривках дійшли і до наших днів) й інші книги, які називаються апокрифами (потайними), християнською церквою не визнаються і ніде не друкуються в її виданнях.

Редакція має надію, що публікація знайде підтримку серед наших читачів і сподівається на їхні відгуки та роздуми.

Володимир БАНЦЕР,
редактор відділу соціальних проблем.

Слово до читача

Біблія не потребує ні рекомендацій, ні захисту. Це книга виняткова, невичерпна: в ній сказано все про Бога, про людину.

Сама назва Біблії вказує на її походження. Слово «біблос» у греків означало книга, а прийшло воно до нас з II тисячоліття до Різдва Христового. Фінікійці острова Біблоса у своєму порту заснували склад паперу та торгівлю ним. Папір цей використовувався для написання книг.

Біблія містить у собі не тільки релігійне вчення, богооткровенну істину, але й багатовіковий запас людських знань, тож уся наша розумова, інтелектуальна діяльність знаходить у ній невичерпне джерело.

Біблія лягла в основу всього європейського мистецтва. Без неї — ні древні собори, ні Васнецов, Мікеланджело, Рембрандт, Ель Греко, Рубльов, Шекспір, Данте, Достоєвський не були б тими, ким ми так захоплюємося.

Біблія протягом століть перевершила всі творіння духу, була і залишається найпоширенішою у світі книгою. Вона несе радісну звістку про те, що зробив для нашого спасіння Христос, узявши на себе гріхи людські.

Бог є Любов — і ми в любові до людей повинні мати Бога за взірець. Бог є Дух — і нам належить на перше місце в житті ставити духовні запити, а потім уже — матеріальні.

Багато послідовників має Біблія, та багато й противників. Перші черпають з неї наснагу і сили, другі, не в змозі знищити зовсім цю книгу, намагаються усілякими способами підірвати її авторитет. Історія боротьби навколо Біблії показала безсилля недобросовісної критики відлучити людей од Слова Божого. Істинна ж наука підтверджує наведені в Біблії факти. Для прикладу: з позиції войовничого атеїзму найслабкішим місцем у Біблії є слова: «Бог створив світ з нічого» (Бут. 1—2). Радянський академік Я. Зельдович у газеті «Известия» за 1 січня 1988 року твердить, що «матерія Всесвіту виникла з нічого. Вірніше, матерія виникла з енергії, а енергія Всесвіту дорівнює нулю. А нуль є ніщо».

Слушну думку висловив французький учений П'єр Гейяр де Шарден у книзі «Феномен людини» (російське видання: «Наука», 1987) щодо співвідношення

науки і релігії: «Після майже двохсотлітньої боротьби наука та релігія не змогли послабити одна одну. Навпаки, стало зрозуміло, що вони не можуть розвиватися нарізно... Віра і наука — дві фази єдиного процесу пізнання світу».

Для нас Біблія — книга людська та книга Божа. Виходячи з цього, кожна людина повинна вміти заглиблюватись у неї, роздумувати над нею. Біблія породжує нескінченні відгуки в душі читача.

Скільки висловів Христа пройшло крізь віки, бо зразу ж зачіпають ті глибини душі, де не втечеш від істини, де душа бачить себе у первісній наготі! Так само і в книгах Старого завіту проявилося значення нашої глибинної суті: і нині мудрість народів черпає з книги Притч Соломонових, крик горя і надії царя Давида і зараз знаходить відгук у душі, коли тягар життя доводить людину до відчаю. Прочитайте уважно Псалми Давида у перекладі Т. Г. Шевченка!

У Біблії майстерно перемежовуються літературні жанри. Тут і величні історичні фрески (Вихід, книги Макавейські, або Діяння апостолів), і коротші оповіді, в яких даються нам моральні приклади, такі живі й захоплюючі, що багатьом письменникам досить було їх лише переробити або розвинути, щоб створити оригінальні художні твори.

У Біблії людина пізнає себе і вражається. Більше того. Святе Письмо знову і знову вчить людину. Немає жодного морального принципу, котрий не мав би свого початку, а часто й формулювання у Біблії: не вбий, не вкради, не прелюбствуй, шануй свого батька, свою матір, возлюби ближнього свого, як самого себе. Ці заповіді непорушні на всі часи, для всіх народів. Моральні засади суспільних, сімейних, торгових, міжнародних та інших відносин — все це можна знайти у Біблії. Суспільство, яке відходить від цього, наближається до безодні, до своєї загибелі.

Не можна читати Біблію, як читають будь-яку іншу книгу. Церква вчить нас молитися по Біблії, звертатися до неї, щоб підтримати наш душевний потяг, допомогти виявленню та облагороджуванню наших почуттів.

Отже через читання та вивчення Священних Книг нехай «слово Боже швидко поширюється та прославляється» (2 Фес. 3, 1), а ввірена Церкві скарбниця Одкровення Божого нехай наповнює все більше серця людей.

Протоієрей Анатолій ЗАТОВСЬКИЙ,
настоятель Свято-Макарівської церкви
м. Києва, відповідальний секретар
«Православного вісника».

НОВИЙ ЗАВІТ ГОСПОДА НАШОГО ІСУСА ХРИСТА

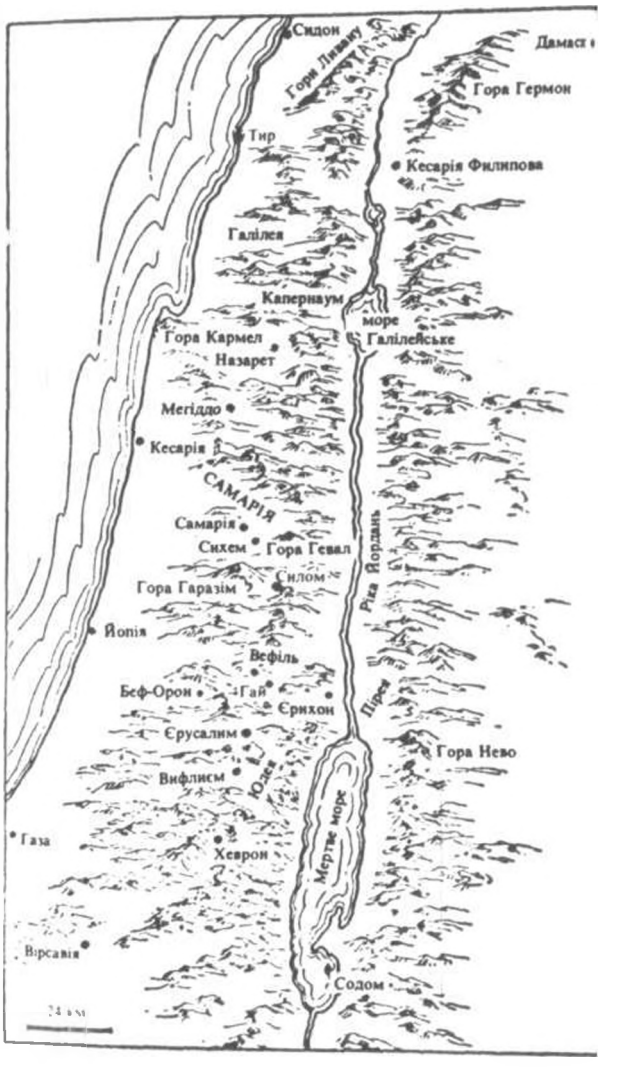

Від Матфея святе благовіствування

Глава 1

1 Родовід Ісуса Христа, Сина Давидового, Сина Авраамового.

2 Авраам родив Ісаака; Ісаак родив Якова; Яків родив Іуду та братів його;

3 Іуда родив Фареса і Зару від Фамари. Фарес родив Есрома; Есром родив Арама,

4 Арам родив Амінадава; Амінадав родив Наассона; Наассон родив Салмона;

5 Салмон родив Вооза від Рахави; Вооз родив Овіда від Руфи; Овід родив Іессея;

6 Іессей родив Давида царя; Давид цар родив Соломона від Урієвої;

7 Соломон родив Ровоама, Ровоам родив Авію; Авія родив Асу;

8 Аса родив Іосафата; Іосафат родив Іорама; Іорам родив Озію;

9 Озія родив Іоафама; Іоафам родив Ахаза, Ахаз родив Єзекію;

10 Єзекія родив Манассію; Манассія родив Амона; Амон родив Іосію;

11 Іосія родив Іоакима, Іоаким родив Іехонію та братів його, до переселення вавілонського.

12 По переселенні вавілонському Іехонія родив Салафіїля, Салафіїль родив Зоровавеля;

13 Зоровавель родив Авіуда; Авіуд родив Еліакима; Еліаким родив Азора,

14 Азор родив Садока; Садок родив Ахіма, Ахім родив Еліуда;

15 Еліуд родив Елеазара; Елеазар родив Матфана; Матфан родив Якова;

16 Яків родив Йосифа, мужа Марії, від Якої народився Ісус, Котрий називається Христос.

17 Отже, всіх родів від Авраама до Давида чотирнадцять родів; і від Давида до переселення вавілонського чотирнадцять родів, і від переселення вавілонського до Христа чотирнадцять родів.

18 Різдво Ісуса Христа було так: по заручені Матері Його Марії з Йосифом, перше ніж зійтися їм, виявилось, що Вона має в утробі від Духа Святого.

19 Йосиф же, муж Її, будучи праведним і не бажаючи ославити Її, хотів потай відпустити Її.

20 Але коли він помислив це, – ось, Ангел Господній з'явився йому уві сні і сказав: Йосифе, сину Давидів! не бійся прийняти Марію, жону твою, бо народжене в Ній, є від Духа Святого.

21 породить же Сина, і наречеш Йому ім'я Ісус, бо Він спасе людей Своїх від гріхів їхніх.

22 А все це сталося, щоб збулося сказане Господом через пророка, який говорить:

23 ось, Діва в утробі прийме й породить Сина, і дадуть ім'я Йому Еммануїл, що означає: з нами Бог (Іс. 7, 14).

24 Прокинувшись, Йосиф зробив, як звелів Йому Ангел Господній, і прийняв жону свою.

25 І не знав Її, аж доки Вона породила Сина Свого первенця, і він дав Йому ім'я: Ісус.

Глава 2

1 Коли ж Ісус народився у Віфлеємі Іудейському у дні царя Ірода, прийшли до Єрусалима волхви зі сходу і кажуть:*

2 де є народжений Цар Іудейський? бо ми бачили зірку Його на сході і прийшли поклонитися Йому.

3 Почувши це, Ірод цар стривожився, і ввесь Єрусалим з ним.

4 І, зібравши всіх первосвящеників і книжників народних, питав у них: де належить народитися Христу?

5 Вони ж сказали йому: у Віфлеємі Іудейському, бо так написано через пророка:

6 і ти, Віфлеєме, земле Іудина, нічим не менший воєводств Іудиних; бо з тебе вийде Вождь, Котрий упасе народ Мій, Ізраїля (Мих. 5, 2).

7 Тоді Ірод, таємно покликавши волхвів, випідав від них час з'явлення зірки.

8 і, пославши їх до Віфлеєму, сказав: підіть старанно розвідайте про Немовля і, коли знайдете, сповістіть мене, щоб і мені піти поклонитися Йому.

9 Вони, вислухавши царя, пішли. І ось зірка, яку бачили вони на сході, йшла перед ними, аж поки, нарешті, прийшла і зупинилась над місцем, де було Немовля.

10 Побачивши зірку, вони зраділи радістю вельми великою,

*11 і, увійшовши в дім, побачили Немовля з Марією, Матір'ю Його, і, впавши, поклонилися Йому; і, відкривши скарби свої, принесли Йому дари: золото, ладан і смирну**.*

12 І, одержавши уві сні одкровення не повертатися до Ірода, іншою дорогою відійшли в свою країну.

13 Коли ж вони відійшли, – ось, Ангел Господній з'являється уві сні Йосифу і говорить: устань, візьми Немовля і Матір Його та біжи в Єгипет, і будь там, доки не скажу тобі, бо Ірод хоче шукати Немовля, щоб погубити Його.

14 Він устав, узяв Немовля і Матір Його вночі та й пішов у Єгипет,

15 і там був до смерті Ірода, щоб здулося сказане Господом через пророка, котрий говорить: з Єгипту покликав Я Сина Мого (Ос. 11,1).

16 Тоді Ірод, побачивши себе осміяним волхвами, дуже розлютився, і послав повбивати усіх немовлят у Віфлеємі і в усіх околицях його, від двох років і нижче, відповідно до часу, по який випідав у волхвів.

17 Тоді збулося сказане через пророка Єремію, котрий говорить:

18 голос в Рамі чути, плач і ридання та голосіння велике. Рахіль плаче за дітьми своїми і не хоче втішитись, бо їх немає (Єр. 31, 15).

---

* Мудреці.

** Запашна рідина.

19 По смерті ж Ірода, — ось, Ангел Господній уві сні з'являється Йосифові в Єгипті
20 і говорить: устань, візьми Немовля і Матір Його та йди в землю Ізраїлеву, бо вже померли ті, що шукали душу Немовляти.
21 Він устав, узяв Немовля і Матір Його і прийшов у землю Ізраїлеву.
22 Почувши ж, що Архелай царствує в Іудеї замість Ірода, батька свого, побоявся йти туди, але, одержавши уві сні одкровення, пішов у землю Галілейську
23 і, прийшовши, оселився в місті, яке зветься Назарет, щоб збулося сказане через пророків, що Він Назореєм наречеться (Суд. 13,5).

Глава 3

1 У ті дні приходить Іоанн Хреститель і проповідує в пустині Іудейській,
2 і каже: покайся, бо наблизилось Царство Небесне.
3 Бо він той, про якого сказав пророк Ісайя: глас вопіющого в пустині: приготуйся путь Господу, прямими зробіть стезі Йому (Іс. 40,3).
4 Сам же Іоанн мав одежу з верблюжого волосу і пояс шкіряний на стегнах своїх, а їжею його були акриди* та дикий мед.
5 Тоді Єрусалим і вся Іудея і вся околиця Йорданська виходили до нього.
6 І хрестилися від нього в Йордані, сповідаючи гріхи свої.
7 А побачивши Іоанн багато фарисеїв і саддукеїв, що йшли до нього хреститися, сказав їм: породдя єхиднове! хто навчив вас тікати від майбутнього гніву?
8 Створіть же достойний плід покаяння
9 і не думайте говорити в собі: отець у нас Авраам; бо кажу вам, що Бог може з каміння цього звести дітей Аврааамові.
10 Вже й сокира біля кореня дерева лежить: бо всяке дерево, що не приносить доброго плоду, рубають і кидають в огонь.
11 Я хрещу вас водою в покаяння, але Той, Котрий йде за мною, сильніший за мене; я недостойний понести взуття Його; Він хреститиме вас Духом Святим і вогнем;
12 лопата** Його в руці у Нього, і Він очистить тік Свій і зберe пшеницю Свою в житницю, а солому спалить вогнем невгасимим.
13 Тоді приходить Ісус з Галілеї на Йордан до Іоанна хреститися від нього.
14 Іоанн же не допускав Його і говорив: мені треба хреститися від Тебе, і чи Ти приходиш до мене?
15 Але Ісус сказав йому у відповідь: облиш нині, бо так належить нам виконати всяку правду. Тоді Іоанн допускає Його.
16 І, хрестившись, Ісус вийшов зразу ж з води, — і ось, розкрились Йому небеса, і побачив Іоанн Духа Божого, Котрий сходив, мов голуб, і спускався на Нього.
17 І ось, голос з неба, який говорить: Це є Син Мій Улюблений, в Ньому Моє благовоління.

* Вид сарани
** Якою віють хліб.

Глава 4

1 Тоді Ісус виведений був Духом у пустиню для спокушання від диявола,
2 і, постившись сорок днів і сорок ночей, наостанку зголоднів.
3 І приступив до Нього спокусник і сказав: якщо Ти Син Божий, скажи, щоб каміння це стало хлібами.
4 Він же сказав йому у відповідь: написано: не хлібом єдиним житиме людина, а всяким словом, що виходить з уст Божих (Втор. 8,3).
5 Потім бере Його диявол у святе місто і ставить Його на крилі храму,
6 і говорить Йому: якщо Ти Син Божий, кинься вниз, бо написано: Ангелам Своїм заповість про Тебе, і на руках понесуть Тебе, щоб не спіткнувся об камінь ногою Твоєю (Пс. 90, 11—12).
7 Ісус сказав йому: написано також: не спокушай Господа Бога твого (Втор. 6, 16).
8 Знову бере Його диявол на дуже високу гору і показує Йому всі царства світу і славу їхню,
9 та й говорить Йому: все це дам Тобі, якщо, впавши, поклонишся мені.
10 Тоді Ісус говорить йому: відійди від Мене, сатано, бо написано: Господу Богу твоєму поклоняйся і Йому Одному служи (Втор. 6, 13).
11 Тоді залишив Його диявол, і ось, Ангели приступили й служили Йому.
12 Коли ж почув Ісус, що Іоанн відданий під варту, пішов у Галілею.
13 І, залишивши Назарет, прийшов і оселився в Капернаумі приморському, в краях Завулонових і Неффалимових,
14 щоб збулося сказане пророком Ісайєю, який говорить:
15 земле Завулонова і земле Неффалимова, за Йорданом на шляху приморському, Галілея язичників,
16 народ, який сидить у темряві, побачив світло велике, і тим, що перебувають у країні, й тіні смерті, засяяло світло (Іс. 9, 1—2).
17 Відтоді почав Ісус проповідувати й говорити: покайтеся, бо наблизилось Царство Небесне.
18 Проходячи ж біля моря Галілейського, Він побачив двох братів: Симона, що звався Петро, і Андрея, брата його, які закидали сіті в море, бо вони були рибалки,
19 та й каже їм: ідіть за Мною, і Я зроблю вас ловцями людей.
20 І вони зараз же, покинувши сіті, пішли за Ним.
21 Ідучи звідтіля, далі побачив Він інших двох братів: Якова Зеведеєвого та Іоанна, брата його, у човні із Зеведеєм, батьком їхнім, які лагодили сіті свої, і покликав їх.
22 Вони, покинувши човен і батька свого, зараз же пішли за ним.
23 І ходив Ісус по всій Галілеї, навчаючи в синагогах їхніх і проповідуючи Євангеліє Царства, зціляючи всякий недуг і всяку неміч у людях.
24 І розійшлись чутки про Нього по всій Сирії; і приводили до Нього всіх немічних, хворих та всілякі недуги й припадки і біснуватих, і сновид, і паралітиків, і Він зціляв їх.
25 І йшло за Ним багато народу з Галілеї і Десятиграддя, і Єрусалима, та Іудеї, і з того боку Йордана.

Глава 5

1 Побачивши народ, Він зійшов на гору; і, коли сів, приступили до Нього ученики Його.

2 І Він, відкривши уста Свої, навчав їх, промовляючи:

3 Блаженні убогі духом, бо їхнє є Царство Небесне.

4 Блаженні ті, що плачуть, бо вони втішаться.

5 Блаженні лагідні, бо вони успадкують землю.

6 Блаженні ті, що прагнуть і жадають правди, бо вони наситяться.

7 Блаженні милостиві, бо вони помилувані будуть.

8 Блаженні чисті серцем, бо вони Бога побачать.

9 Блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться.

10 Блаженні гнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне.

11 Блаженні ви, коли ганьбитимуть вас і гонитимуть і зводитимуть на вас усяке лихослів'я та наклепи через Мене.

12 Радуйтесь і веселіться, бо велика ваша нагорода на небесах: так гнали і пророків, які були до вас.

13 Ви — сіль землі. Якщо ж сіль втратить силу, то чим зробиш її солоною. Вона вже ні до чого непридатна, як тільки хіба викинути її геть на потоптання людям.

14 Ви — світло світу. Не може сховатися місто, яке стоїть на верху гори.

15 І, засвітивши свічку, не ставлять її під посудину, а на свічнику, і світить всім у домі.

16 Так нехай сяє світло ваше перед людьми, щоб вони бачили ваші добрі діла і прославляли Отця вашого Небесного.

17 Не думайте, що Я прийшов порушити закон або пророків: не порушити прийшов Я, а здійснити.

18 Бо істинно кажу вам: доки не перейде небо і земля, жодна йота чи жодна риска не перейде із закону, поки не здійсниться все.

19 Отже, хто порушить одну з цих заповідей найменших і навчить так людей, той найменшим назветься в Царстві Небесному; а хто виконає і навчить, той великим назветься в Царстві Небесному.

20 Кажу бо вам, якщо праведність ваша не перевершить праведності книжників і фарисеїв, то ви не ввійдете в Царство Небесне.

21 Ви чули, що сказано древнім: не вбивай, а хто уб'є, підлягає суду (Вих. 20, 13).

22 А я кажу вам, що всякий, хто гнівається на брата свого даремно, підлягає суду; а хто скаже на брата свого «рака», підлягає синедріону**; а хто скаже: «потвора», підлягає вогню пекельному.*

23 Отже, коли ти принесеш дар твій до жертовника і там згадаєш, що брат твій має щось проти тебе,

24 залиш там дар твій перед жертовником і піди перше примирися з братом твоїм, і тоді прийди і принеси дар твій.

25 Мирися з суперником твоїм швидко, доки ти в дорозі з ним, щоб суперник не віддав тебе судді, а суддя не віддав би тебе слузі, і не вкинули б тебе у в'язницю.

26 Істинно кажу тобі: ти не вийдеш звідти, поки не віддаси останнього кодранта.*

27 Ви чули, що сказано древнім: не перелюбствуй (Вих. 20, 14).

28 А Я кажу вам, що всякий, хто дивиться на жінку з похіттю, вже вчинив перелюб з нею в серці своєму.

29 Якщо ж праве око твоє спокушає тебе, вирви його і кинь від себе, бо краще для тебе, щоб загинув один з членів твоїх, ніж усе тіло твоє було вкинуте в геєну.

30 І коли правиця спокушає тебе, відітни її та кинь від себе: бо краще для тебе, щоб загинув один з членів твоїх, ніж усе тіло твоє було вкинуте в геєну.

31 Сказано також, коли хто розведеться з жінкою своєю, нехай дасть їй лист про розлучення (Втор. 24, 1).

32 А Я кажу вам: хто розводиться з жінкою своєю, той, крім провини перелюбу, призводить її до перелюбства, і хто візьме шлюб з розлученою, той перелюбствує.

33 Ще чули ви, що сказано древнім: не порушуй клятви, а виконуй перед Господом клятви твої (Лев. 19, 12; Втор. 23, 21).

34 А Я кажу вам: не клянись зовсім: ні небом, бо воно престол Божий,

35 ні землею, бо вона підніжжя ніг Його, ні Єрусалимом, бо він місто великого Царя;

36 ні головою твоєю не клянися, тому що не можеш жодної волосини зробити білою або чорною.

37 Нехай буде слово ваше: так, так; ні, ні, а що зверх цього, те від лукавого.

38 Ви чули, що сказано: око за око і зуб за зуб (Вих. 21, 24).

39 А Я кажу вам: не протився злому. Але хто вдарить тебе у праву щоку, підстав йому і другу;

40 і хто захоче судитися з тобою і взяти в тебе сорочку, віддай йому і верхній одяг;

*41 і хто примусить тебе іти з ним одне поприще** іди з ним два.*

42 Хто просить у тебе — дай, і хто хоче в тебе позичити — не відвертайся.

43 Ви чули, що сказано: люби ближнього твого і ненавидь ворога твого (Лев. 19, 17—18).

44 А Я кажу вам: любіть ворогів ваших, благословляйте тих, хто проклинає вас, добро творіть тим, хто ненавидить вас і моліться за тих, хто кривдить і гонить вас,

45 щоб ви були синами Отця вашого Небесного, бо Він велить сонцю Своєму сходити над лихими і добрими і посилає дощ на праведних і неправедних.

46 Бо коли ви любите тих, хто любить вас, яка вам нагорода? Чи не те саме роблять і митарі?

47 І коли ви вітаєте тільки братів ваших, що особливого робите? Чи не так само діють і язичники?

48 Отже, будьте досконалі, як досконалий Отець ваш Небесний.

* Нікчемний чоловік.
** Верховне судилище.

* Дрібна монета.
** Гонн

Овен
(21.III—21.IV)

За стародавньою легендою у фіванського царя Афаманта було двійко дітей: син Фрікс і донька Гелла. Мачуха не злюбила їх і тому багато зла їм завдавала. Коли про це дізнався посланець богів Гермес, він вирішив врятувати дітей. Гермес подарував їм золоторунного Овна, який до того ж умів літати. Овну доручили перенести дітей на східний берег Чорного моря, у Колхіду. До слова, Овен, що з'являється на осінньому небосхилі, і є той самий уславлений, що літав, чиє золоте руно шукали у Колхіді аргонавти. Не тільки Овен, але й деякі герої цієї легенди, а також корабель «Арго» потрапили на небо.

Отже, Фрікс та Гелла сіли на Овна і, ухопившись за його золоте руно, здійнялися над землею. Але Гелла не втрималася і впала в море. Місце, де це сталося, назвали Геллеспонт — «море Гелли» (стародавня назва Дарданелл).

Фрікс благополучно дістався Колхіди, де його привітно зустрів цар. Фрікс приніс Овна у жертву Зевсу, а золоте руно подарував колхідському цареві. Той був у захваті від дарунка і дуже боявся, щоб його не вкрали. Тому заховав руно у священній печері, яку охороняли дракони. Та се ж перегодом до Колхіди прибув на кораблі «Арго» Ясон з героями, які вивезли золоте руно до Греції.

В епоху Давньої Греції Овен був головним сузір'ям зодіаку. Тут знаходилася точка весняного рівнодення. І хоч у наші часи вона перемістилася до сузір'я Риб (на захід від Овна), і досі точку весняного рівнодення позначають символом Овна ♈. Сонце перебуває у цьому знаку з 21 березня по 21 квітня, а перетинає у наші часи сузір'я Овна з 18 квітня по 14 травня.

Цьому знаку сприяє знак вогню, який знаходиться під заступництвом Марса, а також залізо, червоний рубін. Сприятливий день — вівторок. Характер Овен має сильний, натуру власну. Той, хто народився під цим знаком, обдарований життєдайною силою та енергією. У нього талант керівника. Загальні риси чоловіків та жінок — оптимізм, честолюбство. Овен відзначається агресивністю та відсутністю такту. Його не можна назвати жорстоким, та все ж він рідко зважає на інтереси та волю інших. Овен прагне дії, але досягнувши мети, одразу втрачає до неї інтерес. Нерідко Овен потрапляє в скрутне становище через свою нетерплячість і недипломатичність. Головна мета життя — праця. Наділений неабиякою силою волі, сміливий, з швидкою реакцією, він може бути визначним хірургом, блискучим лікарем — діагностом, полководцем, журналістом, адміністратором. Маючи привабливу зовнішність і здоровий вигляд, Овен, проте, має слабкі нерви. Користується успіхом у жінок, але сім'янин з нього кепський, бо він ревнивий, неврівноважений, грубий. Крім того, друзів любить більше, ніж свою сім'ю. Якщо шлюб з Овном не розпадеться у перші роки, то надалі все може скластися добре.

Жінки, що народилися під знаком Овна, майже завжди опановують якусь професію, нерідко чоловічу. У сім'ї прагнуть верховодити.

Олесь ДАНКО.

Кипарис

(25.01—03.02; 26.07 — 04.08)

Стрункий, міцний, з чітко окресленим силуетом і простими правильними рисами. Не позбавлений елегантності, однак в ньому є щось від незіпсованої цивілізацією людини. Вдовольняється малим і пристосовується до ситуації. Здатен жити у різних умовах і бути при цьому щасливим. Швидко досягає зрілості і самостійності.

Не приділяє уваги успіхові у житті, не женеться за славою і грішми. Єдине, чого прагне,— щастя. Уникає всього, що ставить перед ним проблеми. Любить прогулянки, тварин і полювання. Його можна побачити у човні з вудкою, і в той же час не полюбляє самотності. Намагається влаштувати своє життя так, щоб завжди перебувати серед великої сім'ї або (замолоду) в постійному колі приятелів. Не сентиментальний. Найчастіше трохи грубуватий, але не обділений душевною теплотою; суворий і водночас спокійний. Приємний в товаристві. Його присутність заспокоює.

Кипарис — мрійник, і скоріше віддасть себе течії життя, ніж організує його. Замріяний, думками завжди десь в іншому місці. Уникає гострих дискусій незалежно від теми розмови.

Буває вірний своєму коханню, дружбі, спогадам, і якщо до когось виявляє почуття, то, не вагаючись, подасть допомогу.

Життя його найчастіше тече спокійно і рівно поруч з тими, кого він кохає.

Риси народжених під знаком Кипарису: сталість почуттів, лояльність, рефлексивність, інтелігентність, аналітичний розум, логіка.

Під знаком Кипарису народились: Шуберт, Моцарт, Ромен Роллан, Рузвельт, Луїс Армстронг.

Тополя

(04.02—08.02; 05.08—13.08)

Декоративність, стрункість і краса від ранньої молодості. З роками, однак, сама створює собі проблеми. Дуже чутлива до плину часу, дуже рано починає боятися старості.

Потрібна обережність при зміні місця перебування — не всяке середовище діє благотворно на розвиток Тополі. Вона почуває себе гірше в тісноті, але не любить жити одна. Відчуває потребу в товаришах, але потерпає в оточенні випадкових людей. Дуже чутлива до обмеження свободи і легко впадає в песимізм. Намагається це приховувати, але не надовго.

Незначні неприємності легко виводять її з рівноваги. Час від часу милується собою, та найчастіше їй вдається це приховати, і в тому знаходить своєрідне задоволення.

Відвага і гордість допомагають їй здолати найскладніші перешкоди, і на її обличчі рідко можна помітити хвилювання. Ті, хто знають Тополю мало, часто приймають її за веселу і спокійну особу.

Вона схильна до альтруїзму. При цьому добре організована і не забуває про майбутнє.

У шлюбі — важке щастя, дуже чутлива до всього, любить незалежність. Її зброєю в сімейних стосунках є байдужість, доповнена жартами і чарівною посмішкою.

Має від народження тонкий розум, який зовсім не старіє. Це часом робить її амбіціозною. Багато Тополь трапляється серед медичних працівників.

Риси народженим під знаком Тополі: потреба в незалежності, схильність до неврастенії, мрійливості та поєднання інтуїції з фантазуванням.

Під знаком Тополі народились: Менделєєв, Жюль Верн, А. Хічкок, Сальвадор Далі.

Ми однієї крові?..

Кожен медик знає: перш ніж розпочати переливання чужої крові хворому, треба знати, до якої групи належить його кров. Таких груп чотири. Особливі речовини (фактор А і фактор В) є в крові IV групи. Їх немає в крові групи I. В групі II є фактор А, в групі III — фактор В. Генетики визначили закони успадковування групи крові батьків дітьми. Якщо у батька I група, а в матері — IV, то у дітей буде тільки II або III група, але ніяк не I і не IV. Виявляється, спадковий аналіз крові може стати у пригоді у вирішенні багатьох історичних загадок. Наприклад, такої, як заселення Америки.

З'ясувалося, що серед американських індіанців немає людей з кров'ю III та IV групи, тобто у крові корінних жителів Нового Світу бракує фактора В. Чому? Мабуть, тому, що серед перших поселенців Америки не було людей з цим фактором. Таке могло статися тільки в тому разі, якщо група першовідкривачів Америки була нечисленною: 100, 50, а то і 20 чоловік! І тільки у тому разі, коли б континент заселявся не кількома хвилями переселенців, а однією-єдиною, скоріше не хвилею, а «краплиною».

Певно, тільки жалюгідна «краплина» просочилася з Центральної Америки у Південну. Адже у крові південноамериканських індіанців немає не тільки фактора В, але й фактора А. У них тільки I група крові! Вочевидь, багато тисячоліть тому на американський континент прибула група людей, у крові яких бракувало фактора В. Нащадки цих людей розселилися у Північній та Центральній Америці. А потім, через тисячоліття, така ж маленька «краплина» Панамським перешийком просочилася до Південної Америки і осіла там.

Рендзю

Звірте ваше розв'язання завдань І туру конкурсу:

Задача № 1

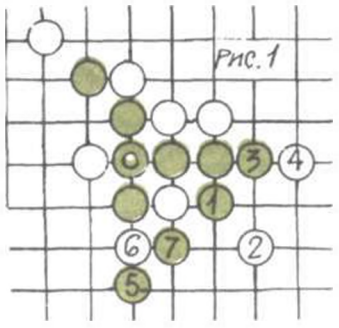

Задача № 2

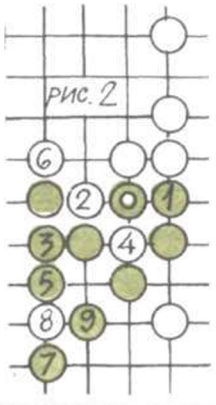

Форсованою атакою на трійках і четвірках білі здобули перемогу в завданні ІІ туру конкурсу:

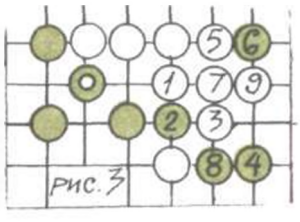

Задача № 3

«Специфічна» атака білих. У попередніх матеріалах уже йшлося про те, що білі мають ще одну можливість взяти гору — спіймати суперника на фол, тобто одну із заборонених вилок. Покажемо, як це відбувається:

А) Фол 3×3 (зустрічається найчастіше).

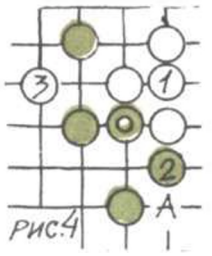

Попереднім ходом чорні помилилися, і настала розплата. Після третього ходу фол 3×3. Якби чорні закрили вертикальну трійку вгорі, то білі своїм наступним ходом у пункт А змусили б виставити чорну шашку на поле 2 і фолу не уникнути.

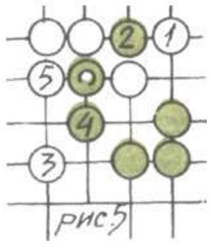

Ще один приклад. Лобова атака білих успіхом не увінчалася, і вони знаходять елегантний шлях до фолу.

Б) Фол 4×4.

Здавалося б, чорні виграли. Адже вони вибудували трійку і загрожують вилкою 4×3 в пункт А. Але білі мають чудовий контрдоказ. Фол 4×4 у точці Х. На цьому прикладі використано і мотив «довгого ряду» (по вертикалі). У задачі № 5 нашого конкурсу білі продемонстрували ще один план фолу 4×4.

В) Фол 4×3

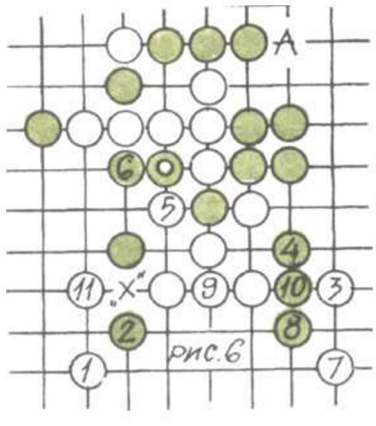

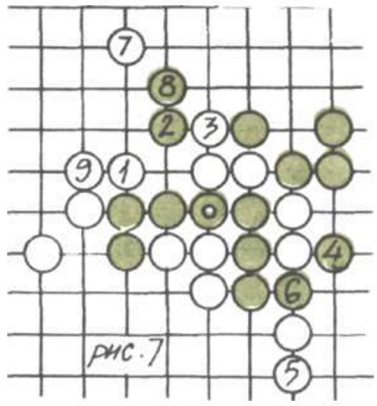

Рідкісний гість у практиці рендзю.

Після 2 ходу загрожує подвійний виграш чорних: 4×3 в пункт А і 5, але білі гарно і несподівано рятуються. Одну з вилок вони перетворюють у фолову 4×3×3, а другу п'ятим ходом закривають, після чого самі переходять у форсовану атаку і вибудовують чудовий фол 4×4×3 в пункт 47

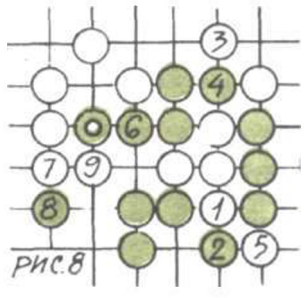

Г) Фол «довгий ряд».

Здавалося б, нічого поганого не віщує позиція чорних. Вони володіють ініціативою, що загрожує стати вирішальною, відіграли трійку, але... Після чудових 8 четвірок білі вишикували 6 заборонених чорних шашок по вертикалі.

Д) Екзотичний фол Х—У

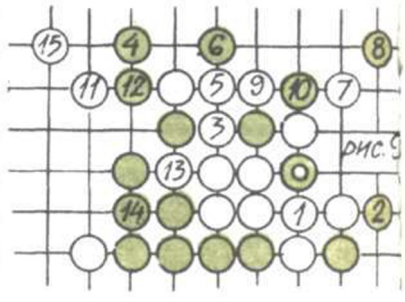

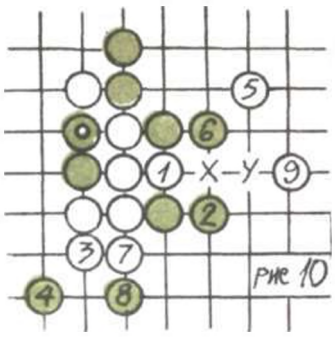

рис.10

Цей фол ще називають «перлиною». Відшукати його надзвичайно складно. Відбувається утворення двох незалежних фолів 3Х3 на одній лінії в різних точках (не плутати з фолом 3Х3Х3). Двома останніми помилками чорні привели себе до фатальної межі. Далі — витончений фінал — 91 Загрожують фоли 3Х3 в пункти X і V. Порятунку немає.

Фоли надають додаткової краси в рендзю, роблять гру іноді непередбачуваною, де достатньою мірою виявляється інтуїція гравців, їхня фантазія і вміння знаходити нешаблонні розв'язання.

А тепер — завдання третього туру нашого конкурсу.

Задача № 6

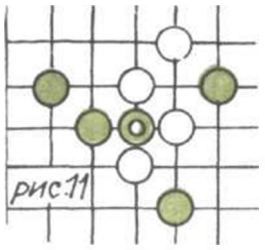
рис.11

Задача № 7

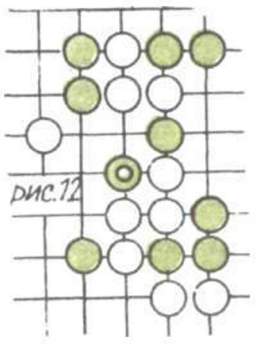
рис.12

Задача № 8

В № 6 і 8 починають і перемагають білі, а в № 7 — чорні.

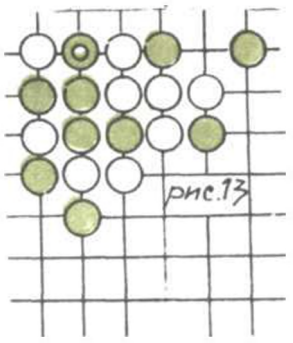
рис.13

А. ГЛІБКА.

Мозаїка планети

БУНТ У МОНАСТИРІ

Монастирі — символи спокою і консерватизму — модернізуються. Приміром, кармелітки в каліфорнійському монастирі «Альгамбра» читають «Лос-Анджелес тайм» і стежать за бейсбольними матчами. В монастирі «Лонг-Біч» грають у баскетбол і танцюють. А от в аналогічному закладі міста Морістаун (США) зчинили бунт черниці, невдоволені саме модернізацією їхнього життя.

Донедавна морістаунський монастир був одним з тих, де суворо дотримувалися раз і назавжди заведених правил. Та от сюди прийшла нова ігуменя. Її нечуваний «радикалізм» — передплата на часопис «Ю. С. ньюз енд уорлд ріпорт», телевізор, аби сестри мали змогу стежити за поїздками папи по США, ящик з м'ятними цукерками в кімнаті для відпочинку — настільки розгнівали сестер, що вони оголосили протест новій наставниці. Вона ж поставила їх перед вибором: або прийняти новації, або поміняти монастир. Тоді п'ятеро черниць зачинилися у монастирській лікарні і відмовилися вийти доти, поки монастир знову не стане фортецею традицій. Не зарадив навіть посланець з Ватікану: бунтівні черниці піддали сумніву його об'єктивність й відмовилися від переговорів з ним. Останнє рішення бунтівниць — підкоритися тільки волі папи Іоанна-Павла II.

Мозаїка планети

Подяка

Редакція щиро вдячна завідуючій ідеологічним відділом Дубровицького райкому партії, на Ровенщині, С. С. КОНДРАТЮК за організацію зустрічей з інтелігенцією району, на яких обговорювалися тематика журналу, його окремі матеріали.

Маленька п'єса для фойє з турнікетом

Діючі особи: Директор наукового інституту — академік (у другій дії — на пенсії, консультант); завідуючі відділами та лабораторіями інституту — професори, доктори та кандидати наук; вартовий міліціонер.

Дія перша. Застій. Похмурий ранок. У фойє наукового інституту неабияке пожвавлення. Очікується прибуття на роботу директора. Міліціонер нервово тупцює коло турнікету. Пригнічені завідуючі відділами та лабораторіями займають вихідні позиції у різних закутках фойє.

До фойє входить директор. Міліціонер хвацько віддає йому честь, «поїдаючи» начальство очима. Директор зупиняється, вітається. На його кам'яному обличчі з'являється стримана посмішка, з уст неголосно зривається черговий дотеп. Міліціонер впадає в ейфорію від того дотепу й рве живіт од сміху, жваво повертає туди-сюди голову, немов шукає моральної підтримки в громади.

Доктори та кандидати наук помітно залишають свої схованки й стрімко, але заклопотано, перетинають фойє у різних напрямках. Траєкторії їх руху розраховані так, щоб неодмінно перетинали маршрут директора. При зустрічі з останнім всі запопадливо вітаються, демонструючи щиру радість і щастя від зустрічі. Фойє нагадує розтривожений вулик: імітація бурхливої діяльності досягає справжнього апофеозу. Фойє швидко спорожніло. Справу зроблено. Тепер з чистою совістю можна бити байдики до наступного ранку.

(Завіса)

Дія друга. Перебудова. Світлий ранок. У фойє наукового інституту ледь помітне пожвавлення. Очікується прибуття на роботу колишнього директора інституту, академіка, тепер звичайного пенсіонера-консультанта. Міліціонер байдуже нудиться коло турнікету. Розкріпачені завідуючі відділами та лабораторіями займають вихідні позиції у різних закутках фойє.

До фойє входить колишній директор. Міліціонер дивиться на нього, як на звичний предмет інтер'єру, скажімо, стілець. Сонно позіхає. Колишній директор на ходу стримано вітається. Міліціонер кволо ворушить губами щось у відповідь.

Доктори та кандидати наук непомітно залишають свої схованки й повагом, з почуттям незалежності й гідності, неквапливо перетинають фойє в різних напрямках. Траєкторії їх руху чітко розраховані так, щоб неодмінно перетнули маршрут колишнього директора. При зустрічі з останнім всі зберігають кам'яні обличчя. Дехто демонстративно дивиться повз нього, інші спопеляють його зневажливими поглядами, дивлячись прямо в вічі. Колишній директор швидко перетинає фойє. На його незворушному обличчі кмітливий, уважний спостерігач прочитає: «Скаженійте, шалійте, хоч лусніть — а я свої вісімсот на місяць маю!» Фойє нагадує справжнє поле бою між світлими силами перебудови та темним мракобіссям застою.

Та ось справу зроблено, громадянський обов'язок заради перебудови виконано — тепер з чистою совістю можна бити байдики до наступного ранку. Фойє порожніє.

(Завіса)

Юрій БОЛЬШАК,
кандидат хімічних наук

У наручниках за все голосуватимеш обома руками.

Що далі в ліс, то більше однодумців.

Скільки ж потрібно наобіцяти людям, щоб уже не було соромно дивитися їм у вічі?

Чи потрібно в усьому зізнаватися, якщо тобі вірять?

Чи не забагато ми говоримо? — Давайте обговоримо.

Колись люди про такі повітряні замки не могли і мріяти!

Олександр ПЕРЛЮК.
м. Кіровоград.

Неконтактний тип

Фантастичний жарт

У нього світла голова! Немає сірої речовини.

Різновид ручної праці: оплески.

Проміняв честь на мундир.

Леонід ЗАБАРА.

с. Тур'я, Сумська область.

— Увага, я «Дельта Ікс», іду на зближення з об'єктом. Це, судячи з усього,— гоміноїд чоловічої статі. Агресивності не виявляє, дозвольте вступити в контакт. Прийом...

— «Дельта Ікс», контакт дозволяємо, але будьте вельми обережні, нічим себе не розсекречуйте до особливої вказівки. Як зрозуміли? Прийом...

— Вас зрозумів. Кінець сеансу.

На галявині біля невеликого водоймища («H_2O»— миттю визначив склад рідини посланець) сидів чоловік з якоюсь тонкою і довгою штукенцією у руці. Його поза була напружена, ніби виконував складну і важливу операцію.

— Привіт тобі, брате мій! — здійняв правицю «Дельта Ікс». — Вітаю тебе з черговим обертом планети!..

— Ану цить! — чоловік, не повертаючись, висунув за спину величезного кулака. — Всю рибу перелякаєш!

— Не зрозумів,— потрусив на шиї коробочку з універсальним перекладачем «Дельта Ікс». — Чому ти не хочеш привітати мене?

— Закрий хліборізку, алкаш! Наберуться вдосвіта усякі і заважають порядним людям!

— Поясни, брате, що таке «хліборізка» і «алкаш»? — намагався заспокоїти людину посланець, посилаючи у бік гоміноїда потужне біополе. — Хіба якась риба може замінити спілкування?

— Зараз поясню! — нарешті повернувся, кинувши вудку на землю, чоловік. — Я тобі зараз так поясню, що ніякий лікар уже не знадобиться!

— Навіщо лікар? — знизав плечима «Дельта Ікс». — Я не хворий, але спасибі за піклування, брате.

— Знущається! — почав засукувати рукава зеленої куртки чоловік. — Нічого, прохолодна водичка піде тобі на користь!

— Ти маєш на увазі H_2O? — поцікавився посланець.

— Диви — інтелігент,— засукав другого рукава гоміноїд. — Буде тобі зараз і H_2O і H_2SO_4!

— Ні, ні! — замахав руками «Дельта Ікс»,— дякую за гостинність, одначе H_2SO_4 дуже небезпечна для нас обох. Адже білок, з якого і тебе і мене синтезовано, сірчана кислота розчинить безслідно.

— А я й хочу розчинити тебе безслідно! — почав підступати до посланця чоловік. — Щоб і духу твого не зосталось біля річки!

— Об'єкт виявляє нервовість, як мене чуєте? Прийом... — проказав у передавач «Дельта Ікс». — Прошу вказівок, вказівок, вказівок...

— Ага, так ти з рибінспекції! — наїжачився чоловік. — Вже і вудкою не даєте ловити! Сам бог велів тебе скупати, начувайся!..

— «Дельта Ікс», терміново відгородіться силовим полем і зникайте! Контакт відкладається, відкладається! Прийом...

— Зрозумів,— сказав посланець і натиснув кнопку захисту саме в ту мить, коли до його обличчя наближався вкритий ластовинням кулак. — Ех, брате, брате,— повернувся він до людини спиною. — Неконтактний твій мозок.

«Дельта Ікс» попрямував до лісочка, а дивний неконтактний тип ще довго гамселив ногами та руками повітря, але силове поле щоразу відкидало його назад...

Володимир ПРОХОРЕНКО.

Про рік Коня, нову еру та затемнення

Настав новий, 1990 рік за григоріанським календарем, який у наші часи вважається міжнародним. Зустріч Нового року — особливе свято у всіх народів світу і, мабуть, кожного у цю мить вабить щось незвідане, далеке... А нас полонила екзотика Сходу. Мабуть, у цьому винні журналісти: завдяки їм ми сподобали назви — рік Змії, рік Коня і т. д. Звичайно, вже всі знають, що 1990 — це рік Коня за східним циклічним календарем, яким за традицією користуються в Японії, Китаї, Монголії та інших східних країнах. Правда, рік Коня настане лише на початку лютого. Крім назв тварин зодіаку кожен рік у циклічному календарі має назву однієї з п'яти стихій, а саме: 1990 рік — рік Коня та Металу. А в монгольському календарі замість стихій вжито назву кольору — 1990 рік має білий колір.

Відзначимо, що 1990 рік — сьомий у новому 60-річному циклі (він почався 1984 року) і за прикметою астрологів має бути щасливим. Крім того, це рік великих і рішучих змін.

Немало цікавого може розповісти й історія григоріанського календаря, про який ще говорять: новий стиль нової, або нашої, ери. Нагадаємо, що ці назви означають. Нова, або наша ера (позначається як н. е.), веде відлік часу від різдва Христового і прийшла на зміну старому відліку часу від утворення світу. Запропонував введення нової ери настоятель римського монастиря Діонісій Малий у VI в. н. е. Цікаво, що Діонісій — скіф, майже наш земляк, народився у Північному Причорномор'ї.

Григоріанський календар, або новий стиль, був затверджений замість юліанського календаря, або старого стилю, 1582 року реформою, проведеною папою римським Григорієм XIII.

На Русі в допетровські часи існував юліанський календар з відліком років «від утворення світу». Новий стиль, або григоріанський календар, у нашій країні було введено лише у 1918 році.

А чому існують різні календарі, різні стилі? Тому, що дві основні величини, які використовують люди для вимірювання часу,— доба та рік — несумісні між собою. Так розпорядилася природа. Легко домовитися, що метр дорівнює 100 см, або в карбованці — 100 копійок. Рік і доба задані природою (це відповідно період обертання Землі навколо Сонця та нашої планети навколо своєї осі), і їх ні подовжити, ні вкоротити не можна. Рік складається з 365, 24219... доби. Ми записали дріб до п'ятого десяткового знаку, та він нескінченний. Укладачі календарів різних країн прагнули узгодити тривалість року і доби (а деякі календарі — і тривалість місяця). У стародавньому Римі існувала спеціальна каста жерців, які складали календар, а їхнє рішення доводили до загалу спеціальні глашатаї, які сповіщали про початок нових місяців та років. Причому каста жерців могла прискорити або відстрочити деякі події, додавати зайві дні або їх скасовувати. З приводу їх діяльності Вольтер саркастично зазначив: «...римські полководці завжди перемагали, але рідко знали, в який день вони перемагають».

Кінець цьому свавіллю поклав римський імператор Юлій Цезар. Він на пораду астронома Созигена здійснив реформу календаря і надав йому майже того вигляду, в якому він зберігся до наших днів. Цей римський календар дістав назву юліанського і відомий зараз під назвою старого стилю.

Відлік часу за юліанським календарем розпочався 1 січня 45 р. до н. е. Але виявилося, що юліанський рік довший за той, який нам відпустила природа, на 11 з лишком хвилин. За 128 років ці хвилини спричинилися до похибки, яка дорівнювала цілій добі. Це призвело до того, що неправильно визначався великдень, і церква вимагала реформи календаря. Цю похибку виправив вже згадуваний нами григоріанський календар, який краще узгодив рік та добу. Різниця між старим і новим стилем становила у 1800 році 12 днів, після 1900 — 13 днів, в 2000 роках різниця не зміниться, а в 2100 — зросте до 14 днів.

Тепер про затемнення. 9 лютого 1990 року відбудеться повне місячне, а 22 липня — повне сонячне затемнення. На Україні, крім західних областей, буде видно часткові фази цього затемнення.

Астрономи вже давно вміють обчислювати заздалегідь моменти місячних та сонячних затемнень. І друкуються ці обчислення в спеціальних збірниках — астрономічних щорічниках, або ефемеридах. Такі збірки брав із собою у далекі плавання відомий мореплавець Колумб. Під час свого останнього, четвертого, плавання до берегів Вест-Індії Колумб потрапив у скрутне становище. Через

поламки корабля він змушений був отаборитися біля берегів острова Ямайки. Та місцеві жителі відмовилися забезпечувати моряків харчами.

Тоді Колумб пішов на хитрощі. Знаючи за ефемеридами, що 28 лютого 1504 р. має бути повне місячне затемнення, він попередив правителя острова, що забере в них Місяць. Ті не повірили. У потрібний момент Колумб запросив правителів до себе у гості і як справжній актор добре провів сцену «викрадення» Місяця та його «повернення» на місце. З цього моменту продукти надходили у табір регулярно.

Отак знання астрономії допомогло Колумбу розв'язати продовольчу проблему.

Алла КОРСУНЬ,
кандидат фізико-математичних наук.

З інших видань

Індикатор стресу

Часто в нас, не знати чому, псується настрій, з'являються недобрі передчуття, настає безпричинна депресія. Одне слово, ми відчуваємо душевний дискомфорт, який позначається на нашій поведінці, працездатності і т. п. Як цього уникати, подбали працівники однієї японської фірми, випустивши «індикатор стресу». Це, мабуть, найпростіший серед відомих сьогодні індикаторів психічного стану людини — звичайна на вигляд ароматна жувальна гумка. Щоб визначити, чи не загрожує вам найближчим часом нервовий стрес, вистачить усього трьох хвилин жування гумки. Якщо первісний зелений колір залишиться незмінним, це означає, що ви перевтомлені і потребуєте негайної розрядки. Якщо гумка жовтіє, ваш психічний стан не викликає особливого занепокоєння, і вже зовсім добре, коли зелена гумка стає рожевою — то свідчення вашого цілковитого душевного благополуччя. Секрет індикатора стресу — у спеціальних добавках, які реагують на вміст фосфору у слині і таким чином попереджають про насування стресу.

Вікно у космічну безодню

Принаймні так оцінюють спеціалісти виведення на навколоземну орбіту весною цього року на борту корабля «Шаттл» надпотужного телескопа. То — одна з найзнаменніших, найвизначніших наукових експедицій нашого століття. Новий телескоп — найдорожчий у світі прилад такого роду: його вартість — 1,7 мільярда доларів. Але такі колосальні затрати цілком виправдані, бо з його допомогою людство у багато разів примножить свої знання про зародження й еволюцію Всесвіту, про «чорні діри», пульсари, квазари, наднові та нейтронні зірки. Споряджений надзвичайно точною оптикою, «Хаббл» (таку назву дали телескопу на честь видатного американського астронома Едвіна Пауелла Хаббла), котрому не заважатиме земна атмосфера, здатен сягнути своїм «оком» на віддаль у 14 мільярдів світлових років. Порівняймо: межа найзіркішого серед наземних телескопів — усього вісім мільярдів світлових років. Крім того, телескоп здатен відшукувати у космосі тіла, які мають яскравість у 50 разів меншу, ніж найслабкіші космічні об'єкти, виявлені традиційною наземною оптикою, а зображення, передані ним на Землю, будуть набагато чіткішими. Дослідники також сподіваються, що одержуватимуть інформацію з далекого космосу щомісяця.

(За матеріалами журналу «Эхо планеты»).

ВІДПОВІДІ НА ЗАПИТАННЯ, ВМІЩЕНІ У «ГІПЕРБОЛОЇДІ» (див. стор. 42—45).

«ЧИ ЗНАЄТЕ ВИ?...»

1. Південніше від Мексіканської затоки. 2. У морі Уеделла. 3. У 2 ст. н.е. 4. Від температури, солоності й тиску. 5. За кількістю кілець на лусці. 6. Китова акула. 7. Оселедець. 8. Кусто. 9. Близько 35 млн. тонн.

«ЛОГІЧНИЙ ПРАКТИКУМ»

I. 12 обертів.
II.

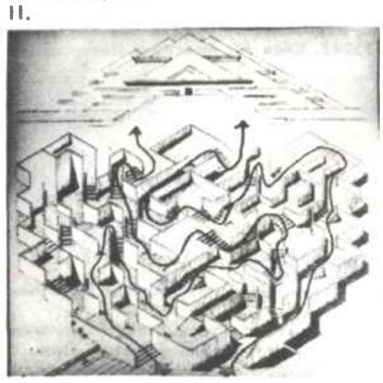

Читайте у наступному номері:

Паростки української державності

До Союзу, про який мріяв Ілліч

Трави проти раку

Українські пісні-гімни

Доля одного з адресатів Д. І. Яворницького

М. Костомаров. Наступники Богдана Хмельницького

Що є що у мистецтві

Запрошуємо до конкурсу-вікторини «Перемога»

Нова теорія виникнення Всесвіту

«Сміхофразотрон»

Крізь призму гороскопу

«Гіперболоїд»: мандрівки у часі — фантастика

Поради для дому, здоров'я, сім'ї

«Мозаїка планети»

Головний редактор
Ю. Г. РОМАНЮК

Редколегія:
Б. М. ГИЧКО
(відповідальний секретар)
В. І. ІВЧЕНКО
(заступник головного редактора)
С. В. КУЛЬЧИЦЬКИЙ
В. П. КУХАР
В. Ю. МЕЛЬНИЧЕНКО
Ю. М. ПАХОМОВ
Е. А. ПАШИЦЬКИЙ
Я. С. ПІДСТРИГАЧ
А. М. СЕВЕРИН
К. М. СИТНИК
К. С. ТЕРНОВИЙ
О. К. ФЕДОРУК

Редактори відділів:
В. С. БАНЦЕР
І. Д. ЛЕПША
О. Ю. ПОЛІЩУК
В. І. ПУСТОВОЙТ
Н. В. СУКМАНСЬКА

Літературний редактор
С. В. ЯНКО

Коректор
Т. Д. МУРАВИЦЬКА

Художнє оформлення та художній макет
Р. Є. БЕЗП'ЯТОВА та
Г. П. ФІЛАТОВА

Здано до набору 28.12.89.
Підписано до друку 12.02.90.
БФ 29022.
Формат 70×108/16.
Папір офсетний № 1. Офсетний друк.
7,7 ум. друк. арк.
16,5 ум. фарб. відб.
9,7 облік.-вид. арк.
Тираж 50 100 прим.
Зам. 039.
Ціна 55 к.

252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.
Тел. 441-88-13, 441-88-25, 441-88-09.
Адрес редакции: 252047. Киев-47,
проспект Победы, 50.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, проспект Перемоги, 50.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47, проспект Победы, 50.

Ежемесячный научно-популярный журнал общества «Знание» Украинской ССР «Наука и общество» (на украинском языке), № 3 1990 г.

Издательство «Радянська Україна»

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

Щоб підновити інтер'єр,

не обов'язково купляти нові меблі. Підправте їх, замініть фурнітуру. Реставруйте сервант, відремонтуйте дверцята шафи чи диван — і звичні меблі ще довго служитимуть вам. Магазини-салони обласних та міських об'єднань-фірм «Меблі» пропонують:

замки для шаф;
петлі для навішування дверцят;
механізми для складаних диванів і ліжок;
ефектні ручки, ключі, іншу дрібну фурнітуру.

ТОРГОВА ФІРМА

РЕСПУБЛІКАНСЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ-ФІРМА «МЕБЛІ»
УКРАЇНСЬКЕ РЕКЛАМНЕ АГЕНТСТВО

Запрошуємо на чай

Але не на традиційний, привезений здалеку чи заварений екзотичним способом, а на чай, який пили діди-прадіди наші, пили і у більш віддалені часи, задовго до того, як спізнали люди смак і аромат справжнього чаю і кави. Заварку для нього готували з чудодійних духм'яних трав, свіжого або висушеного листя, ягід, за якими не їздили бозна-куди, а збирали там, де жили — побіля хат, на городі, уздовж доріг, на лісових галявинах, у полі, по берегах річок і озер, у власному садочку. І величали той чай шанобливо — богатирським напоєм, еліксиром молодості, чудодійним нектаром, бальзамом.

Не втратили, а може, навпаки, сповнилися сучасного змісту напучування древніх, які обожнювали напої з дикорослих трав: «...він посилює дух, пом'якшує серце, виганяє втому, пробуджує мисль, освіжає тіло»...

Отже, до діла! Візьміть по щіпці сухого листя лісових суниць, м'яти, смородини, малини, груші, меліси, залийте окропом і зачекайте десять-п'ятнадцять хвилин, поки настоїться. Заварка готова. Що може бути простіше: клопоту — обмаль, а в склянці — ніжний, цілющий чай. Він бадьорить, підвищує настрій, а на початку трудового дня це не так уже й мало. Або вкиньте у звичайний чай трохи сушених трояндових пелюсток, подрібнений вишневий листочок, дрібку сухих ягід суниць чи обліпихи, малини. Ну чим не нектар? До всього, букет напою добираєте за власним уподобанням і з тих рослин, які смакують вам, тим більше, що й ростуть вони буквально під ногами.

Можна підібрати компоненти так, що чай крім заряду бадьорості додасть і здоров'я. Скільки таких рецептів зберігає пам'ять народна! Здавалося б, сама земля своїми соками живить ваше тіло, зцілює душу. А подекуди і зігріває, коли доводиться у негоду працювати просто неба. Дуже прислужиться у таких випадках чай з кількох ягід лимонника китайського або кореня левзеї чи родіоли рожевої. Випийте склянку такого чаю перед тим, як іти з дому, і вам не страшний буде ні вітер, ні холод, ні дощ.

Ну а в спеку, хто не тамував спрагу освіжаючим, приємним настоєм з м'яти, меліси, солодки, іван-чаю! У Сибіру, приміром, п'ють напар із сушених ягід черемхи: їх розмелюють разом з кісточками, заливають окропом і настоюють. Спробуйте й ви, адже з черемхою в нас, здається, проблем ніяких. Узагалі ж, сибіряки дуже полюбляють напари і настої з трав, ягід, плодів. Запарюють, скажімо, взяті порівну плоди шипшини і смородини, додають мед і п'ють. Або ще: шипшину, ягоди обліпихи та глід беруть у співвідношенні 1:1:0,2, заливають окропом, витримують годину-півтори. Обидва напої підвищують тонус, а останній справляє благотворну дію на серце.

У нас на Україні за старовинними гуцульськими рецептами готують і продають у магазинах освіжаючий напій «Яремча»: плоди шипшини, горобини, звіробій змішані так, що виходить кислуватий ароматний напій. Цілющі властивості має інший напій — «Лісовий аромат», настояний на коренях кульбаби з добавкою чебрецю, липового цвіту, материнки та ягід малини дикої. Як бачимо, і сировина доступна, і не треба докладати особливих зусиль, щоб приготувати настій за одним з рецептів.

Сировину заготовляють не так, як для лікування. Зелень і квіти скручують руками, доки не виступить сік. Накривають вологою ряднино̀ю і витримують у теплому (24—25°С) приміщенні десять-дванадцять годин, а вже потім висушують остаточно. Зберігають сировину подрібненою, у вигляді порошку в скляній, чи жерстяній, щільно закритій посудині. А наостанку радимо ось такий тонізуючий весняний напій: нарізані черешки ревеню, свіжу мелісу, м'яту заливають окропом і тримають у закритому емальованому (скляному чи керамічному) посуді до остигання. Потім зціджують, додають сироп або варення (за смаком) і ставлять у прохолодне місце чи в холодильник.

Для вітамінного чаю беруть одну столову ложку свіжих або сушених плодів шипшини, заливають літром води і кип'ятять п'ять-десять хвилин. У ста грамах такого чаю міститься 20—25 міліграм-процентів вітаміну С.

Хочемо застерегти: лікуватись рослинами без консультації з лікарем небажано. Інша річ — підтримувати здоров'я вітамінними напоями.

Запасаючись травами, не забуваймо: скарби природи вичерпні, отже, будьмо милосердні до неї! А краще — вирощуймо цілюще зілля на грядці!

Світлана ЯНКО.

Ціна 55 коп.

Індекс 74330.

ISSN 0130-7037 «Наука і суспільство», 1990, № 3, 1—88